

3-4/2012

SOUČASNÉ DĚJINY

Žhavé ohnisko studené války

Německo 1945-1990

SOUDOBÉ DĚJINY

XIX / 3-4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křesťan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Brno
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křesťan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Petr Anev (1986)

je zaměstnán v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se československými politickými dějinami v letech 1918 až 1948, zvláště historií agrární strany a Národní strany práce.

Oliver Bange (1964)

německý historik, působí ve Vojenskohistorickém výzkumném středisku Bundeswehru (*Militärgeschichtliches Forschungsamt der Bundeswehr*) v Postupimi. V minulosti působil mimo jiné v Ústavu politických věd (*Institut für Politische Wissenschaft*) v Cáchách, na London School of Economics a na univerzitě v Mannheimu. Zabývá se bezpečnostní politikou v Evropě od šedesátých do devadesátých let minulého století, zejména v souvislostech východní politiky Spolkové republiky Německo, procesu *détente* a helsinského procesu, v poslední době také bezpečnostní a vojenskou politikou Německé demokratické republiky. Kromě četných studií publikoval monografii *The EEC Crisis of 1963: Kennedy, Macmillan, de Gaulle and Adenauer in Conflict* (Basingstoke 2000).

Vladimír Březina (1974)

vědecký pracovník brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., zabývá se československými dějinami po roce 1945 se zaměřením na zemědělskou politiku KSČ a kolektivizaci zemědělství, dále dějinami raného novověku a regionálními dějinami. Spolu s Jaroslavem Pospíšilem vydal publikaci *Jankovice: Historie a současnost obce* (Brno 2011).

Jaroslav Cuhra (1971)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zároveň přednáší na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na poválečné dějiny Československa, především na církevní politiku, postavení křesťanů a církví v komunistickém systému, na soudní represe v komunistickém Československu a na pozici Československa ve východním bloku. Je autorem publikací *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972* (Praha 1997), *Proces s „ilegální Křesťanskodemokratickou stranou“ v roce 1961* (Praha 1997), *Církevní politika KSČ a státu v letech 1969–1972* (Praha 1999) a *Československo-vatikánská jednání 1968–1989* (Praha 2001), je spoluautorem čtvrtého dílu učebnice *České země v evropských dějinách* pro období od roku 1918 do současnosti (Litomyšl 2006).

Anne Deighton

profesorka evropské mezinárodní politiky na Katedře politiky a mezinárodních vztahů Oxfordské univerzity a *fellow* na tamní Wolfson College. Okruh jejích odborných zájmů zahrnuje dějiny studené války, vývoj evropské integrace, problematiku mezinárodní bezpečnosti po skončení studené války a britskou zahraniční politiku. Je autorkou monografií *The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War* (Oxford 1990 a 1993), *Britain and the First Cold War* (Basingstoke 1990), *Building Postwar Europe: National Decision-Makers and European Institutions, 1948–63* (Basingstoke 1995 a 2002) a editorkou kolektivních monografií *Western European Union 1954–1997: Defence, Security, Integration* (Oxford 1997), *Widening, Deepening and Acceleration: the European Economic Community 1957–1963* (společně s Alanem S. Milwardem, Baden-Baden 1999), *Securing Europe? Implementing the European Security Strategy* (společně s Victorem Maurem, Curych 2006), *L'Union européenne, acteur de la sécurité mondiale – The EC/EU: a world security actor?* (společně s Gérardem Bossuatem, Paříž 2007). Do prvního dílu *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge 2010) přispěla kapitolou o Velké Británii a studené válce v letech 1945 až 1955.

Hope M. Harrison

profesorka historie a mezinárodních vztahů na Elliottově škole mezinárodních záležitostí (*The Elliott School of International Affairs*) Univerzity George Washingtona ve Washingtonu, D.C., kde byla v letech 2005 až 2009 ředitelkou Ústavu pro evropská, ruská a eurasijská studia (*Institute for European, Russian & Eurasian Studies*). Zaměřuje se mimo jiné na dějiny studené války, ruskou a německou zahraniční politiku a proces německého znovusjednocení. Mimo akademické kruhy působila také v Bílém domě jako ředitelka evropské a eurasijské agendy v Národní bezpečnostní radě se zodpovědností za americkou politiku vůči oblastem východního Středomoří, Zakavkazska a Střední Asie. Je autorkou monografie *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961* (Princeton 2003), jež vyšla v rozšířené verzi v němčině pod názvem *Ulbrichts Mauer: Wie die SED Moskaus Widerstand gegen den Mauerbau brach* (Berlín 2011).

Zdenko Maršálek (1966)

odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Specializuje se na vojenské dějiny Československa a zemí střední Evropy v letech 1918 až 1945. Spolu s Petrem Hofmanem vydal obsáhlou publikaci *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii* (Praha 2011).

Jan Pelikán (1959)

docent Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na moderní dějiny Balkánu, především jihoslovanského prostoru. Vydal mimo jiné publikace *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Praha 1996),

Jugoslávie a východní blok 1953–1956 (Praha 2001) a *Jugoslávie a Pražské jaro* (Praha 2008), kromě toho je spoluautorem *Dějiny jihoslovanských zemí* (Praha 1998).

Jakub Rákosník (1977)

docent a tajemník Ústavu sociálních a hospodářských dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se moderním sociálním dějinám, dějinám sociálního státu a sociálních teorií. Publikoval monografie *Odvracená tvář meziválečné prosperity: Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938* (Praha 2008), *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů Československa 1945–1960* (Praha 2010) a spolu s Jiřím Nohou *Kapitalismus na kolenou: Dopady velké hospodářské krize na československou společnost v letech 1929–1934* (Praha 2012).

Jan Rataj (1951)

historik a politolog, profesor katedry politologie Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze, přednáší také na Metropolitní univerzitě Praha. Zabývá se českými politickými dějinami 19. a 20. století, zvláště krajní politickou pravicí, vývojem komunistického hnutí a česko-německých vztahů. Je mimo jiné autorem publikací *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939* (Praha 1997) a *Československo v proměnách komunistického režimu* (spoluautor Přemysl Houđa, Praha 2010).

Jaroslav Rokoský (1969)

je zaměstnán v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze a zároveň působí jako odborný asistent na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Specializuje se na novodobé dějiny Československa, zejména na období první republiky a historii agrární strany. Vydal mimo jiné rozsáhlou monografii *Rudolf Beran a jeho doba: Vzestup a pád agrární strany* (Praha 2011).

Peter Ruggenthaler (1976)

rakouský historik, působí v Ústavu Ludwiga Boltzmannova pro výzkum následků války (*Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung*) v Klagenfurtu. Jeho badatelský zájem se soustředí na nucené práce v třetí říši, sovětskou zahraniční politiku, zejména vůči Německu a Rakousku, a na dějiny studené války. Mimo další studie a edice vydal publikace „*Ein Geschenk für den Führer*“: *Sowjetische Zwangsarbeiter in Kärnten und der Steiermark 1942–1945* (Štýrský Hradec 2001 a 2002), *Zwangsarbeit in der Land- und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939–1945* (společně se Stefanem Karnerem, Vídeň a Mnichov 2004) a *Stalins großer Bluff: Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung* (Mnichov 2007). V letech 2006 až 2008 byl koordinátorem mezinárodního výzkumného projektu *Prague Spring*, jehož výsledkem byla mimo jiné kolektivní monografie *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968* (Lanham 2009), kterou editoval společně s Günterem Bischofem a Stefanem Karnerem.

Emil Souleimanov (1978)

odborný asistent na katedře ruských a východoevropských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se především na problematiku bezpečnostních studií s teritoriálním důrazem na Kavkaz, Rusko a Turecko.

Georges-Henri Soutou (1943)

emeritní profesor na pařížské Sorbonně (*Université Paris IV*), kde byl dvanáct let ředitelem Centra dějin mezinárodních vztahů a Evropy (*Centre Histoire des Relations internationales et de l'Europe*). Jako přední odborník na dějiny mezinárodních vztahů ve dvacátém století zastává řadu akademických a jiných funkcí, mimo jiné předsedá Centru humanitních výzkumů Francouzského institutu (*Centre de Recherches humanistes, Institut de France*). Zabývá se především mezinárodními vztahy v době první světové války a po druhé světové válce, se zaměřením na francouzsko-německé vztahy a dějiny studené války. Je mimo jiné autorem monografií *L'or et le sang: Les buts de guerre économiques de la Première Guerre mondiale* (Paříž 1989), *L'Alliance incertaine: Les rapports politico-stratégiques franco-allemands* (Paříž 1996), *La Guerre de cinquante ans: Les relations Est-Ouest, 1943–1990* (Paříž 2001), *L'Europe de 1815 à nos jours* (Paříž 2007), *The Making of Détente: Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965–75* (společně s Wilfriedem Lothem, Londýn 2008), *The Routledge Handbook of Transatlantic Security* (společně s Basilem Germondem a Jusim M. Hanhimäkim, Abingdon a New York 2010) a *La Guerre froide 1943–1990* (Paříž 2011).

Obsah

Žhavé ohnisko studené války: Německo 1945–1990

Vít Smetana	Žhavé ohnisko studené války <i>Úvodem k bloku příspěvků o německé otázce v letech 1945–1990</i>	405
-------------	--	-----

Studie a eseje

Hope M. Harrison	Ohlédnutí za Berlínskou zdí několik desetiletí po jejím pádu	408
------------------	---	-----

Peter Ruggenthaler	Neutralita pro Německo, anebo stabilizace východního bloku? <i>Nový důkazní materiál o přípravě „Stalinovy nóty“ z roku 1952</i>	435
--------------------	--	-----

Oliver Bange	Německý problém a bezpečnost v Evropě <i>Překážka, nebo katalyzátor na cestě k událostem let 1989/1990?</i>	457
--------------	--	-----

Anne Deighton	Německo a středovýchodní Evropa, 1945–1990 <i>Pohled z Londýna</i>	472
---------------	---	-----

Georges-Henri Soutou	Německá otázka očima Paříže	489
----------------------	-----------------------------------	-----

Emil Souleimanov	Vpředvečer války <i>Rusko-gruzínské vztahy v letech 2001–2007</i>	511
------------------	--	-----

Diskuse

Jaroslav Cuhra	Poznámky k perzekuci a represí komunistického režimu	531
----------------	---	-----

Jan Rataj	Recenze natvrdo a na vodě	537
-----------	---------------------------------	-----

Recenze

Jakub Rákosník	Právo v bezpráví	544
Petr Anev	Nespravedlivě pošlapaná demokratická veličina?	554
Jaroslav Rokoský	Čtyři bouřlivé roky slovenských demokratů	560
Vladimír Březina	Aristokracie střední Evropy na křižovatkách 20. století	566
Jan Pelikán	Soudobé chorvatské dějiny v zajetí nacionálních přístupů	571

Kronika

Zdenko Maršálek	V cizí uniformě <i>Lublaňská konference o nucené mobilizaci do wehrmachtu</i>	576
<i>Anotace</i>		580
<i>Resumé</i>		585

Žhavé ohnisko studené války

Úvodem k bloku příspěvků o německé otázce v letech 1945–1990

Úvodní tematický blok tohoto čísla *Soudobých dějin* obsahuje pět studií, jež jsou rozpracovanými verzemi příspěvků přednesených na mezinárodní historické konferenci *Dropping, Maintaining and Breaking the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe twenty years later* (Železná opona – její spouštění, strážení a stržení: Studená válka a středovýchodní Evropa dvacet let poté). Při příležitosti dvacátého výročí zhroucení komunistických režimů ve středovýchodní Evropě ji ve dnech 19. až 21. listopadu 2009 uspořádal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., ve spolupráci s Úřadem vlády České republiky a za pomoci studentů z Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Vystoupily na ní tři desítky historiků ze Spojených států a jedenácti zemí z obou částí dříve rozdělené Evropy. Rozpracované verze většiny přednesených příspěvků budou v nadcházejícím roce publikovány v rámci „Harvard Cold War Studies Book Series“ americkým nakladatelstvím Rowman & Littlefield ve sborníku či kolektivní monografii nazvané *Weaving and Tearing Asunder the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe from Beginning to End* (Splétání a cupování železné opony: Studená válka a středovýchodní Evropa od počátku do konce). *Soudobé dějiny* už v roce 2011 publikovaly v českém překladu studie Davida Hollowaye, Csaby Békése, Alexe Pravdy, Thomase Blantona, Svetlany Savranské a Marka Kramera, doplněné o úvodní zprávu o konferenci a jejích výsledcích v kontextu probíhajícího výzkumu.¹ Další čtyři články (jejichž autory byli William Taubman, Silvio Pons, Bernd Schäfer a James G. Hershberg) otiskl časopis *Dějiny a současnost*.²

1 Tematický blok „Nekonečný příběh s náhlým koncem: Studená válka 1945–1989“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 1–2 (2011), s. 11–195.

2 Tematický blok „Konec studené války: Rozpad sovětského impéria“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 5 (2011), s. 26–43.

Výběr esejů a studií předkládaný v tomto čísle *Soudobých dějin* se zaměřuje na německou otázku, která v letech studené války představovala jedno z nejkonfliktnějších míst soupeření dvou supervelmocí a jejich spojenců. Jakkoli nelze jednoznačně říci, že by právě problém Německa byl hlavní příčinou vzniku studené války, a už vůbec ne příčinou jedinou, po dlouhá desetiletí představoval nepochybně její „žhavé ohnisko“, z něhož přinejmenším dvakrát (v letech 1948–1949 a 1958–1961) vyšlehl plamen horkých a potenciálně nanejvýš nebezpečných krizí. Když se ani při druhé z nich nepodařilo sovětskému vůdci Nikitovi Sergejeviči Chruščovovi dosáhnout jeho strategického cíle, tj. vytlačit západní mocnosti z Berlína, byla situace ve městě „stabilizována“ výstavbou Berlínské zdi. Ta se sice záhy proměnila v nejmarkantnější, betonový symbol studenoválečného rozdělení světa, ale ve skutečnosti byla spíše demonstrací neschopnosti východoněmeckého režimu získat vlastní obyvatelstvo pro komunistické pořádky jinak než násilím. O dvacet osm let později, v listopadu 1989, naopak počátek destrukce této monstrózní stavby znamenal symbolický konec více než čtyřicetileté éry bipolarity i mocný signál ke svržení komunistických režimů ve východní Evropě.

V úvodní studii, věnované vzniku Berlínské zdi, ukazuje Hope M. Harrison (*George Washington University* ve Washingtonu) na základě nedávno odtajněných dokumentů z moskevských a berlínských archivů, jak klíčovou úlohu sehrál při výstavbě zdi i následném zavádění krutého pohraničního režimu generální tajemník Jednotné socialistické strany Německa Walter Ulbricht. Poznání, že ne vše lze svést na Sovětský svaz a studenou válku, je však pro mnohé Němce dosud nelehké přijmout – a právě procesu vyrovnávání s dědictvím komunismu a konkrétně Berlínské zdi, jakož i stále se vyvíjejícímu procesu komemorace jejích obětí, je věnována druhá část tohoto eseje.

Další příspěvek se zaměřuje na pozoruhodnou epizodu ze stalinského období studené války, a sice na nótu sovětského vůdce z března 1952, v níž Josif Vissarionovič Stalin překvapivě navrhl Západu sjednocení Německa výměnou za jeho neutralizaci. O jeho skutečných záměrech při formulování této iniciativy vedou historikové dodnes spory. Peter Ruggenthaler (*Ludwig Boltzmann-Institut* ve Štýrském Hradci), jeden z nejnadanějších a současně též nejpilnějších mladých historiků soudobých dějin, však na základě svého důkladného archivního výzkumu v ruských i jiných archivech přesvědčivě ukázal, že nebyla míněna upřímně a neměla za cíl překonat ani rozdělení Německa, natož rozdělení Evropy.

Německou otázku v širokých strategických souvislostech bipolárního soupeření hodnotí ve svém eseji Oliver Bange (*Militärgeschichtliches Forschungsamt der Bundeswehr* v Postupimi). Upozorňuje na to, že po většinu času působila spíše jako překážka než katalyzátor na cestě k „roku zázraků“. Teprve s německým sebe-osvobozením (*self-liberation*) – v případě Spolkové republiky Německo postupnou emancipací v sedmdesátých letech (spolu s *Ostpolitik*) a v případě Východního Německa sebe-osvobozením v listopadu 1989 – získalo v očích ostatního světa na důvěryhodnosti německé sebe-omezení (*self-limitation*), což učinilo pro velmoci i okolní státy přijatelnějším přistoupit ke znovusjednocení Německa.

A konečně poslední dva texty nabízejí pohled na německou problematiku z pozic dvou tradičních evropských mocností, které zároveň po druhé světové válce zažily úpadek vlastního velmocenského postavení, totiž z perspektivy Británie a Francie. Jak ukazuje text Anne Deighton (*University of Oxford*), Britové ještě bezprostředně po válce zásadním způsobem spoluurčovali německou budoucnost; naopak ve východní Evropě měli mnohem blíže k roli pozorovatele než iniciátora politiky, a tak tam spíše akceptovali dominantní sovětský vliv jako *fait accompli*. Naopak v roce 1989 bylo zřejmé, že Spojené království nebude hrát klíčovou úlohu ani v určování budoucnosti Německa, navzdory emocionálnímu přístupu premiérky Margaret Thatcherové k německé otázce. Na samotný závěr studené války se soustředí také studie Georges-Henriho Soutou (*Université Paris IV – Sorbonne*), především na vývoj představ tehdejšího francouzského prezidenta François Mitterranda o pouze konfederovaném Německu a novém evropském bezpečnostním systému – bez Američanů. I francouzské vize budoucnosti zůstaly však nenaplněny v konfrontaci s realitou, jež byla utvářena mnohem více z vůle dvou supervelmocí, a především německého kancléře Helmuta Kohla a východoněmeckých obyvatel, než podle představ Paříže či Londýna.

A na závěr jen krátká poznámka k překladům: Snažili jsme se v nich pokud možno respektovat užitou terminologii. Ta sice ne vždy odpovídá úzu, jenž se po roce 1989 v českém prostředí prosadil, avšak v kontextu zahraniční, zvláště anglofonní historiografie může odrážet sebeidentifikaci autorek či autorů v rámci vývoje historiografie studené války – od tradicionalistické školy přes revizionismus, postrevizionismus až po neotradicionalismus. Týká se to například užívání termínů jako „Varšavský pakt“ či naopak „Severoatlantický pakt“. A protože bylo mimo jiné naším cílem zprostředkovat českému čtenáři západní historiografii v co nejautentičtější podobě, nesnažili jsme se křečovitě opravovat ani výrazy typu „český puč“ a v některých konkrétních případech ani „Češi“ tam, kde by bylo na místě použít výraz „Čechoslováci“, či ještě přesněji „obyvatelé Československa“. Některé použité výrazy tak sice mohou být z historicko-geografického hlediska nepřesné, jsou však v britském či americkém kontextu standardně užívány – podobně jako čeští autoři běžně používají termín „anglický“ pro „britský“, „holandský“ pro „nizozemský“ či „Velká Británie“ pro „Spojené království“.

Erudice pěti předních historiků nejnovějších dějin mezinárodních vztahů, jejichž dlouholeté výzkumy se promítly do předkládaných textů, v kombinaci s tematickou sevřeností celého bloku „Žhavé ohnisko studené války“ by měla být zárukou alespoň stejně podnětného čtenářského zážitku pro zájemce o kvalitní zpracování dějin studené války, jakým byl „Nekonečný příběh s náhlým koncem“, otištěný v minulém ročníku *Soudobých dějin*.

Ohlédnutí za historií Berlínské zdi dvě desetiletí po jejím pádu

Hope M. Harrison

Berlínská zeď představovala konkrétní betonový symbol globálního studenoválečného konfliktu mezi komunismem a diktaturou na jedné straně a demokracií a svobodou na straně druhé. Jak to okomentoval východoněmecký vůdce Walter Ulbricht v rozhovoru se svým sovětským protějškem Nikitou Sergejevičem Chruščovem měsíc poté, co v září 1961 v Berlíně uzavřeli hranice: „Zkušenosti z posledních let prokázaly, že není možné, aby socialistická země jako NDR mohla podstoupit mírové soupeření s imperialistickou zemí jako Západní Německo při otevřených hranicích.“¹ Touha Východních Němců žít v ekonomice volného trhu s demokracií, svobodou myšlení a pohybu rozpoutala masový exodus na západ přes Západní Berlín, což vedlo k vybudování Berlínské zdi v roce 1961. O dvacet osm let později další masový exodus, tentokrát přes nově otevřené hranice Maďarska s Rakouskem a přes západoněmecké ambasády v Praze a Varšavě, pomohl přivodit v roce 1989 pád Berlínské zdi. Touhu po svobodě (a západoněmeckých markách) nakonec nebylo možné zastavit.²

1 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*, Berlin (dále *SAPMO-BArch*), DY 30/3509, Ulbrichtův dopis Chruščovovi z 15.9.1961.

2 K vývoji, jenž vedl k pádu Berlínské zdi, viz SCHÄFER, Bernd: Jak podtrhnout soudruhům z NDR stoličku: Střední Evropa a zhroucení Východního Německa. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 5 (2011), s. 35–38. Viz též řada publikací od Hans-Hermann Hertleho (např. HERTLE, Hans-Hermann: *Chronik des Mauerfalls: Die dramatischen Ereignisse um den 9. November 1989*. Berlin, Christoph Links 2009 (9. vydání); TÝŽ: The Fall of the Wall: The Unintended Dissolution of East Germany's Ruling Regime. In: *Cold War International History Project*

Co jsme se dozvěděli o těchto historických událostech v uplynulých více než dvaceti letech – poté co byly otevřeny dříve nepřístupné komunistické archivy v Moskvě, Berlíně a jinde? A jak ovlivnil běh času názory Němců na Berlínskou zeď a historii, jež ji obestírala? Na tyto otázky se soustředí následující esej. Poukáže na úlohu východoněmeckého vůdce Waltera Ulbrichta při vyvíjení tlaku na to, aby byla hranice v Berlíně uzavřena, a zhodnotí proces vyrovnávání s historií Berlínské zdi a s odpovědností za ni, jenž započal už v roce 1989 a stále probíhá.

Ulbricht naléhá na Chruščova, aby uzavřel hranici v Berlíně

Tři roky po vytvoření dvou německých států v roce 1949 uzavřeli Sověti a Východní Němci meziněmecké hranice, aby zastavili úprk lidí na západ, přičemž ponechali Berlín jako jediné místo svobodného pohybu mezi východem a západem v celém Německu. Walter Ulbricht chtěl uzavřít i tuto poslední „skulinu“ v Berlíně a po léta vyvíjel tlak na neochotné Sověty, aby s tím souhlasili. Ti se však nedali přesvědčit snadno ani rychle.

Brzy po Stalinově smrti v březnu 1953 jeho následovníci jasně a energicky odmítli Ulbrichtův návrh, aby byla hranice v Berlíně neprodyšně uzavřena. Zdá se, že stále ještě chovali naději v jakousi čtyřstrannou dohodu o Německu, a proto si nechtěli znepřátelit západní mocnosti (Spojené státy, Velkou Británii a Francii), s nimiž sdíleli kontrolu nad Berlínem. Sovětští předáci argumentovali, že Ulbrichtův návrh na uzavření hranice v Berlíně je „politicky nepřijatelný a hrubě zjednodušující“ a že sovětští zástupci v Berlíně se musí sejít s ním a s ministerským předsedou Otto Grotewohlem, „aby jim taktně vysvětlili následující“: Uzavření hranice mezi Východem a Západem „by samozřejmě vedlo k narušení nastoleného pořádku v životě města“ a „způsobilo by dezorganizaci ekonomiky města, a dokonce by negativně ovlivnilo i zájmy obyvatel nejen Západního, ale rovněž Východního Berlína“. Zastavení svobodného pohybu mezi Východním a Západním Berlínem by „vyvolalo hořkost a nespokojenost Berličanů s vládou NDR a sovětských jednotek v Německu, čehož by tři západní mocnosti využily proti zájmům NDR a SSSR“. A to vše „by vyvolalo pochybnost nad upřímností [Sovětů a Východních Němců] ... v jejich podpoře sjednocení Německa a uzavření mírové smlouvy s Německem“. A konečně by uzavření hranice „jen zkomplikovalo vztahy Sovětského svazu s USA, Anglií a Francií, se zjevnými nevýhodami pro [komunistické] země ... čemuž se můžeme a musíme vyhnout“.³

Bulletin, č. 12. Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 2001, s. 131–164).

3 *Archiv vnějšněj politiky Rossijskoj feděracii*, Moskva (dále *AVP RF*), fond (f.) 06, inventář (opis – o.) 12, karton (*portfel* – por.) 18, složka (*papka* – p.) 283. Dokument je datován 18.3.1953 a byl doporučením ministra zahraničí Vjačeslava Molotova pro předsednictvo rady ministrů, které jej pravděpodobně schválilo, protože hranice sektoru v Berlíně nebyla uzavřena. Dne 13. března předsednictvo rady ministrů požádalo ministerstvo zahraničí o koncept negativní odpovědi na telegram Sovětské kontrolní komise v Německu

Namísto toho Sověti naléhali na Ulbrichta, aby zmírnil svou politiku a předešel tak masovému exodu obyvatel Německé demokratické republiky. Během padesátých let, před povstáním v červnu 1953 i po něm, Sověti nadále kritizovali Ulbrichta za to, že nenašel způsob, jak přimět své občany, aby v zemi zůstali, i za používání tvrdých „administrativních opatření“ proti mnoha skupinám obyvatel.⁴ Ulbricht však neměl zájem na liberalizaci své politiky a stále hovořil o nebezpečném postavení na hranici se Západním Německem, jež mu podle jeho slov bránilo v možnosti pustit se do podobných „experimentů“. Povstání v Maďarsku v roce 1956 dále posílilo Ulbrichtovo přesvědčení, že liberalizace je příliš riskantní a že Chruščovova politika „mírové koexistence“ se NDR netýká.⁵

Na konci padesátých let se Chruščov vzdal svých pokusů přesvědčit Ulbrichta, aby změnil svou politiku a zastavil tak exodus uprchlíků, a namísto toho se rozhodl, že se pokusí vyvinout tlak na Západ, aby Berlín opustil, čímž by demokratický „magnet“ Západního Berlína přestal Východní Němce vábit. V souladu s tím v nótě adresované 27. listopadu 1958 západním mocnostem Chruščov stanovil lhůtu šesti měsíců na to, aby zahájily jednání o mírové smlouvě s Německem a přeměně Západního Berlína v demilitarizované „svobodné město“. Dal přitom na srozuměnou, že pokud by západní mocnosti nespolupracovaly, podepsal by separátní mírovou smlouvu s Německou demokratickou republikou, již by také předal kontrolu přístupových cest mezi Západním Německem a Západním Berlínem.⁶ Zřejmým důsledkem by bylo, že Ulbricht by tyto přístupové cesty uzavřel a zabránil by tak východoněmeckým uprchlíkům, aby se dostali pryč ze Západního Berlína. Chruščov doufal, že tyto

ze 4.12.1952 žádající o uzavření hranice. Dne 16. března náčelník sovětského generálního štábu maršál Vasil Sokolovskij a náměstek ministra zahraničí Puškin dodali tento koncept Molotovovi, který jej 18. března poskytl předsednictvu rady ministrů. Citovaný dokument je rovněž přetištěn v publikaci: OSTERMANN, Christian: *Uprising in East Germany, 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Uprising Behind the Iron Curtain*. Budapest – New York, Central European Press 2001, s. 50 n. K sovětsko-východoněmeckým vztahům, jež vedly k rozhodnutí vystavět Berlínskou zeď, viz blíže HARRISON, Hope M.: *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2003; viz též doplněná a rozšířená německá verze: TÁŽ: *Ulbrichts Mauer: Wie die SED Moskaus Widerstand gegen den Mauer brach*. Berlin, Propyläen 2011.

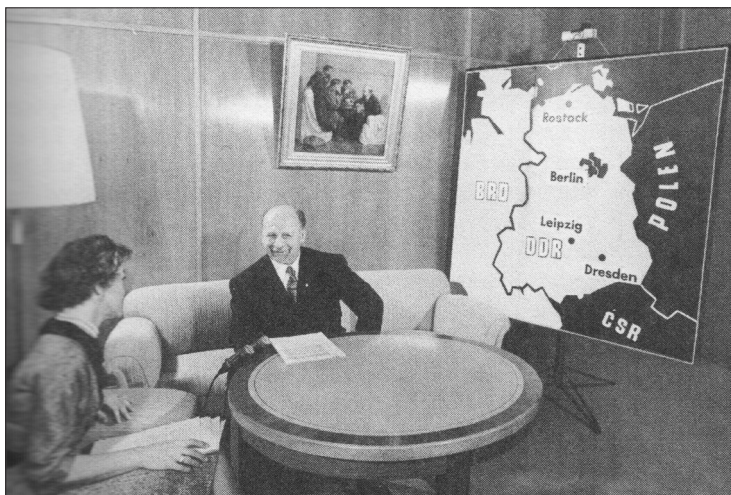
4 K Chruščovově kritice východoněmeckých vůdců v této záležitosti během jeho návštěvy NDR v létě 1955 viz SCHIRDEWAN, Karl: *Aufstand gegen Ulbricht*. Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag 1994, s. 71 n. Viz též dopis tehdejšího vedoucího oddělení pro spolupráci s komunistickými a dělníckými stranami v socialistických zemích ÚV KSSS Jurije Andropova Ústřednímu výboru KSSS o neuspokojivém východoněmeckém způsobu řešení exodu uprchlíků (viz *Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii*, Moskva (RGANI), film (rolík) 8875, f. 5, o. 49, archivní jednotka (dělo – d.) 82, hlášení „K Centralnyj Komitët KPSS“, 28.8.1958).

5 Viz *SAPMO-BArch*, DY 30/IV 2/1/170 a DY 30/IV 2/1/171, Ulbrichtovy poznámky na 30. plenárním zasedání Jednotné socialistické strany Německa (SED), 30.1.–1.2.1957.

6 K Chruščovovu ultimátu Západu z 27.11.1958 viz jeho text v *Documents on Germany, 1944–1985*. Washington, D.C., U.S. Department of State, Office of the Historian, U.S. Government Printing House 1985, s. 552–559.

hrozby donutí západní mocnosti opustit Západní Berlín – a to jak jejich ozbrojené síly, tak civilisty, kteří nebudou mít nervy na to, aby žili ve stínu sovětské moci.

Ulbricht naproti tomu nikdy neuvěřil, že by Chruščov ve snaze vytlačit Západ ze Západního Berlína mohl uspět, a chtěl jej přesvědčit, aby mu předal kontrolu přístupových tras mezi Západním Berlínem a Spolkovou republikou Německo

Hlavní politický architekt Berlínské zdi Walter Ulbricht (1893–1965) před mapou rozděleného Německa při televizním interview v roce 1959 (repro z publikace Maria Franka Walter Ulbricht: Eine deutsche Biographie. Berlin, Siedler Verlag 2001)

nebo aby uzavřel hranice do Západního Berlína, případně obojí. Sovětský vůdce si však nadále myslel, že ve vztahu k Západu je na postupu, zvláště když západní mocnosti v létě 1959 souhlasily s rozhovory o Německu v Ženevě na úrovni ministrů zahraničí a když prezident Dwight Eisenhower na podzim toho roku hostil Chruščova ve Spojených státech. Dokonce i po incidentu se sestřelením amerického špionážního letounu U-2 vpředvečer summitu čtyř mocností v Paříži v květnu 1960, při němž se mělo diskutovat o Německu, Chruščov stále choval naději na dohodu se Spojenými státy o Německu a Západním Berlíně.⁷ Byl optimistický ohledně

⁷ Z prací o berlínské krizi, které toto vše pojednávají detailněji, viz HARRISON, H. M.: *Driving the Soviets Up the Wall*; STEININGER, Rolf: *Berlinkrise und Mauerbau 1958 bis 1963*. München, Olzog 2009; WETTIG, Gerhard: *Chruschtschows Berlin-Krise 1958 bis 1963: Drohpolitik und Mauerbau*, München, Oldenbourg 2006; LEMKE, Michael: *Die Berlinkrise 1958 bis 1963: Interessen und Handlungsspielräume der SED im Ost-West Konflikt*. Berlin, Akademie 1995; UHL, Matthias: *Krieg um Berlin? Die sowjetische Militär- und Sicherheitspolitik in der zweiten Berlin-Krise 1958 bis 1962*. München, Oldenbourg 2008. K přeletům amerických výzvědných letounů U-2 nad SSSR a sestřelení jednoho z nich 1.5.1960 viz FURSENKO, Aleksandr – NAF-

svých šancí ve vztahu k nově zvolenému prezidentovi Johnu F. Kennedymu. A tak Chruščov nadále odolával Ulbrichtovým naléhavým žádostem, aby uzavřel hranici v Berlíně, a neztrácel víru, že odtamtud dokáže západní mocnosti vytlačit. Naopak ho znepokojovaly a frustrovaly množství se zprávy sovětských diplomatů v Berlíně, podle nichž se Ulbricht chystal pokročit vpřed a uzavřít hranici v Berlíně i bez sovětského souhlasu.

Jak to ve své výroční zprávě o NDR v roce 1960 popsal sovětský velvyslanec ve Východním Berlíně Michail Pervuchin, východoněmecká politika ve vztahu k Západnímu Berlínu „je v zásadě jednostranná a má primárně administrativní charakter, jenž nepomáhá získat občany Západního Německa na stranu NDR. Obecně lze říci, že tato opatření představují zpravidla všemožná omezení týkající se pohybu mezi oběma částmi města, pracovních umístění atd.“ Pro ilustraci tohoto postupu i „jisté nepružnosti předáků NDR v praktické činnosti týkající se Západního Berlína“ Pervuchin kriticky zhodnotil situaci, kdy „se v září letošního roku přátelé (tj. Východní Němci – pozn. autorky) pokusili bez předchozí konzultace s námi zavést nový pořádek při kontrolách přechodu hranic mezi sektory v Berlíně pro občany Západního Německa, cizince a diplomatické a vojenské představitele tří západních mocností“.⁸ Podobně druhý tajemník sovětského velvyslanectví ve Východním Berlíně A. P. Kazennov hlásil v půli října 1960 do Moskvy: „Naši přátelé studují možnosti přijetí opatření namířených k ... zastavení exodu obyvatel NDR přes Západní Berlín. Jedním z takových opatření našich přátel by mohlo být přerušení svobodného pohybu přes hranice sektorů a zavedení takového procesu pro návštěvy Západního Berlína ze strany občanů NDR, jaký platí pro návštěvy SRN.“⁹ V souladu s tím Kazennov doporučoval Moskvě, že „by bylo účelné prodiskutovat s našimi přáteli na vhodné (tj. na nejvyšší – pozn. autorky) úrovni hraniční režim mezi hranicemi sektorů v Berlíně“.¹⁰

Krátce nato, 24. října 1960, Chruščov Ulbrichta v dopise upozorňoval, že před jejich setkáním koncem listopadu v Moskvě „by neměla být provedena žádná opatření, jež by měnila situaci na hranicích Západního Berlína“.¹¹ Při této schůzce 30. listopadu dal pak sovětský vůdce svému východoněmeckému partnerovi najevo, že chce s prezidentem Kennedym jednat o mírové smlouvě s Německem a transformaci Západního Berlína ve svobodné město, aniž by se musel obávat nezávislých Ulbrich-

TALI, Timothy: *Khrushchev's Cold War: The Inside Story of an American Adversary*. New York, W. W. Norton & Company 2006, s. 263–291.

8 RGANI, r. 8948, f. 5, o. 49, d. 285, Pervuchinova zpráva „Otčet o rabotě Posolstva SSSR v GDR za 1960 god“, 15.12.1960; viz též AVP RF, f. 5, p. 40, d. 40, Pervuchinova zpráva pro ministra zahraničí Andreje Gromyka „K voprosu o razryve zapadnoj Germanijej soglašenija o vnutrigrernanskoj torgovle s GDR“, 19.10.1960.

9 RGANI, r. 8948, f. 5, o. 49, d. 288, „Zapis besedy s sekretarem Berlinskogo okružkoma SEPG G. Danelijsom“, 17.10.1960; *tamtéž*, z deníku A. P. Kazennova, 2. tajemníka velvyslanectví SSSR v NDR, 24.10.1960.

10 *Tamtéž*.

11 SAPMO-BArch, DY 30/3682, Chruščovův dopis Ulbrichtovi z 24.10.1960.

tových kroků na hranicích v Berlíně.¹² Chruščov měl pochopení pro Ulbrichtovu frustraci z toho, že „po válce stále přetrvávají mnohé z podmínek, jež narušují suverenitu NDR“, jako například přítomnost západních mocností v Berlíně a jejich využívání přístupových cest mezi Západním Německem a Západním Berlínem nezávisle na kontrole orgánů NDR, díky čemuž mohli východoněmečtí uprchlíci ze Západního Berlína volně přecházet do Západního Německa.

Když Chruščov vysvětloval sovětské stanovisko, zároveň Ulbrichta uklidňoval vyhlídkou na blížící se řešení: „Ale tohle všechno už pro sebe Západ fakticky získal. Když se od toho nyní budete chtít osvobodit, jen tím vyostříte situaci. Pro nás to však teď není příznivé, protože jsme dali své slovo, že až do vrcholného setkání šéfů vlád stávající situaci nezměníme. Pokud tedy nyní něco změníme, bude to vypadat, jako když nedržíme slovo. Protože už jsme tuto příležitost promarnili, nemůžeme nyní napravit situaci jednostranně. Počkejme tedy až do okamžiku, do něhož jsme řekli, že situaci nezměníme. Už nebude třeba snašet to [čekání] příliš dlouho.“¹³

Chruščov nechtěl, aby jeho nezávisle uvažující spojenec ohrozil vyhlídky na dosažení dohody s novým americkým prezidentem o Německu a Berlíně. Jakmile John F. Kennedy nastoupil do úřadu a spolu s Chruščovem se domluvil na setkání ve Vídni v červnu 1961, dával sovětský vůdce opakovaně Ulbrichtovi najevo, že by neměl dělat nic ohledně uzavření hranic v Berlíně a že by měl počkat na výsledky summitu mezi Chruščovem a Kennedym. Doufal přitom, že dokáže přimět Kennedyho k souhlasu s podpisem mírové smlouvy s oběma německými státy, a tím s uznáním Východního Německa, jeho hranic a suverenity (což by se týkalo i tranzitních cest mezi Západním Německem a Západním Berlínem), a rovněž k souhlasu s neutrálním statusem „svobodného města Západní Berlín“, osvobozeného od západních jednotek a špiónů.

Ulbricht byl mnohem méně optimistický, že Chruščov v jednání s Kennedym ve Vídni uspěje, a tak se nechtěl vzdát svých snah uzavřít hranici v Berlíně. Devatenáctého května 1961, necelé dva týdny před začátkem plánovaného summitu představitelů supervelmocí, zaslal sovětský velvyslanec Michail Pervuchin ministru zahraničí Andeji Gromykovovi do Moskvy velmi zneklidňující zprávu:

„Naši přátelé by nyní rádi nastolili na hranici sektorů mezi demokratickým a Západním Berlínem takovou kontrolu, jež by jim umožnila, jak říkají, zavřít ‘dveře před

12 Sovětský protokol ze summitu Chruščova s Ulbrichtem 30.11.1960 viz *AVP RF*, f. 0742, o. 6, por. 4, p. 43, „Zapis besedy tovarišča N. S. Chruščeva s tovariščem V. Ulbrichtom, 30 nojabrja 1960 goda“. Anglický překlad viz HARRISON, Hope M.: *Ulbricht and the Concrete “Rose”: New Archival Evidence on the Dynamics of Soviet-East German Relations and the Berlin Crisis, 1958–1961*. (Cold War International History Project, Working Paper č. 5.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 1993, Appendix A. Viz též *RGANI*, r. 8948, f. 5, o. 49, d. 287, s. 88–90, shrnutí velvyslance Michaila Pervuchina v jeho výroční zprávě „Otčet o rabotě Posolstva SSSR v GDR za 1960 god“; viz též východoněmecké shrnutí v *SAPMO-BArch*, DY 30/3508, „Aktenvermerk über die Unterredung des Genossen Walter Ulbricht mit Genossen N. S. Chruscev“.

13 *AVP RF*, f. 0742, o. 6, por. 4, p. 43, „Zapis besedy tovarišča N. S. Chruščeva s tovariščem V. Ulbrichtom, 30 nojabrja 1960 goda“.

Západem', omezit exodus obyvatel republiky a oslabit vliv ekonomické konspirace proti NDR, která je prováděna přímo ze Západního Berlína.

Ve snaze zlikvidovat co nejrychleji pozůstatky okupačního období projevují někdy naši němečtí přátelé neklid a poněkud jednostranný přístup k tomuto problému, aniž by se vždy v danou chvíli zabývali zájmy celého socialistického tábora či mezinárodní situací. Důkazem toho jsou kupříkladu jejich snahy zastavit co nejrychleji a jakýmkoli prostředky volný pohyb mezi NDR a Západním Berlínem, což by v současných podmínkách zkomplikovalo úsilí o dosažení mírové smlouvy.¹⁴

Ony „současné podmínky“ samozřejmě odkazovaly na blížící se vídeňský summit. Ve Vídni však Chruščov nedokázal Kennedyho přesvědčit, aby podepsal mírovou smlouvu s oběma německými státy nebo stáhl západní jednotky ze Západního Berlína a uznal jej coby svobodné město.¹⁵ Ohledně Berlína oba vůdcové zcela uvízli na mrtvém bodě a Chruščov předložil Kennedymu v této věci nové ultimátum, jež obsahovalo stejné podmínky jako jeho předešlé ultimátum z 27. listopadu 1958.¹⁶

Operace „Růže“

Hned po svém neúspěchu ve Vídni dal kremelský vůdce Ulbrichtovi konečně zelenou, aby započal s přípravou plánů na uzavření hranic v Berlíně. V červnu a červenci začaly východoněmecké vojenské a bezpečnostní síly posilovat své pozice v Berlíně a kolem něj. V půli července výrazně zesílila spolupráce mezi východoněmeckými a sovětskými ozbrojenými silami. Pětadvacátého července se setkal náčelník štábu Skupiny sovětských vojsk v Německu Georgij Ariko s náčelníkem štábu východoněmecké Národní lidové armády Sigfriedem Riedelem, aby společně vypracovali detaily neprodyšného uzavření hranice sektorů uvnitř Berlína a v kruhu kolem města.¹⁷ V posledních červencových dnech zaslal Ulbricht do Moskvy všechny klíčové dokumenty s prováděcími plány na uzavření hranic, jakož i svůj plánovaný

14 *Tamtéž*, f. Referentura po GDR, o. 6, por. 34, p. 46, zpráva velvyslance Pervuchina pro ministra zahraničí Gromyka z 19.5.1961. Anglický překlad zprávy viz HARRISON, H. M.: *Ulbricht and the Concrete "Rose"*, Appendix C.

15 Americké protokoly vídeňských jednání mezi Kennedym a Chruščovem viz *Foreign Relations of the United States, 1961–1963*, sv. XIV: *The Berlin Crisis, 1961–1962*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1994, dokumenty č. 32 a 33, s. 87–98.

16 Text Chruščovova *aide-mémoire* pro Kennedyho ze 4.6.1961 viz *Documents on Germany, 1944–1985*, s. 729–732 (viz pozn. 6).

17 K informacím o vojenských plánech Východních Němců a Sovětů na uzavření hranic v Berlíně viz UHL, Matthias: „Westberlin stellt also ein großes Loch inmitten unserer Republik dar“: Die militärischen und politischen Planungen Moskaus und Ost-Berlins zum Mauerbau. In: HOFFMAN, Dierk – SCHWARTZ, Michael – WENTKER, Hermann (ed.): *Vor dem Mauerbau: Politik und Gesellschaft in der DDR der fünfziger Jahre*. München, Oldenbourg 2003, s. 311–330; UHL, Matthias – WAGNER, Armin (ed.): *Ulbricht, Chruschtschow und die Mauer: Eine Dokumentation*. München, Oldenbourg 2003; WAGNER, Armin: *Walter Ulbricht und die geheime Sicherheitspolitik der SED: Der Nationale Verteidigungsrat der DDR und seine Vorgeschichte (1953–1971)*. Berlin, Christoph Links 2002.

Ostnatý drát a beton jako odpověď na touhu po životě ve svobodném Německu. Vztýčování Berlínské zdi v srpnu 1961 (repro z publikace Petera Joachima Lappa Die Mauer: Eine Grenze durch Deutschland. Erfurt, Landeszentrale für politische Bildung Thüringen 2011)

projev k setkání vedoucích činitelů Varšavského paktu ve dnech 3. až 5. srpna v Moskvě,¹⁸ které mělo zaštitit uzavření hranic a působit odstrašujícím dojmem vůči jakýmkoli protiopatřením ze strany Západu: mělo jasně ukázat, že na jakýkoli krok Západu namířený proti východoněmeckým opatřením směřujícím k uzavření hranic by Varšavský pakt odpověděl veškerou svou silou.¹⁹

Walter Ulbricht přijel do Moskvy 1. srpna s početnou delegací politických, vojenských a ekonomických představitelů, aby finalizoval plány na uzavření hranic se Sověty. Ulbricht a Chruščov spolu téhož odpoledne hovořili telefonicky déle než dvě hodiny. Dohodli se přitom, že jednak uzavřou hranice sektorů mezi Východním a Západním Berlínem a jednak utěsní kruh kolem Berlína, čímž znemožní Východním Němcům vstup do obou částí města bez povolení. Rovněž se chystali vyztuzit hranici mezi Východním a Západním Německem. Jak řekl Chruščov Ulbrichtovi, sovětské jednotky v pozadí „vytvoří železný kruh kolem Berlína“ a sovětské „tanky se zakopou za [východoněmeckými] vojáky na hranici se Spolkovou republikou Německo“, zatímco východoněmecké jednotky budou v čelní linii v Berlíně. Chruščov se zeptal Ulbrichta: „Jak se bude realizovat hraniční kontrola v ulicích, jejichž jedna

18 SAPMO-BArch, DY 30/3682; DY 30/3478; DY 30/3508 a DY 30/3509. Anglický překlad Ulbrichtova projevu ze 4.8.1961 viz HARRISON, H. M.: *Ulbricht and the Concrete “Rose”*, Appendix H (viz pozn. 11).

19 Text prohlášení Varšavského paktu, jež bylo odsouhlaseno při jednání ve dnech 3.–5.8.1961 v Moskvě, viz *Documents on Germany, 1944–1985*, s. 774 – Declaration of the Warsaw Pact Power Urging Establishment of “Reliable Safeguards and Effective Control... Around the Whole Territory of West Berlin” 13 August 1961 (viz pozn. 6).

část je v NDR a druhá v Západním Berlíně?“ Ulbricht mu odpověděl: „Máme zvláštní plán. Domy, jež mají východy do Západního Berlína, budou zazděny. Na ostatních místech bude natažen ostnatý drát. Ostnatý drát už byl dodán. Všechno se to může odehrát velmi rychle.“²⁰

Ulbricht sdělil Chruščovovi, že může být připraven uzavřít hranice během dvou týdnů, sovětský vůdce mu dal na přípravu jeden až dva týdny. Nakonec se rozhodli, že hranice uzavřou v noci z 12. na 13. srpna. Ohledně očekávané reakce Západu na uzavření hranic řekl Chruščov východoněmeckému vůdci: „Až budou hranice zavřené, budou Američané a Západní Němci spokojeni. Velvyslanec Thompson mi řekl, že ten příval [uprchlíků] způsobuje Západním Němcům problémy.“

Třetího srpna diskutoval Chruščov s Ulbrichtem o dalších detailech uzavření hranic. Podle Ulbrichtových poznámek shrnul Chruščov situaci jasně: „Mnoho lidí prchá z republiky (tj. z NDR – pozn. autorky). Administrativní opatření: Uzavřít hranice.“ Jasnější to ani nemohlo být: kvůli odlivu svých občanů na Západ potřebovala Německá demokratická republika uzavřít své hranice se Západním Berlínem. Oba vůdcové se dohodli na nových regulacích na všech úsecích hranice: měl být uzavřen kruh kolem celého Berlína, přičemž stávající počet osmdesáti čtyř hraničních přechodů v tomto kruhu kolem Berlína se měl snížit na polovinu. Do celé operace se mělo zapojit osm tisíc příslušníků pohraničních jednotek. Občané NDR měli mít možnost vstupovat do Východního Berlína jen na zvláštní povolení (například kvůli práci) a do Západního Berlína měli mít zakázaný vstup bez povolení. Kontrole měli podléhat všichni pěší návštěvníci i všichni lidé ve vlacích mířících do Západního Berlína. Až do (snad brzkého) podpisu mírové smlouvy měly být povoleny návštěvy Západoberlíňanů a Západních Němců ve Východním Berlíně. (Toto opatření, jak víme, netrvalo dlouho.) A konečně pro diplomaty a vojenský personál čtyř mocností měl zůstat režim na hranicích Berlína beze změn.²¹

Jak sdělil počátkem července Ulbricht sovětskému velvyslanci Pervuchinovi, nejpráhodnější dobou pro uzavření hranic, s cílem maximalizovat míru překvapení, byla noc ze soboty na neděli.²² Právě taková byla noc z 12. na 13. srpna. Jakkoli žádný ze záznamů rozhovorů, jež mezi sebou vedli Chruščov a Ulbricht 1. a 3. srpna, ani dostupné záznamy jednání Varšavského paktu ve dnech 3. až 5. srpna neuvádějí 13. srpen jako konkrétní datum pro uzavření hranic, rozhodnutí o tomto

20 Německý překlad ruského protokolu (nalezeného Matthiasem Uhlem ve RGANI, kam se dostal z Archivu prezidenta Ruské federace) byl v Německu publikován na konci května 2009. Všechny následující citace jsou přejaty z elektronického zdroje „Niederschrift eines Gesprächs des Genossen N. S. Chruschtschow mit Genossen W. Ulbricht am 1. August 1961“, publikovaného na portálu Die Welt On-Line 30.5.2009 (viz <http://www.welt.de/politik/article3828831/Das-Gespraech-zwischen-Ulbricht-und-Chruschtschow.html>). Anglický překlad tohoto dokumentu autorka publikovala v rámci Cold War International History Project (viz <http://www.wilsoncenter.org/publication/e-dossier-no-23-new-evidence-the-building-the-berlin-wall>).

21 Ulbrichtovy ručně psané poznámky z jednání 3.8.1961 jsou uloženy v SAPMO-BArch, DY 30/3682.

22 Viz KWIZINSKI, Julij A.: *Vor dem Sturm: Erinnerungen eines Diplomaten*. Berlin, Siedler 1993, s. 175, 179 a 216.

termínu bylo zjevně přijato počátkem srpna v Moskvě. Sedmého srpna Ulbricht oznámil politbyru Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED), že v Moskvě bylo stanoveno datum na 12. až 13. srpna.²³ Chruščov později vzpomínal ve svých memoárech: „Datum pro zahájení hraničních kontrol se měl stát 13. srpen 1961. Dělalí jsme si mezi sebou legraci, že na Západě je třináctého považováno za smolný den. Zavtipkoval jsem, že pro nás a pro celý socialistický tábor to naopak bude opravdu velmi šťastný den.“²⁴

Ještě předtím, než se představitelé Varšavského paktu sešli počátkem srpna v Moskvě, učinili Chruščov s Ulbrichtem veškerá klíčová rozhodnutí o uzavření hranic a sovětské politbyro přijalo všechny rezoluce, jež měly být odsouhlaseny při jednání Varšavského paktu.²⁵ Přestože východoevropští spojenci pružně posvětili rozhodnutí uzavřít hranice v Berlíně, obecně nereagovali nikterak vstřícně na nátlak, jež na ně Chruščov vyvíjel, a sice aby ekonomicky pomohli Německé demokratické republice v případě, že by Spolková republika odpověděla na uzavření hranic hospodářským embargem. Východoevropské země byly většinou rovněž závislé na obchodu se Spolkovou republikou a nebyly ochotné dát to vše v sázku kvůli Východním Němcům.²⁶

Po návratu do Berlína podal Ulbricht 7. srpna politbyru zprávu o moskevských jednáních. Oznámil, že „plánovaná kontrolní opatření proběhnou v noci ze soboty na neděli [12.–13. srpna] na základě rezoluce rady ministrů“.²⁷ Jedenáctého srpna pak informoval šéf Státní bezpečnosti (*Staatssicherheit* – Stasi) Erich Mielke okruh

23 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/781, „Protokoll Nr. 39.61 der außerordentlichen Sitzung des Politbüros des Zentralkomitees am Montag, dem 7. August 1961 im Sitzungssaal des Politbüros“.

24 TALBOTT, Strobe (ed.): *Khrushchev Remembers: The Last Testament*. Boston, Little, Brown & Company 1974, s. 506.

25 Viz UHL, M. – WAGNER, A. (ed.): *Ulbricht, Chruschtschow und die Mauer*, s. 39 (viz pozn. 17).

26 K zasedání Varšavského paktu 3.–5.8.1961 blíže viz HARRISON, H. M.: *Driving the Soviets Up the Wall*, s. 192–205 (viz pozn. 3). K Chruščovovu zahajovacímu projevu při zasedání a k řeči, v níž Ulbricht volal po uzavření hranic, viz TÁŽ: *Ulbricht and the Concrete “Rose”*, Appendix G a H (viz pozn. 11); viz též *SAPMO-BArch*, DY 30/3478. Záznam většiny průběhu konference viz BONWETSCH, Bernd – FILITOV, A. M. (ed.): *Kak prinimalos rešenije o vozvedeniji Berlinskoi steny*. In: *Novaja i novejšaja istorija*, č. 2 (březen–duben 1999), s. 33–75 – „Iz sténogrammy soveščanja pervykh sekretarej CK kommunističeskich i rabočich partij straňčastnic Varšavskogo Dogovora po voprosam, svjazannym s podgotovkoj k zaključeniju Germanskogo mirnogo dogovora“, Moskva, 4 avgusta 1961 g., Utrenněje zasedanije, Vystupenije tov. N. S. Chruščeva; viz také TÍŽ (ed.): *Chruschtschow und der Mauerbau: Die Gipfelkonferenz der Warschauer-Pakt-Staaten vom 3.–5. August 1961*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 48, č. 1 (2000), s. 155–198 – „Beratung der Ersten Sekretäre der Zentralkomitees der kommunistischen und Arbeiterparteien der Teilnehmerländer des Warschauer Vertrages zu Fragen, die im Zusammenhang mit der Vorbereitung des Abschlusses eines Friedensvertrages mit Deutschland stehen“.

27 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/781, „Protokoll Nr. 39.61 der außerordentlichen Sitzung des Politbüros des Zentralkomitees am Montag, dem 7. August 1961 im Sitzungssaal des Politbüros“.

svých nejvyšších velitelů: „Budou přijata opatření proti útěkům z republiky, jež budou zacílena především na kruh kolem Berlína. (...) Veškeré přípravné práce mají být prováděny pod rouškou konspirace a za nejpřísnějšího utajení. Celá operace má krycí název ‘Růž’.“²⁸ Dvanáctého srpna v šestnáct hodin podepsal Walter Ulbricht rozkazy k uzavření hranice, o půlnoci z 12. na 13. srpna byl vyhlášen poplach a operace „Růž“ byla zahájena. V jednu hodinu v noci 13. srpna oznámila ADN, tisková agentura NDR, že uzavírání hranic se provádí na žádost členských států Varšavské smlouvy jako obranné opatření proti „podvratným aktivitám“ ze Západu.²⁹ Bylo však jasné, že „protifašistická ochranná zeď“ je ve skutečnosti vztyčována proti východoněmeckým občanům, kteří se snaží uprchnout.

Když se 13. srpen chýlil ke konci a Západ se omezil pouze na verbální protesty, avšak neudělal nic, aby uzavírání hranic v Berlíně zastavil,³⁰ gratulovali si Chruščov s Ulbrichtem navzájem ke svému úspěchu. Tuto euforii vyzdvihla ve svém hodnocení situace i západoněmecká Spolková zpravodajská služba (*Bundesnachrichtendienst* – BND): „Ve vedení SED panuje vítězná nálada jako nikdy dříve. Člověk má pocit, že dnešek je významnějším dnem než den očekávané mírové smlouvy. (...) Velmi zasloužilý funkcionář SED“ řekl 13. srpna svému kolegovi, že „bezmoc Západu je nyní zřejmá.“³¹ V podobném duchu napsal 15. září Ulbricht Chruščovovi: „Je třeba říci, že nepřítel podnikl méně odvetných opatření, než jsme čekali.“³² Chruščov souhlasil a dodal: „Celé jste to provedli báječně – rychle a v podmínkách utajení.“³³

V situaci, kdy Západ nevyvíjel žádné úsilí k odstranění ostnatého drátu a naopak se přes něj probíjelo mnoho Východních Němců ve snaze uprchnout, debatovali východoněmečtí předáci, zda pokračovat jen s ostnatým drátem nebo přidat beton. Walter Ulbricht argumentoval: „Ostnatý drát nemůže ve městě zůstat navěky, protože lidi láká a neustále je provokuje k novým pokusům o prolomení hranice. Namísto ostnatého drátu vybudujeme betonovou zeď.“³⁴ Další vysokí činitelé při

28 *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin (dále *BStU*), Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe (ZAIG) 4900, Ministerium für Staatssicherheit (MfS), „Protokoll über die Dienstbesprechung am 11.8.1961“, přísně tajné.

29 *Viz Documents on Germany, 1944–1985*, s. 774 – Declaration by the Warsaw Pact Powers Urging Establishment of “Reliable Safeguards and Effective Control... Around the Whole Territory of West Berlin” 13 August 1961 (viz pozn. 6).

30 K nedostatečné americké odpovědi viz RUEGER, Fabian: *Fearing the Peace: Kennedy, Adenauer and the Making of the Berlin Wall*. (Doktorská disertace na katedře historie Stanfordovy univerzity z listopadu 2010.); SMYSER, W. R.: *Kennedy and the Berlin Wall: “A hell of a lot better than a war”*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 2009.

31 UHL, Matthias – WAGNER, Armin (ed.): *Der Bundesnachrichtendienst und der Bau der Berliner Mauer 1961*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 55, č. 4 (2007), dokument č. 7, s. 715 n.

32 *SAPMO-BArch*, DY 30/3509, Ulbrichtův dopis Chruščovovi z 15.9.1961; viz též anglický překlad: HARRISON, H. M.: *Ulbricht and the Concrete “Rose”*, Appendix I (viz pozn. 11).

33 Citováno podle: FURSENKO, Alexandr: *Kak byla postrojena Berlinskaja stěna*. In: *Istoričeskije zapiski*, č. 4 (2001), s. 81.

34 Citováno podle: KWIZINSKI, J. A.: *Vor dem Sturm*, s. 186 n. (viz pozn. 22).

setkání stranického vedení 20. září ale tvrdili, že zeď bude „v noci vrhat stíny a poskytovat pro nepřítele dobré příležitosti, aby k ní přistupoval“. Šéf Stasi Erich Mielke preferoval ostnatý drát, když pravil: „Je trvanlivější a skýtá větší možnosti, jak čelit prolomením hranice.“ Ministr obrany Heinz Hoffmann volal po „drátěném

Walter Ulbricht s Nikitou Chruščovem projíždějí východní částí Berlína, již rozděleného zdí. Při oslavách Ulbrichtových sedmdesátých narozenin v červnu 1963 obdržel východoněmecký vůdce od sovětského vůdce titul „Hrdina Sovětského svazu“, spojený s Leninovým řádem a Zlatou hvězdou (repro z publikace Maria Franka Walter Ulbricht: Eine deutsche Biographie)

plotu s betonovými sloupy a s příkopy“.³⁵ Avšak Ulbrichtův plán na zeď nakonec zvítězil. A tato betonová zeď byla nakonec doplněna pásmem smrti. Jak 20. září argumentoval Ulbrichtův zástupce Erich Honecker, jenž dohlížel na logistické zajištění neprodyšného uzavření hranice, „veškeré pokusy prolomit se skrz hranici musí být znemožněny“.³⁶ Maršál Ivan Stěpanovič Koněv, hrdina druhé světové války, jehož Chruščov krátce před 13. srpnem postavil do čela Skupiny sovětských vojsk v Německu, souhlasil a dodával, že „proti zrádcům a narušitelům hranice ... je třeba použít střelné zbraně“.³⁷ Krátce nato si však Koněv a další sovětsští představitelé

35 UHL, M. – WAGNER, A. (ed.): *Ulbricht, Chruschtchow und die Mauer*, s. 48 n. (viz pozn. 17).

36 *Tamtéž*, s. 48.

37 *Tamtéž*, s. 49.

marně stěžovali Ulbrichtovi a Honeckerovi na „chaotickou střelbu“ podél státní hranice a nabádali ke zdrženlivosti.³⁸

A skutečně, po celých osmadvacet let, co Berlínská zeď i se svým pásmem smrti stála, strážena tisíci pohraničnický, byli lidé, kteří se pokusili o útěk, střelení. K roku 2010 odhalili badatelé jen v samotném Berlíně 128 takových zdokumentovaných případů, přičemž nepochybně došlo k mnoha dalším, vezmeme-li v úvahu celou délku hranice mezi Východním a Západním Německem.³⁹ Po pádu zdi dne 9. listopadu 1989 a sjednocení Německa 3. října 1990 bylo podáno mnoho trestních oznámení proti pohraničnickům a vrcholným politickým a vojenským činitelům za provádění a podporu východoněmeckého rozkazu „vystřel a zabij“.⁴⁰ Egon Krenz, jeden z posledních vůdců NDR, se pokoušel hájit poukazem na to, že „když prezident Ronald Reagan navštívil v roce 1987 Berlínskou zeď, prohlásil k sovětskému generálnímu tajemníkovi Michailu Gorbačovovi: ‘Pane Gorbačove, strhněte tu zeď!’ Nevolal ‘Honeckere, nebo Krenzi, strhněte tu zeď!’“⁴¹ Krenz kladl vinu za Berlínskou zeď na Sověty a na studenou válku. Avšak pečlivé zkoumání dokumentů z dříve přísně tajných archivů v Moskvě a Berlíně ukazuje, že východoněmecký vůdce Walter Ulbricht se naprosto zásadním způsobem zasloužil o vybudování Berlínské zdi i o krutý hraniční režim, jenž u ní byl nastolen. Vybudování zdi je jasně součástí německé historie a nemůže být svedeno na Sověty či Rusy, jakkoli i oni rozhodně nesou svůj díl viny.

Boj o uchování paměti Berlínské zdi

Jak se vlastně Němci potýkali s historií Berlínské zdi ve dvaceti letech od jejího pádu? Je obecně známo a přijímáno, že byla (východo)německého původu, a nikoli čímsi, co Sověti vnutili východoněmeckému vedení? Co se tedy stalo se zdí a vzpomínkami na ni od roku 1989/1990? Na tyto otázky se zaměří druhá polovina tohoto eseje.

Nebylo žádným překvapením, že po osmadvaceti letech života se zdí, která rozdělovala rodiny i ulice, se jí drtivá většina Berličanů a Němců chtěla zbavit co možná nejrychleji. „Die Mauer muß weg!“ („Zeď musí pryč!“) zněl jednotný pokřik. „Klovači zd'oví“ (*Wall-peckers*), kteří přijeli do Berlína, aby si odsekli své kousky

38 K tomu viz informace ze sovětského generálního štábu: MENNING, Bruce: The Berlin Crisis from the Perspective of the Soviet General Staff. In: EPLEY, William W. (ed.): *International Cold War Military Records and History: Proceedings of the International Conference on Cold War Military Records and History Held in Washington, D.C., 21–26 March 1994*. Washington, D.C., Office of the Secretary of Defense 1996, s. 49–62.

39 Zentrum für Zeithistorische Forschung und Stiftung Berliner Mauer (ed.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989: Ein biographisches Handbuch*. Berlin, Christoph Links 2009.

40 Viz McADAMS, A. James: *Germany Divided: From the Wall to Reunification*. Princeton, Princeton University Press 1993; WESEL, Uwe: *Ein Staat vor Gericht: Der Honecker Prozeß*. Frankfurt/M., Eichborn 1999; GRAFE, Roman: *Deutsche Gerechtigkeit: Prozesse gegen DDR-Grenzschützen und ihre Befehlsgeber*. München, Siedler 2004.

41 AP: Ex-E. German leader jailed for Berlin Wall deaths. In: *The Baltimore Sun* (26.8.1997), s. 1A.

zdi, a jednotlivci i země z celého světa, kteří si kupovali kousky zdi jako suvenýry,⁴² společně s východoněmeckou Národní lidovou armádou, která dostala rozkaz úplně zeď rozebrat počínaje 13. červnem 1990 – ti všichni pomáhali odstranit zeď z berlínské krajiny.⁴³ V přívalu dobových emocí zůstaly oslyšeny naléhavé výzvy, jakou formuloval například bývalý západoberlínský starosta a pozdější spolkový kancléř Willy Brandt 10. listopadu 1989, a sice že „by kus této strašlivé stavby ... měl být ponechán na paměť této historické obkludnosti ... pro příští generace, pro něž nebude jednoduché pochopit“, s čím Berličané žili.⁴⁴ Zeď byla zbourána rychle a z původního pásu táhnoucího se třiačtyřicet kilometrů podél hranice Východního a Západního Berlína zůstalo jen asi dvoukilometrové torzo.⁴⁵

Většina zemí potřebuje čas na to, aby v sobě našla dostatek energie a zájmu obrátit se zpět k obtížným aspektům vlastní historie. Ostatně stále žijí miliony lidí, kteří mají na zeď špatné vzpomínky nebo ji tím či oním způsobem akceptovali, případně byli nuceni ji akceptovat. Západním Němcům trvalo dvacet let, než přijali zodpovědnost za zločiny nacistů, a Východním Němcům to trvalo dokonce ještě déle. Tentokrát se vše odehrává rychleji. V přístupu sjednoceného Německa k východoněmecké minulosti nadešel bod obratu s patnáctým výročím pádu Berlínské zdi v roce 2004. Do té doby se sice díky nasazení malé skupiny osob, které se obracelo k individuálním či kolektivním vzpomínkám na zeď a jejím obětem, podařilo části zdi v Berlíně uchovat. Tito lidé však vedli nerovný boj proti většině, kterou to buď nezajímalo nebo nechtěla věnovat prostředky na udržování této historie při životě.

42 Viz např. katalog veřejné dražby kusů zdi v Monte Carlu ve dnech 21.–23.6.1990: *Die Mauer: Le Mur de Berlin vente aux enchères à Monte-Carlo samedi 23 juin 1990*. Monaco, Galerie Park Palace – LeLe Berlin Wall GmbH 1990.

43 K tomu, jak byly kusy zdi prodány, případně rozbity a použity na stavbu silnic, viz FEVER-SHAM, Polly – SCHMIDT, Leo: *The Berlin Wall Today*. Berlin, Verlag Bauwesen 1999; HERTLE, Hans-Hermann: *The Berlin Wall – Monument of the Cold War*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2007.

44 Brandtova řeč na radnici v Schönbergu 10.11.1989 je dostupná na webové stránce <http://www.bwbs.de/Beitraege/78.html>.

45 Pro klíčové zbytky na Bernauer Strasse, East Side Gallery a Niederkirchner Strasse (s muzeem Topografie teroru) blíže viz webové stránky http://www.berlin.de/ce/denkmal/denkmal_in_berlin/de/berliner_mauer/mauer-spuren/vorwort.shtml; <http://www.berlin.de/mauer/gedenkstaetten/index/index.en.php>; <http://denkmalandschaft-berliner-mauer.de/>; <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/>; http://www.berlin.de/ce/denkmal/denkmal_in_berlin/de/berliner_mauer/mauer-denkmale/eastside.shtml; <http://www.eastsidegallery.com/>; http://www.berlin.de/mauer/orte/topographie_des_terrors/index.en.php. (Muzeum Topografie teroru (*Topographie des Terrors*)) bylo zřízeno v roce 1987 na místě zbořených budov, v nichž za nacistického režimu sídlily jeho hlavní represivní orgány, ústředna gestapa, Říšské vedení SS a v době války Hlavní úřad říšské bezpečnosti, aby dokumentovalo pohnutou historii tohoto místa a teroristickou podstatu hitlerovského Německa. – Pozn. redakce.)

Především Manfred Fischer, pastor ve Farnosti usmíření na Bernauer Strasse,* a Helmut Trotnow z Německého historického muzea se v letech 1989/1990 zasloužili o zachování zdi na Bernauer Strasse. Vznikl tam Památník Berlínské zdi (*Berliner Mauer Denkmal*).⁴⁶ Později se k nim přidal Gabriele Camphausen, jenž se stal ředitelem Sdružení Berlínské zdi (*Verein Berliner Mauer*) na Bernauer Strasse, a také Maria Nooke.** Oba dva byli kurátory tamních historických výstav v letech 1999 a 2001.⁴⁷ Michaele Schreyer, (západo)berlínská senátorka pro urbánní rozvoj, a Franziska Eichstädt-Bohlig z berlínské strany Zelených bojovaly o zachování zdi na Niederkirchnerstrasse.⁴⁸ Umělec Kani Alavi a další zformovali iniciativu umělců a v letech 1990, 2000 a znovu v letech 2008 a 2009 namalovali sto šest obrazů na tisíc tři sta metrů dlouhý úsek zdi v East Side Gallery; měli tak hlavní zásluhu na zachování tohoto areálu.⁴⁹ Politik Michael Cramer ze strany Zelených, činný nejprve v berlínském parlamentu a poté v Evropském parlamentu, uspěl v roce 2001 se svou snahou, aby berlínský parlament prohlásil linii bývalé Berlínské zdi podél celého Berlína za zvláštní stezku (*Mauerweg*) určenou k procházkám a projížďkám na kole.⁵⁰ Umělec Ben Wagin pomaloval zeď v centru Berlína, kde je nyní vládní čtvrť, a vytvořil tak Parlament stromů (*Parlament der Bäume*) s originálními seg-

* Tato stavba, zpravidla označovaná jako Kaple usmíření (*Kapelle der Versöhnung*), byla vystavěna v roce 1999 na místě, kde až do roku 1985 stával novogotický Kostel usmíření (*Versöhnungskirche*). Ten byl dokončen v roce 1894 a roku 1961 byl coby hraniční výspa Východního Berlína ze tří stran obehnán Berlínskou zdí. Stal se tak nepřístupným pro kohokoli kromě hraniční strážže, která si v jeho věži zřídila pozorovatelnu. O čtyřiaadvacet let později nechala vláda NDR kostel zbořit. (Pozn. překladatele.)

46 Viz MÖBIUS, Peter – TROTNOW, Helmut (ed.): *Mauer sind nicht für ewig gebaut: Zur Geschichte der Berliner Mauer*. Frankfurt/M. – Berlin, Propyläen 1990. Kniha obsahuje v závěru kapitolu od Manfreda Fischera „Leben mit der Mauer: Reflexionen eines Betroffenen“ (s. 74–78). Dále viz záznamy interview autorky s Helmutem Trotnowem z 5.10.2007 a 17.3.2010 a s Manfredem Fischerem ze 6. a 15.10.2009 a z 16.3.2010 (v soukromém archivu autorky).

** V této stati na přání překladatele až na široce zažité výjimky nepřechylujeme cizí ženská jména, a to včetně jména autorky tohoto textu. (Pozn. redakce.)

47 Viz CAMPHAUSEN, Gabriele – NOOKE, Maria (ed.): *Die Berliner Mauer: Ausstellungskatalog, Dokumentationszentrum Berliner Mauer*. Berlin, Verein Berliner Mauer – Gedenkstätte und Dokumentationszentrum – Michel Sandstein Verlag (bez datace). Jde o katalog ke dvěma výstavám: „Grenzblicke“, která začala 9.11.1999, a „Berlin 13.8.1961: Eine Ausstellung zum 40. Jahrestag des Mauerbaus“, jež byla otevřena 13.8.2001. Viz záznamy interview autorky s Gabrielem Camphausemem z 25.7.2007 a 15.12.2010 a s Marií Nooke z 23.7.2007 a 2.5.2010 (v soukromém archivu autorky).

48 Viz úvod k publikaci: CRAMER, Michael: *Cycling, Skating, Hiking along the Berlin Wall Trail, Germany*. Rodingersdorf, Esterbauer 2003; dále viz záznamy interview autorky s Franziskou Eichstädt-Bohlig z 19.11.2004 a s Michaelem Cramerem z 20.7.2007 (v soukromém archivu autorky).

49 Viz záznam interview autorky s Kani Alavim ze 14.1.2010 (v soukromém archivu autorky); viz též <http://www.eastsidegallery.com/index.htm>.

50 Viz CRAMER, M.: *Cycling, Skating, Hiking along the Berlin Wall Trail, Germany*; viz též rezoluce parlamentu města Berlína z 11.10.2001 (viz <http://www.berlin.de/mauer/mauerweg/projektinformation.en.html>).

menty zdi vyznačenými pro každý z roků v období 1961 až 1989 počtem lidí, kteří na celé hranici v daném roce přišli o život. Části těchto pomalovaných segmentů zdi rovněž stojí jako památník uvnitř budovy německého parlamentu (*Marie-Elisabeth-Lüders-Haus*).⁵¹ A konečně Leo Schmidt a Axel Klausmeier z univerzity v Cottbusu vypracovali v letech 2001 až 2003 pro berlínský senát vyčerpávající soupis všech zbytků Berlínské zdi v hraničním pruhu.⁵² Přesto až do podzimu 2004 se o zachování částí zdi i vzpomínek na ni zasazovala jen malá skupinka lidí.

Pamětní kříže a vlna komemoračních iniciativ

Vše se změnilo v roce 2004 s patnáctým výročním pádu zdi. Noviny byly plné článků o zdi, přinášely mapky ukazující, kde stála, stěžovaly si na nedostatek znalostí mladých Němců o ní a zachycovaly frustraci turistů z toho, jak málo ze zdi je k vidění. Ačkoli lze říci, že čas do té doby nazrál i že na víceru frontách se odvíjely procesy, jež zvyšovaly zájem o historii Berlínské zdi, komemorace patnáctého výročí na podzim 2004 představovala příslovečnou jiskru, z níž vzešel požár. V srdci Berlína, pod širým nebem na místě, kde došlo v říjnu 1961 k historické konfrontaci mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, odhalila ředitelka Muzea Checkpoint Charlie Alexandra Hildebrandt 1065 dřevěných křížů (jež brzy rozšířila na 1075) věnovaných lidem, kteří podle jejích slov byli zabiti při pokusu o útěk z Východního Německa. Instalace rovněž představila dvě stě devadesát metrů rekonstruované zdi se sto dvaceti originálními kusy betonu z ní (ačkoli nebyla umístěna přesně tam, kudy zeď vedla). Alexandra Hildebrandt kříže a zeď odhalila společně se Sergejem Chruščovem, synem sovětského vůdce Nikity Chruščova. Na zahajovací ceremoniál pozvala rovněž některé oběti a jejich rodiny. Celou instalaci nazvala Památníkem svobody (*Freiheitsdenkmal*). Při jejím otevření byla velmi kritická k vládě města Berlína za to, že neudělala více pro připomínání obětí, a protestovala proti nedostatku vzpomínkových projektů plánovaných berlínským senátem.⁵³

Veřejnost spěchala památník navštívit a shledala ho velmi působivým. Zvláště silné byly kříže, z nichž mnohé nesly jména a fotografie těch, kteří přišli o život na hranicích, jakož i údaje o místech, datech a příčinách jejich úmrtí (jako například zastřelení či utopení). Několik tisíc lidí poté podepsalo výzvu, aby kříže i zeď mohly zůstat na místě i poté, až uplyne tříměsíční pronájem ze strany ředitelky Muzea Checkpoint Charlie. Její výstava křížů a rekonstruované zdi roznítila už bující

51 Viz http://www.berlin.de/mauer/gedenkstaetten/parlament_der_baeume/index.de.php.

52 SCHMIDT, Leo – KLAUSMEIER, Axel: *Wall Remnants*. Berlin – Bonn, Westkreuz 2004; viz též <http://denkmallandschaft-berliner-mauer.de/>.

53 Pro informace na toto téma a fotografie památníku viz webová stránka Muzea Checkpoint Charlie (<http://www.mauermuseum.de>), zvláště sekce „Freiheitsmahnmal: Sie wollten nur die Freiheit“; dále viz záznam interview autorky s Alexandrou Hildebrandt z 10.11.2004 (v soukromém archivu autorky).

kontroverzi na téma, jak na zeď vzpomínat.⁵⁴ Jakkoli se mnozí veřejní představitelé a historici vyjadřovali ostře kriticky vůči nepřesnostem památníku, všichni uznávali, že celá akce vyvolala významnou diskusi.⁵⁵

V rozporu s tím, co by z památníku vyvozoval laický návštěvník, na Checkpoint Charlie nikdo nezahynul. Ve skutečnosti to byl hraniční přechod pro americké, britské a francouzské spojence, nikoli pro Berlínčany či Němce. A zeď nebyla tam, kam ji Alexandra Hildebrandt umístila – stála o padesát metrů dál, v místech, kde je nyní ulice. Muzeum Checkpoint Charlie nemá žádný akademický poradní sbor a jeho ředitelka nenabídla žádný důkaz pro své tvrzení, že na hranicích bylo zabit 1065 (či 1075) lidí. Podle mnohých kritiků bylo jejím hlavním záměrem přilákat vystavenými kříži dostatek (platících) návštěvníků do svého muzea, postaveného o pár kroků dál.

Počet jejích kritiků stoupl, když při otevření památníku prohlásila: „Tímto přinášíme protějšek Památníku holokaustu.“⁵⁶ Ten měl být odhalen o několik měsíců později, v květnu 2005, s 2711 obrovskými obdélníkovými kameny a stélami. Přirovnáním zabíjení u Berlínské zdi k holokaustu si Alexandra Hildebrandt znepráčetila mnoho lidí, podle nichž nespravedlivě položila rovnítko mezi zločiny nacistického a východoněmeckého režimu.

Ředitelka muzea neuspěla se svou výzvou ponechat kříže na Checkpoint Charlie natrvalo a policie je v červenci 2005 odstranila, stejně jako rekonstruovanou zeď.⁵⁷ Její výstava nicméně ukázala, že podle mnoha lidí se v připomínání zdi neudělalo dost. Dodala mocný impuls ke všemu, co následovalo ve zobrazování zdi, a především v připomínání jejích obětí.

Další iniciativa při patnáctém výročí pádu zdi vzešla od čtyř členů Spolkového sněmu, dvou z východní a dvou ze západní části dříve rozděleného Německa, kteří reprezentovali SPD, FDP, Zelené a CDU. Společně volali po intenzivnějším připomínání Berlínské zdi – s „místem paměti“ (*Ort des Erinnerns*) u Braniborské brány.

54 Viz např. ROGALLA, Thomas: Die richtige Art, sich an die Mauer zu erinnern: Wie Berlin der deutschen Teilung gedenken sollte, ist umstritten – nicht nur in Berlin. In: *Berliner Zeitung* (4.–5.12.2004), s. 24.

55 Všechny hlavní deníky v Berlíně a celém Německu publikovaly mnoho článků o prezentovaných křížích a souvisejících sporech, a to od otevření výstavy 31.10.2004 až do 5.7.2005, kdy město výstavu odstranilo (viz např. SCHULZ, Bernard: Das Kreuz mit der Erinnerung: Kitsch oder historische Notwendigkeit? Zum Versuch, am Berliner Checkpoint Charlie der Maueropfer zu gedenken. In: *Der Tagesspiegel* (9.11.2004), s. 25; SCHULZ, Stefan: 1065 Hohlkreuze für die Opfer der Teilung und des Mauerbaus. In: *Berliner Morgenpost* (26.10.2004); viz též BERNSTEIN, Richard: Memorial to Berlin Wall Victims Divides the City Again. In: *The New York Times* (25.12.2004), s. A6; FRANK, Sybille: *Der Mauer um die Wette Gedenken: Die Formation einer Heritage-Industrie am Berliner Checkpoint Charlie*. Frankfurt – New York, Campus 2009).

56 K tématu památníků připomínajících vyvraždění Židů v Evropě či památníků holokaustu viz <http://www.stiftung-denkmal.de/en>.

57 Tento pozemek zůstává nezastavěný, ale v létě 2006 na něm berlínský senát instaloval výstavu pod širým nebem, jež popisovala dějiny studené války a Checkpoint Charlie, a plánuje vystavět na místě muzeum studené války.

Pomníček první oběti Berlínské zdi. Čtyřicetiletý Günter Litfin byl zastřelen východoněmeckými pohraničníky již 24. srpna 1961 (repro z publikace Petera Joachima Lappa Die Mauer: Eine Grenze durch Deutschland)

Navrhli, aby tam byl zřízen centrální památník, jenž by umožňoval jednak truchlit nad oběťmi zdi a samotným rozdělením země v letech 1949/1961 až 1989 a jednak oslavovat pokojnou demolicí zdi v roce 1989.⁵⁸ Byli motivováni frustrací, že nejsou schopni ukázat svým dětem a dalším mladým lidem a návštěvníkům nic z toho, jak to skutečně v centru Berlína vypadalo v době, kdy zeď ještě stála.⁵⁹ V jejich očích symbolizovala rozdělení zvláště Braniborská brána, protože tehdy z obou svých stran nedovolovala lidem ani ze Západu, ani z Východu, aby se k ní přiblížili.⁶⁰ Vyzvali proto spolkovou vládu a Berlín, aby do příštího výročí vztýčení zdi, tedy do 13. srpna 2005, společně formulovali plán, jak zeď připomínat.

Z popudu těchto dvou iniciativ i veškerého tisku, který je doprovázel – zvláště v případě vzpomínkových křížů z památníku Alexandry Hildebrandt – a za přispění stále sílících hlasů zklamaných turistů (jejichž peníze Berlín potřeboval), že je příliš obtížné nalézt kusy zdi a něco se o ní dozvědět, začal berlínský senát konečně jednat. Senátor pro kulturu a vědu Thomas Flierl svolal v listopadu 2004 Pracovní skupinu pro ústřední plán komemorace Berlínské zdi pod vedením neúnavného

58 *Antrag der Abgeordneten Carl Ludwig Thiele (FDP), Stephan Hilsberg (SPD), Franziska Eichstädt-Bohlig (Bündnis 90/Die Grünen), Werner Kuhn (CDU) und andere: „Gelände um das Brandenburger Tor als zentraler Ort des Erinnerns an die Berliner Mauer, des Gedenkens an ihre Opfer und der Freude über die Überwindung der deutschen Teilung“*, Deutscher Bundestag, 15. Wahlperiode. Tisk Spolkového sněmu č. 15/4795, Berlin, 5.11.2004.

59 Viz záznamy interview autorky s Carl-Ludwigem Thielem a Wernerem Kuhnem z 11.11.2004, s Franziskou Eichstädt-Bohlig z 19.11.2004 a se Stephanem Hilsbergem z 22.11.2004 (v soukromém archivu autorky).

60 Viz záznam interview autorky s Wernerem Kuhnem z 11.11.2004.

a zkušeného Rainera Klemkeho ze senátního úřadu pro kulturní záležitosti, do jehož agendy patřila správa veřejných pamětních míst.⁶¹ Pracovní skupina sdružovala zástupce všech klíčových skupin zainteresovaných na komemoraci Berlínské zdi a v letech 2005 a 2006 uspořádala pestrou škálu soukromých schůzek a veřejných slyšení s cílem koordinovat tento plán.⁶² Dvanáctého června 2006 schválil berlínský parlament záměr investovat čtyřicet milionů euro ve prospěch všech, kteří trpěli v důsledku Berlínské zdi a německého rozdělení; měly pomoci „zviditelnit a projasnit historii německého rozdělení ve městě Berlín“ tím, že se zvýrazní řada rozptýlených kusů zdi a s nimi souvisící historie včetně míst jako Bernauer Strasse, Braniborská brána, East Side Gallery, Checkpoint Charlie a dalších.⁶³ Berlínský starosta Klaus Wowereit později v projevu u Památníku Berlínské zdi 21. května 2010 zdůraznil, že „budou-li příští generace poučeny o historii Berlínské zdi, pomůže jim to pochopit, že svobodu a demokracii nelze brát jako samozřejmost a je třeba je hájit každý den“.⁶⁴ „Celková koncepce vzpomínání na Berlínskou zeď“ berlínského senátu, podporovaná rovněž spolkovou vládou, tvořila od roku 2006 základ téměř všeho důležitého, co se událo při komemoraci Berlínské zdi a její historie.

Jako odpověď na vztyčení 1075 křížů památníku Alexandry Hildebrandt sponzorovalo spolkové ministerstvo kultury výzkumný projekt s cílem zjistit přesně, kolik lidí bylo v letech 1961 až 1989 skutečně zabito při pokusech uprchnout přes Berlínskou zeď. Tento projekt v letech 2005 až 2009 zpracovalo Centrum pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi společně se Sdružením Berlínské zdi (*Verein Berliner Mauer*) či Nadací Berlínské zdi (*Stiftung Berliner Mauer*) na Bernauer Strasse pod vedením výzkumníků Hans-Hermanna Hertleho a Marie Nooke. Dospěli k závěru, že o život přišlo celkem sto třicet šest osob, z toho sto dvacet osm civilistů a osm pohraničnicků. Biografie obětí jsou nyní publikovány knižně a rovněž jsou zaneseny

61 Flierl byl velmi kontroverzní postavou, protože byl v PDS, která navazovala na bývalou vládnoucí východoněmeckou SED. Strana demokratického socialismu (a její následnice, Die Linke) tvořila se sociální demokracií (SPD) od roku 2002 v Berlíně koaliční vládu. Sociálnědemokratický starosta Klaus Wowereit si uvědomoval, že oběti bývalého režimu SED tento fakt vnímají velmi kriticky, a tak se začal pravidelně scházet se členy skupin obětí. Také Rainer Klemke vycházel vstříc skupinám obětí, když koordinoval činnost zmíněné pracovní skupiny k připomínání Berlínské zdi.

62 Tři historici z Centra pro bádání o soudobých dějinách (*Zentrum für Zeithistorische Forschung*) v Postupimi sehráli významnou roli, když svým memorandem z března 2005 napomohli ke zformulování příslušného plánu (JARAUSCH, Konrad – SABROW, Martin – HERTLE, Hans-Hermann: *Die Berliner Mauer: Erinnerung ohne Ort? Memorandum zur Bewahrung der Berliner Mauer als Erinnerungsort* – viz http://www.google.com/search?sourceid=navclient&ie=UTF8&rlz=1T4DKUS_enUS226DE277&q=Die+Berliner+Mauer%2e+Erinnerung+ohne+Ort%3f+Memorandum+zur+Bewahrung+der+Berliner+Mauer+als+Erinnerungs+ort).

63 Text plánu pod názvem „Gesamtkonzept zur Erinnerung an die Berliner Mauer“ je zveřejněn na webové stránce <http://www.berlin.de/sen/kultur/kulturpolitik/mauer/gesamtkonzept.html>.

64 Řeč starosty Klause Wowereita je zveřejněna na webové stránce <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/presse-17,11,16.html>.

v Památníku Berlínské zdi na Bernauer Strasse.⁶⁵ Jednadvacátého května 2010 tam bylo odhaleno „okno paměti“ (*Fenster des Gedenkens*) s fotografiemi všech zabitých civilistů a na zvláštní stéle se jmény osmi zabitých pohraničníků.⁶⁶ Postupně se budují individuální a skupinové pomníky na místech (nebo v jejich blízkosti), kde lidé při pokusech o útěk přišli o život. Čtyři z nich byly odhaleny na jižní hranici Berlína 7. listopadu 2009, vpředvečer dvacátého výročí pádu zdi.⁶⁷

Památník Berlínské zdi

V rámci „Celkové koncepce vzpomínání na Berlínskou zeď“ (dále *Gesamtkonzept*) berlínského senátu má význačné postavení Památník Berlínské zdi na Bernauer Strasse. Zeď tam procházela ulicí tak, že v mnoha případech byla jedna část domu ve Východním Berlíně a druhá v Západním Berlíně. Byl to přesně ten případ ulice, jež měl na mysli Ulbricht, když v rozhovoru 1. srpna 1961 říkal Chruščovovi, že „domy, jež mají východy do Západního Berlína, budou zazděny“. A tak se na Bernauer Strasse odehrávaly dramatické scény, když východoněmecká policie vstupovala do domů, aby je „zajistila“; lidé vyskakovali z oken a snažili se trefit do záchranných sítí, jež v Západním Berlíně roztáhli hasiči. Někteří to zvládli bezpečně; jiní skočili a zabili se. Dveře a okna v domech byly zazděny a nakonec byly mnohé domy zbourány, aby udělaly prostor pro zónu smrti podél zdi s jejími dvěma stupni, strážními věžemi, stezkami pro hraniční ostrahu, hraničářskými psy, nástražnými dráty a dalšími překážkami bránícími útekům. Lidé se tamtudy snažili utíkat i nadále, ať už na povrchu nebo tunely, jež pod zdí vybudovali „napomahači útekům“. Někteří prchající byli zasaženi střelbou a zabiti, jiní chyceni a uvězněni. Západoberlíňané vztyčili na Bernauer Strasse plošinu, z níž bylo možné hledět přes zeď, a mnozí politici a další osobnosti, včetně kancléře Konrada Adenauera a sestry prezidenta Kennedyho Eunice Shriver, se odtamtud přišli na zeď podívat. Vzhledem k historii zdi na Bernauer Strasse začalo oficiální bourání Berlínské zdi 13. června 1990 právě tam.⁶⁸

65 Viz *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989: Ein biographisches Handbuch*. Berlin, Christoph Links 2009 (viz též webové stránky http://www.berlin.de/mauer/gedenkstaetten/berliner_mauer/index.en.php a <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Index/id/593792>).

66 Viz <http://www.berliner-mauer-dokumentationszentrum.de/de/presse-17,11,16.html>; AULICH, Uwe: Eine Stahlwand erinnert an die Mauertoten. In: *Berliner Zeitung* (10.4.2010); ROGALLA, Thomas: Erweiterers Gedenken: Die Mauergedenkstätte Bernauer Strasse erhält heute eine Open-Air Ausstellung. In: *Tamtéž* (21.5.2010).

67 Viz zpráva „Memorial stones unveiled for victims of the Berlin Wall“ na zpravodajském portálu NECN/APTV ze 7.11.2009 (http://www.necn.com/pages/landing_business?blockID=165176&tagID=24774); MOSER, Thomas: Informationsstellen: Mauertoten auch bei Lichtenrade, zpravodajský portál liv-pr.com, 8.11.2009 (<http://www.live-pr.com/mauertote-auch-bei-lichtenrade-r1048349247.htm>).

68 Historii zdi na Bernauer Strasse popsali ve výše citovaných pracích či výstavních katalogích Möbius a Trotnow a také Camphausen a Nooke, dále ji popisuje *Gesamtkonzept* a webové

A na totéž místo bylo také zacíleno úsilí zejména Manfreda Fischera a Helmuta Trotnowa vytvořit nějaký druh památníku a „místa paměti“, jakmile zeď padla. Fakt, že Fischer s Trotnowem byli na onom místě úspěšní při ochraně původní zdi, z něj činí (jak uvádí senátní *Gesamtkonzept*) poslední místo s rozsáhlými „autentickými zbytky bývalé hranice“. Kombinace tamních zbytků zdi, oficiálního spolkového památníku „obětí rozdělení a komunistické diktatury“ (věnován v roce 1998), dlouhodobé výstavy s fotografiemi a nástiněm historie místa situované v Dokumentačním centru (otevřena v roce 1999), Kaple usmíření (otevřena v roce 2000 na místě staršího, mnohem většího kostela, jenž byl v roce 1985 vyhozen do povětří, aby uvolnil další místo pro pás smrti) a strážní věže (otevřena v roce 2003, umožňuje návštěvníkům spatřit celý bývalý tamní pás smrti shora) – to vše činí toto berlínské místo unikátním a zároveň „nejlepším místem, kde lze učit lidi historii Berlínské zdi“.⁶⁹

Dokud však *Gesamtkonzept* neposkytl Památníku Berlínské zdi více financí pro podstatné rozšíření, bylo celé místo hojně kritizováno. Mnoho lidí si myslelo, že dostatečně nezprostředkovává zdejší historii a že určitě nenabízí nic z emocí obsažených v pamětních křížích od Alexandry Hildebrandt.⁷⁰ S téměř dvanácti miliony eur finanční podpory od města Berlína, spolkové vlády, z loterie a od Evropské unie vyhlásil památník v červenci 2007 mezinárodní soutěž na návrh rozšíření místa a už v prosinci vyhlásil vítěze.⁷¹ Od roku 2008 do současnosti vítězní designéři ze spojených studií Sinai, ON architektur a Mola Winkel Müller Architekten přetvářejí oněch 1,3 kilometru a 4,4 hektaru pásu smrti podél bývalé Berlínské zdi v mnohem informativnější, poutavější a osobnější plochu určenou k tomu, aby tam lidé poznali historii zdi: jak fungovala, kdo byl kde zastřelen, které tunely pomohly kterým lidem a kam se dostat, jakož i další aspekty historie místa – dříve než byla zeď zbudována, když stála a po jejím pádu. Historie tohoto důležitého místa tak ožívá pro lidi, kteří zeď nikdy nezažili.⁷² K místu byla přičleněna bývalá strážní věž a v listopadu 2009, k dvacátému výročí pádu zdi, bylo otevřeno nové návštěvnické centrum. A co bylo nejdůležitější, v květnu 2009 zde bylo odhaleno zmíněné „okno paměti“ připomínající lidi, kteří u zdi přišli o život, a to za přítomnosti mnoha členů rodin oněch zabitých. Je odpovědí na volání mnoha kritiků, aby oběti Berlínské zdi dostaly jména a podoby.

stránky Památníku Berlínské zdi (<http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/der-historische-ort-11.html>).

69 Řeč berlínského starosty Klause Wowereita u Památníku Berlínské zdi z 21.5.2010 (viz <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/presse-17,11,16.html>).

70 Jedním z nejhlasitějších kritiků byl novinář Sven Felix Kellerhoff (viz jeho článek „Alles Burra, oder was?“ Das falsche Gedenken der Stiftung Berliner Mauer. Eine Polemik. In: *Deutschland Archiv*, roč. 42, č. 4 (2009), s. 589–593.

71 Podrobně k pravidlům soutěže, jejím vítězům a dalším účastníkům viz <http://www.competitionline.de/3008366/>.

72 K popisu plánů na rozšíření místa viz <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/erweiterung-523.html>.

S novým ředitelem Axelem Klausmeierem (expertem na Berlínskou zeď a jedním ze dvou architektonických konzervátorů najatých v letech 2001 až 2003 berlínským senátem, aby zdokumentovali zbytky bývalé 155 kilometrů dlouhé Berlínské zdi), který od ledna 2009 vede nově zformovanou Nadaci Berlínské zdi (*Stiftung Berliner Mauer*), jež má dohlížet na Památník Berlínské zdi, je nyní celé toto důležité místo pevně ukotveno. Podle zákona přijatého berlínským parlamentem 17. září 2008 musí Nadace Berlínské zdi, jež sestává z Památníku Berlínské zdi a rovněž z Památníku Uprchlíckého centra v Marienfelde, „dokumentovat a zprostředkovávat historii Berlínské zdi a útěků uprchlíků z Německé demokratické republiky jakožto součást i následek rozdělení Německa a konfliktu mezi Východem a Západem

Záběr na část Památníku Berlínské zdi se strážní věží na Bernauer Strasse

ve 20. století a musí uchovávat historické místo a autentické zbytky a umožňovat vhodné připomínání obětí komunistické diktatury“.⁷³

Vláda města Berlína nebyla osamocená ve svém zvýšeném odhodlání zachovat a zviditelnit historii Berlínské zdi; činila tak rovněž spolková vláda, zvláště když Bundestag přijal 19. června 2008 novou Spolkovou koncepci pro památníky, již mělo prosazovat spolkové ministerstvo kultury a médií. Spolková vláda musela volit příslušná slova opatrně, aby nebyla nařčena (jako se stalo u původních návr-

73 Citovaný zákon berlínského parlamentu ze 17.9.2008, jež dal vzniknout Nadaci Berlínské zdi, viz <http://www.berlin.de/imperia/md/content/mauer/maustg.pdf?start&ts=1250671757&file=maustg.pdf>.

hů), že historii nacistického Německa a Německé demokratické republiky posuzuje společně nebo jakkoli ekvivalentním způsobem – či snad ještě hůře, že věnuje větší pozornost připomínání obětí režimu NDR než obětí nacistického režimu. A tak Spolková koncepce pro památníky prohlašovala, že „by neměly být relativizovány ani zločiny nacionálního socialismu, ani by neměla být snižována nespravedlnost diktatury SED“.⁷⁴

Koncepce nicméně věnuje očividně více pozornosti a peněz vyrovnávání s historií NDR, včetně památníků, muzeí a míst paměti spojených s rozdělením a Berlínskou zdí, než tomu bylo dříve, a formálně podporuje *Gesamtkonzept* berlínského senátu, ústřední místo Památníku Berlínské zdi na Bernauer Strasse i zřízení nové Nadace Berlínské zdi. Spolková vláda a město Berlín se nyní podílejí na financování Památníku Berlínské zdi i nadace, která je podle spolkové koncepce místem, „jež objasňuje hrůzu hraničního režimu“. V této koncepci se spolková vláda zavazuje „připomínat nespravedlnost diktatury SED“ a „posilovat proces přehodnocování [této] diktatury ... jakož i komemorace jejich obětí“. Spolková vláda rovněž podporuje další místa v Berlíně a v Německu, jež připomínají historii rozdělení Berlína a Německa a oběti režimu SED.⁷⁵ Zvláště ve světle návrhu Spolkového sněmu z listopadu 2004 na vytvoření „pamětního místa u Braniborské brány“ uvedená koncepce podporuje právě tento záměr a v srpnu 2009 umožnila v tamní stanici metra otevření výstavy „Informace o zdi u Braniborské brány“.⁷⁶

Komemorace výročí pádu a vztyčení zdi a spory o historickou odpovědnost

Vrcholnou chvílí v tomto trendu připomínání zdi od roku 2004 byly nepochybně oslavy v Berlíně u Braniborské brány, jež při příležitosti dvacátého výročí pádu zdi 9. listopadu 2009 spolupořádala kancléřka Angela Merkelová a starosta Klaus Wowereit. Jakkoli byl v centru pozornosti především radostný, pokojný pád zdi v roce 1989, byly vzpomenuty také její oběti, jakož i vypálení synagog nacisty 9. listopadu 1938. Den začal ekumenickými bohoslužbami v Getsemanském kostele (který byl duší protirežimní opozice v NDR v roce 1989), jež navštívila kancléřka Merkelová a prezident Horst Köhler, a v Kapli usmíření při Památníku Berlínské zdi, kterou navštívil starosta Wowereit. Po nich následovalo otevření nového návštěvnického centra v Památníku Berlínské zdi za účasti Klause Wowereita, spolkového ministra pro kulturu a média Bernda Neumanna a dalších osobností. Odpoledne kráčela kancléřka Merkelová, sama pocházející z Východního Německa, v doprovodu bývalých prominentních východoněmeckých disidentů, Michaila Gorbačova a Lecha

74 *Fortschreibung der Gedenkstättenkonzeption des Bundes: Verantwortung wahrnehmen, Aufarbeitung verstärken, Gedenken vertiefen. Unterrichtung durch den Beauftragten der Bundesregierung für Kultur und Medien. Deutscher Bundestag, 16. Wahlperiode. Tisk Spolkového sněmu č. 16/9875, 19.6.2008, s. 2.*

75 *Tamtéž*, s. 8.

76 K této výstavě viz http://www.berlin.de/mauer/orte/pariser_platz_brandenburger_tor/index.de.php?objekt=5.

Velkolepé oslavy dvacátého výročí pádu zdi před Braniborskou branou

Wałęsy ve vlastních stopách z 9. listopadu 1989 po Bornholmer Strasse na Böse Brücke, což byl první hraniční přechod, jenž byl oné historické noci otevřen.⁷⁷

Vrchol dne i celého Festivalu svobody, probíhajícího ve dnech 7. až 9. listopadu u Braniborské brány, představovalo obřadné večerní svržení tisíce takzvaných kostek domina (dvouapůlmetrových polystyrenových kvádrů), které mezi Říšským sněmem, Braniborskou branou a Postupimským náměstím vyznačovaly, kde zeď stála, a byly pomalovány obrázky vztahujícími se ke zdi a jejímu pádu od patnácti tisíc školáků z Německa a celého světa. Padající kostky domina měly imitovat efekt reforem v Sovětském svazu, Polsku, Maďarsku a jinde v letech 1989 a 1990, jež vyústily v postupné zhroucení komunistických režimů a Berlínské zdi. Domino doprovázely proslovy Klause Wowereita, Angely Merkelové a představitelů Ruska, Spojeného království, Francie a Spojených států, jakož i hudba a obrovský ohňostroj.⁷⁸ Během chladné, deštivé noci přišly slavit statisíce lidí, zatímco Berlín

77 Viz biografie pohraničníka Haralda Jägera, jenž měl na starosti hraniční přechod na Bornholmer Strasse a který se rozhodl 9.11.1989 otevřít tam hranice: HAASE-HINDENBURG, Gerhard: *Der Mann, der die Mauer öffnete: Warum Oberstleutnant Harald Jäger den Gefehl verweigerte und damit Weltgeschichte schrieb*. München, Heyne 2007. Více o událostech onoho dne a noci viz HERTLE, H.-H.: *Chronik des Mauerfalls* (viz pozn. 2).

78 K programu událostí onoho večera a fotografiím viz <http://mauer.host8.3-point.de/en/portal/9-november/festival-of-freedom-to-celebrate-the-20th-anniversary-of-the-fall-of-the-berlin-wall.html>.

navštívily v onen víkend přes dva miliony lidí s cílem zúčastnit se oslav. Jak mnozí říkali, konečně bylo v německé historii co slavit a nač být hrdý – pokojný pád zdi – a tak tedy slavili.⁷⁹

Zatímco dvacátému výročí pádu zdi 9. listopadu 2009 dominovala oslavná nálada, tak v období kolem padesátého výročí vztyčení zdi v srpnu 2011 se pozornost zaměřila zpět na její oběti a zhoubný vliv, který zeď a rozdělení Berlína měly na životy tolika Němců. Zaměření na oběti bylo patrné zejména v rozšíření místa Památníku Berlínské zdi na Bernauer Strasse o „okno paměti“. Podobně všechny hlavní proslovy, jež při státním obřadu konaném 13. srpna 2011 u Památníku Berlínské zdi přednesl spolkový prezident Christian Wulff, berlínský starosta Klaus Wowereit a další osobnosti, zdůrazňovaly oběti zdi – zvláště ty, kteří byli zabiti při pokusech o útěk nebo při něm byli chyceni a uvězněni.⁸⁰ Po celé léto byly noviny v Německu a v Berlíně zvláště plné líčení z první ruky ze strany lidí, kteří měli zkušenost s výstavbou zdi o padesát let dříve. Během noci z 12. na 13. srpna Deutschlandradio živě vysílalo předčítání z Kaple usmíření a z Památníku Berlínské zdi se jmény a stručnými životopisy sto dvaceti osmi civilistů, o nichž víme, že byli u Berlínské zdi mezi roky 1961 a 1989 zabiti, a v poledne 13. srpna byla držena minuta ticha za všechny, kteří kvůli Berlínské zdi trpěli.⁸¹

Léto roku 2011 bylo dobou intenzivní akademické i politické debaty o tom, kdo nese hlavní odpovědnost za výstavbu Berlínské zdi a zda šlo o tragédii nebo krok nezbytný k zachování míru. Tyto diskuse byly vedeny v akademických časopisech, novinách i v parlamentu.⁸² Pro mnohé Němce je nepřijemné přijmout důležitou odpovědnost východoněmeckého vedení v čele s Walterem Ulbrichtem za tlak na uza-

79 Podobně ve snaze oslavit pokojný pád zdi a znovusjednocení Německa odhlasoval Bundestag 9.11.2007 financování soutěže o Pomník svobody a sjednocení (*Freiheits- und Einheitsdenkmal*). V listopadu 2008 to Spolkový sněm potvrdil a rovněž podpořil druhý pomník v Lipsku ve snaze uznat klíčovou roli, kterou pokojné svíčkové demonstrace pořádané v Lipsku vždy v pondělí večer sehrály v rámci opozice vůči SED a na cestě k pádu zdi a osvobození NDR od komunistické vlády. První soutěž nepřinesla vítěze, protože původní zadání požadovalo pomník, jenž by se vztahoval ke všem hnutím za svobodu a jednotu Německa od roku 1848. Druhá soutěž, vyhlášená v únoru 2010, byla zúžena tak, aby se zaměřila na pokojný pád zdi v roce 1989 a sjednocení Německa v roce 1990. Vítězný návrh „Občané v pohybu“ (*Bürger in Bewegung*) byl vyhlášen v dubnu 2011. K návrhu Bundestagu a diskusi o památníku dne 9.11.2007 viz http://www.bundestag.de/presse/hib/2007_11/2007_281/04.html; viz též <http://www.bundestag.de/dokumente/protokolle/amtlicheprotokolle/2007/ap16124.html>. Pro klíčové informace o celém procesu a vítězném návrhu viz webová stránka Deutsche Gesellschaft (<http://www.freiheits-und-einheitsdenkmal.de/>).

80 Proslovy spolkového prezidenta Christiana Wulffa, berlínského starosty Klause Wowereita a dalších viz <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/gedenkeranstaltung-am-13-august-2011-in-der-gedenkstaette-berliner-mauer-892.html>.

81 Viz webová stránka se soupisem všech událostí spojených s komemorací 50. výročí postavení zdi (<http://50jahremauerbau.de/startseite/>).

82 Celá čísla časopisů a novin byla věnována 50. výročí stavby zdi. Viz například *Deutschland Archiv*, roč. 44, č. 6 a 7 (2011) a *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 59, č. 31–34 (1.8.2011), dostupné on-line na webových stránkách http://www.bpb.de/themen/DWWXEI,0,0,50_

vření hranic, výstavbu Berlínské zdi a rozkaz „vystřel a zabij“. Je pro ně mnohem snazší klást vinu na Sověty či obecněji na studenou válku. Němečtí badatelé Gerhard Wettig, Matthias Uhl a Manfred Wilke zdůrazňovali sovětskou odpovědnost za rozhodnutí o výstavbě zdi.⁸³ Autorka této studie však v německém vydání své knížky,⁸⁴ jakož i v článcích, veřejných přednáškách a rozhovorech s médii v Německu v roce 2011 zdůrazňovala, že Sověti podlehl Ulbrichtovým naléhavým žádostem a tlaku na uzavření hranic až tři týdny před 13. srpnem 1961, a že tedy hnací silou rozhodnutí byl Ulbricht. Byl to vůdce Jednotné socialistické strany Německa, kdo tuto záležitost vnesl na program jednání, po více než osm let ji energicky prosazoval a vytvářel konkrétní plány, jak hranici neprodyšně uzavřít. Vzhledem k této akademické při se velká část debaty probíhající v létě 2011 v Německu zaměřila na otázku: Byla to Chruščovova zeď, anebo zeď Ulbrichtova?⁸⁵

Ve zvláště nehorázné a vypočítavé snaze vymazat z dějin jakoukoli roli východoněmeckého režimu související s Berlínskou zdí publikovali poslední komunistický ministr obrany NDR Heinz Kessler a jeho náměstek Fritz Strelitz knihu nazvanou *Nebýt zdi, vypukla by válka*.⁸⁶ Argumentovali v ní, že zeď byla dobrá a nezbytná věc pro odvrácení války ve středu Evropy. Tvrdili, že šlo o čistě vojenské řešení a že za veškerá takováto rozhodnutí nesla odpovědnost Moskva, nikoli Východní Berlín. Vzhledem k exodu uprchlíků z Východního Německa a nepřátelské, agresivní politice Západu se podle Kesslera a Strelitze Sověti oprávněně rozhodli uzavřít poslední otevřené místo na studenovělečné hranici mezi oběma aliancemi. Další kontroverzní pokus zbavit východoněmecké vedení viny přišel od Gesine Löttsch,

Jahre_Mauerbau.html a http://www.bpb.de/publikationen/POYHNO,0,0,50_Jahre_Mauerbau.html.

83 WETTIG, Gerhard: *Chruschtschows Berlin-Krise 1958 bis 1963* (viz pozn. 7); UHL, Matthias: *Krieg um Berlin?* (viz pozn. 7); viz také rozhovor Jochena Gössmanna s Matthiasem Uhlem: Akten-fund: Chruschtschow befahl Mauer-Bau. In: *Berliner Zeitung* (1.6.2009); WILKE, Manfred: *Der Weg zur Mauer: Stationen der Teilungsgeschichte*. Berlin, Christoph Links 2011.

84 HARRISON, H. M.: *Ulbrichts Mauer* (viz pozn. 3).

85 K debatě autorky s Manfredem Wilkem v Deutschlandradio viz <http://www.dradio.de/dkultur/sendungen/zeitreisen/1503462/>; viz též GÜNTNER, Joachim: Chruschtschows Mauer? Ulbrichts Mauer! Schuldraften nach 50 Jahren – Perspektivenwechsel in der Geschichtsforschung. In: *Neue Zürcher Zeitung* (16.8.2011). Jakmile byla později v létě německy publikována kniha Fredericka Kempeho *Berlin 1961: Kennedy, Khrushchev, and the Most Dangerous Place on Earth* (New York, Putnam 2011), jež tvrdila, že prezident Kennedy v podstatě dal Chruščovovi a Ulbrichtovi zelenou k uzavření hranic tím, že se zaměřil jen na Západní Berlín a přístup k němu ze Západního Německa, byla tím nastolena otázka: Byla to Ulbrichtova, Chruščovova, nebo Kennedyho zeď? Viz KELLERHOFF, Sven Felix: Ulbrichts, Chruschtschows – oder etwa doch Kennedys Mauer? Kurz vor dem Jahrestag streiten Historiker, welche Verantwortung die Akteure der Weltpolitik für den 13. August 1961 tragen. In: *Die Welt* (29.7.2011). Viz též recenze knih Hope M. Harrison a Fredericka Kempeho v Deutschlandradio (http://www.podcast.de/episode/2498322/Ein_Sommer_in_Berlin_-_Hope_M._Harrison%3A_Ulbrichts_Mauer_und_Frederick_Kempe%3A_Berlin_1961).

86 KESSLER, Heinz – STRELETZ, Fritz: *Ohne die Mauer hätte es Krieg gegeben*. Berlin, Edition Ost 2011.

spolkové spolupředsedkyně strany Levice (*Die Linke*) a členky Bundestagu. Ta tvrdila, že Berlínská zeď byla čistě důsledkem druhé světové války a německého útoku na Sovětský svaz. Gesine Löttsch se stala terčem kritiky za to, že se vůbec nezminila o východoněmeckém komunistickém režimu a jakékoli roli, kterou mohl hrát při stavbě zdi dvacet let po útoku na Sovětský svaz.⁸⁷

Jakkoli byl důležitý širší kontext studené války, jakož i Chruščovovo konečné schválení uzavření hranice a vojenská podpora pro ně, zásadní roli Waltera Ulbrichta nelze opomíjet. Zatímco Sověti odolávali jeho naléhavým žádostem o podporu při jednostranných akcích s cílem neprodyšně uzavřít hranici v Berlíně, jak je vylíčeno na začátku tohoto eseje, Ulbricht se nikdy nevzdal a nadále dělal, co mohl, aby přiměl Sověty k souhlasu se svými plány a k ochotě je provést, jakmile s nimi budou souhlasit. Dokonce i Chruščov byl překvapen, jak připravený Ulbricht byl, když dostal od kremelského vůdce zelenou. Mnozí Němci se však stále teprve vyrovnávají s mírou, v níž byla Berlínská zeď fenoménem *made in Germany*, a nikoli vnuceným z Moskvy.

Z angličtiny přeložil Vít Smetana

87 Viz kritika od Klause Brähmiga, člena Bundestagu za CSU (<http://www.presseportal.de/pm/7846/2093903/braehmig-50-jahre-mauerbau-linke-klittert-geschichte>) a také kritický komentář v Deutschlandradio (<http://www.dradio.de/dlf/sendungen/kommentar/1526142/>).

Neutralita pro Německo, anebo stabilizace východního bloku?

*Nový důkazní materiál o přípravě „Stalinovy nóty“
z roku 1952*

Peter Ruggenthaler

Při příležitosti dvacátého výročí „sametové revoluce“ byla v Praze na výstavě pro veřejnost formou panelů prezentována historie Československa i dalších satelitních států Sovětského svazu pod komunistickou nadvládou. Následující pasáž se týkala situace v Německé demokratické republice v roce 1952:

„Přes formální vyhlášení NDR nebyla její existence automaticky uznávána, a to dokonce ani Kreml, který se ještě zcela nevzdal vize znovusjednocení Německa. Americká vojenská přítomnost na evropském kontinentě a jasná orientace západoněmeckého kancléře Konrada Adenauera vstříc integraci do euroatlantických struktur představovaly pro sovětskou bezpečnost a vojenské plány zásadní hrozbu. Kreml se proto snažil tuto politiku zmařit. Sovětský vůdce Josif Stalin zaslal 10. března 1952 do Spojených států, Velké Británie a Francie svou ‘břežnovou nótu’, v níž nastínil svůj návrh na sjednocení Německa výměnou za jeho neutralitu. Západní mocnosti návrh odmítly, protože nebylo dosaženo dohody v otázce svobodných celonárodních voleb. Teprve po tomto neúspěchu ponechal Stalin východoněmeckým komunistům volné ruce a řekl jim, že mají vybudovat vlastní, nezávislý stát. Svět se dvěma Německy se stal zahraničněpolitickou realitou.“¹

1 Rád bych poděkoval Alexi Kayovi z Berlína za překlad tohoto článku z němčiny do angličtiny. Projekt „My jsme to nevzdali: Příběhy 20. století“, skládající se z dvanácti jednotlivých

Od otevření prvních archivů v bývalém východním bloku uplynulo již více než dvacet let a interpretace studené války vyhlíží v mnoha případech jasně a logicky, tak jako na výše zmíněných panelech. Je ale všechno tak jednoznačné, jak to vypadá? Diskuse o „Stalinově nótě“ je typickým příkladem diametrálně odlišných interpretací v rámci historiografie studené války. Již od samotného vzniku takzvané Stalinovy nóty se vede diskuse o smyslu, cíli a záměrech politiky sovětského diktátora vůči Německu. Historikové v tomto ohledu nedospěli ke konsenzu, především v německé akademické obci. A tento konsenzus ani nikdy nenastane – alespoň z ideologického hlediska – protože „Stalinova nota“ souvisí v neposlední řadě s odpovědností za definitivní rozdělení Evropy stejně jako s vytvořením a upevněním „východního bloku“ pod sovětskou nadvládou. Jinými slovy, diskuse o „Stalinově nótě“ je v podstatě projevem dvou rozdílných přístupů k počáteční fázi studené války. Byla „Stalinova nota“ a kampaň, která ji provázela, vážně míněným pokusem prolomit patovou situaci studené války – anebo představovala pro Sověty ideální způsob, jak stabilizovat východní blok, tím že upevní rozdělení Německa a začlení NDR do svého systému a bloku?

Zůstane však otázka, jaké cíle sledoval Stalin zasláním své nóty, nezodpovězena? Nebo fakta zjištěná v nově zpřístupněných dokumentech doplní starší interpretace? Bylo doopravdy důvodem pro izolaci Německé demokratické republiky a její naprosté začlenění do východního bloku americké angažmá v Evropě (o němž si Stalin nemyslel, že bude pokračovat i v poválečné době)² a přidružení Spolkové republiky k Západu (konkrétně přijetí jejího Základního zákona)? Nové dokumenty, které jsem vydal v roce 2007, nabízejí mnohem komplexnější pohled na proces vzniku takzvané Stalinovy nóty³ a otevírají cestu k pochopení strategií a zájmů Kremli vůči Německu v posledních letech Stalinova života.

Desátého března 1952 Stalin překvapil svět svou zdánlivě neodolatelnou nabídkou: navrhl – ať už skutečně či jen zdánlivě – mírovou smlouvu, která podmiňovala

výstav v pražských ulicích, trval od 29. října do 23. listopadu 2009.

- 2 Viz PECHATNOV, Vladimír O.: *The Allies are Pressing on You to Break Your Will... Foreign Policy Correspondence Between Stalin and Molotov and Other Politburo Members, September 1945 – December 1946*. (Cold War International History Project, Working Paper č. 26.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 1999, s. 5.
- 3 Viz RUGGENTHALER, Peter (ed.): *Stalins großer Bluff: Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung*. (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, sv. 95.) München, Oldenbourg 2007; TÝŽ: The 1952 Stalin Note on German Unification: The Ongoing Debate. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 13, č. 4 (2011), s. 172–212. „Stalinova nota“ je nade vše pochybnost jednou z nejdiskutovanějších otázek v německé historiografii. Je nemožné zhodnotit zde obsáhlou odbornou literaturu a věnovat pozornost všem podrobnostem. Byli to především Gerhard Wettig, Alexej Filitov, Vladislav Zubok, Bernd Bonwetsch, Jochen Laufer, Stein Bjørnstad, Wilfried Loth a Vladimir Volkov, kteří díky svému výzkumu v ruských archivech přinesli významné badatelské podněty. Nejlepší přehled historiografie ke „Stalinově nótě“ viz ZARUSKY, Jürgen: Einführung. In: TÝŽ (ed.): *Die Stalin-Note vom 10. März 1952: Neue Quellen und Analysen. Mit Beiträgen von Wilfried Loth, Hermann Graml und Gerhard Wettig*. (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, sv. 84.) München, Oldenbourg 2002, s. 7–17.

znovusjednocení Německa jeho příští neutralitou. Od této chvíle přemýšlejí politici, diplomaté, a zejména historici o tom, zda Stalin opravdu zamýšlel splnit cíle, jimž se díky jeho historické nótě dostalo takové pozornosti.

Většinu expertů na sovětskou historii je jasné, že především v posledních letech svého života činil Stalin rozhodnutí sám. Nikdo, ani lidé z jeho nejbližšího okolí, nebyl v takové pozici, aby mu mohl oponovat, aniž by se přitom musel bát o vlastní život.⁴ Někteří historici však tvrdí, že někteří členové komunistického politbyra, zejména Vjačeslav Michailovič Molotov, v roce 1952 uplatňovali jiné strategie než Stalin, pravděpodobně s ortodoxnějšími ambicemi, než měl sovětský vůdce.⁵ Navíc historici často nevidí Stalinův rukopis přímo ve zpřístupněných dokumentech obsahujících zahraničněpolitická rozhodnutí a většinou přeceňují roli členů politbyra či diplomatů.⁶

Kdo ze sovětského vedení byl vlastně zapojen ne-li do samotného rozhodovacího procesu, tedy alespoň do přípravy „Stalinovy nóty“? První dokumenty naznačovaly, že příprava návrhu sovětské mírové smlouvy s Německem byla podnícena sovětskými diplomaty na ministerstvu zahraničních věcí. Někteří historici tvrdí, že Sověti skutečně chtěli jednat o Německu, a to i za cenu, že obětují NDR.⁷ Avšak Gerhard Wettig, který intenzivně po dvě desetiletí pracoval se sovětskými prameny, stejně jako další badatelé vždy dospěl k odlišným závěrům.⁸

Cílem tohoto článku je objasnit, kdo z osob v Kremlu byl přímo zapojen do tehdejšího rozhodovacího procesu. Předmětem zájmu přitom bude hlavně Stalinova role v tomto procesu, aby bylo možno uvést na pravou míru nedávné spekulace, že politiku vůči Německu údajně prováděli Stalinovi vlivní spolupracovníci proti jeho vůli.

4 V posledních letech Stalinova života to byli především jeho dlouholetí spolupracovníci Anastas Mikojan a Vjačeslav Molotov, kteří se obávali, že se stanou dalšími oběťmi (nejnověji viz MONTEFIORE, Simon Sebag: *Am Hof des roten Zaren*. Frankfurt/M., Fischer 2006 – v českém překladu: *Stalin: Na dvoře rudého cara*. Praha, Beta 2004). Ke Stalinově stylu vládnutí viz především GORLIZKI, Yoram – KHLEVNIUK, Oleg: *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*. New York, Oxford University Press 2004.

5 Viz FILITOV, Aleksei: Die Note vom 10. März 1952: Eine Diskussion, die nicht endet. In: ZARUSKY, Jürgen (ed.): *Stalin und die Deutschen: Neue Beiträge der Forschung*. (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, zvláštní vydání.) München, Oldenbourg 2006, s. 159–172.

6 Viz LOTH, Wilfried: Die Entstehung der „Stalin-Note“: Dokumente aus Moskauer Archiven. In: ZARUSKY, J. (ed.): *Die Stalin-Note vom 10. März 1952*, s. 19–115. Toto pojednání bylo přetištěno v nezměněné podobě v publikaci: LOTH, Wilfried: *Die Sowjetunion und die deutsche Frage: Studien zur sowjetischen Deutschlandpolitik von Stalin bis Chruschtschow*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2007.

7 Tamtéž. Viz také ROBERTS, Geoffrey: *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*. New Haven (Connecticut) – London, Yale University Press 2007, s. 348.

8 Nejaktuálněji viz WETTIG, Gerhard: *Stalin and the Cold War in Europe: The Emergence and Development of East-West Conflict, 1939–1953*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2008. Ke kritice Wilfrieda Lotha viz také KRAMER, Mark: The Soviet Union and the Founding of the German Democratic Republic: 50 Years Later. A Review Article. In: *Europe-Asia-Studies*, roč. 51, č. 6 (1999), s. 1093–1106.

Příspěvek je založen na rozsáhlém výzkumu autora v moskevských archivech, konkrétně ve sbírkách dokumentů politbyra Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu, Josifa Vissarionoviče Stalina a zahraničněpolitického archivu Vjačeslava Michailoviče Molotova, které obsahují materiály z různých institucí, jako například ministerstva státní bezpečnosti. Tyto fondy byly dříve uloženy v Archivu prezidenta Ruské federace a nyní jsou dostupné v Ruském státním archivu sociálních a politických dějin (*Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii* – RGASPI).

Molotov – pilíř sovětské zahraniční politiky i po roce 1949

První pokus prosadit neutrální status Německa přičiněním Sovětského svazu se zrodil velice brzy. Již 14. února 1951 zprostředkoval vedoucí Sovětské kontrolní komise v Německu, generál Vasilij Čujkov, spolu se svým politickým poradcem Vladimírem Semjonovem sovětskému ministerstvu zahraničních věcí, v jehož čele stál Andrej Januarjevič Vyšinšij, iniciativu Waltera Ulbrichta, aby „Sovětský svaz sám“ přišel „v té či oné formě s návrhem na neutralizaci Německa, s cílem odhalit americké válečné štváče“.⁹ Jeho iniciativa měla zjevně propagandistický ráz, vůdce východoněmeckých komunistů zcela jistě nechtěl obětovat vlastní moc. Navíc byl Ulbricht jako realista přesvědčen, že „i přes očividnou změnu americké taktiky probíhá znovuvybrojování Západního Německa“ a že „bude probíhat přesně podle plánu, avšak bez nějakého velkého rozruchu v tisku“.¹⁰ „Období iluzí“, kdy bylo možné věřit, že by se v celém Německu mohl uchytit komunistický režim, skončilo v roce 1951 a zároveň se již vytvořily předpoklady, aby se prohloubilo německé rozdělení.¹¹ Ke všem těmto událostem docházelo na pozadí korejské války a Stalinovy vojenské konsolidace východního bloku. Během předchozího měsíce, v lednu 1951, nutil Stalin na tajné konferenci v Moskvě vůdce satelitních zemí východního bloku (tehdy ještě bez NDR), aby přijaly masivní program zbrojení, protože podle jeho názoru by bylo „nenormální mít slabé armády“.¹²

9 *Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii*, Moskva (RGASPI), fond (f.) 82, inventář (opis – o.) 2, archivní jednotka (dělo – d.) 1182, listy (l.) 40–48, zpráva Andreje Vyšinšského z 18.2.1951. Přetištěno v edici: RUGGENTHALER, P. (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 53–58, dokument č. 3 – O hnutí za neutralizaci Německa (viz pozn. 3).

10 RGASPI, f. 82, o. 2, d. 1333, s. 161–168, zpráva tehdejšího náměstka ministra zahraničí Andreje Gromyky z 20.1.1951. Přetištěno v edici: RUGGENTHALER, P. (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 63–67, dokument č. 6 – Zpráva o přístupu různých kruhů v Západním Německu, jakož i západních mocností, k otázce zavedení *branné povinnosti v Západním Německu*. (Slova zvýrazněná kurzivou jsou v originálu podtržena Molotovem.)

11 Viz LEMKE, Michael: „Die Dinge sind leider nicht so gelaufen, wie wir es wollten“: Grundlinien der SED-Deutschlandpolitik 1949–1961. In: KÜCHENMEISTER, Daniel (ed.): *Der Mauerbau: Krisenverlauf – Weichenstellung – Resultate*. Berlin, Berliner Debatte Wissenschaftsverlag 2001, s. 44–63, zde s. 47.

12 Viz KRAMER, Mark: Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953. In: TISMANEANU, Vladimir (ed.): *Stalinism Revisited*:

Obecný koncept „Stalinovy nóty“ se zrodil také v únoru 1951. Andrej Vyšinskij měl tehdy okamžitě pověřit nejdůležitější sovětské velvyslance na Západě, aby sestavili zprávy o postojích vlád západních mocností k neutralizaci Německa. Tyto zprávy začaly docházet na sovětské ministerstvo zahraničí již 18. února 1951.

Walter Ulbricht (1893–1965) byl věrným sovětským místodržitelem ve Východním Německu. Na snímku vzhlíží k právě odhalenému Stalinovu pomníku ve Stalinově aleji ve Východním Berlíně v srpnu 1950

Po jejich shrnutí předal Vyšinskij urychleně, o dva dny později, jejich analýzu Vjačeslavu Molotovovi a jeho náměstkovi. Oba doporučovali „využít hnutí za neutralizaci Německa pro naše zájmy, jelikož ztěžuje americko-anglické snahy o znovuvyzbrojení Německa“.¹³ Nebylo ještě možné předvídat, v jaké podobě bude vytvořena západoněmecká armáda, bylo však jasné, že „hnutí proti znovuvyzbrojení Západního Německa v obecné rovině ztěžuje přijetí opatření směřujících k zavedení branné povinnosti“.¹⁴ Poté se západoněmeckému hnutí za neutralitu dostalo od Sovětů nepřímé podpory. Jedním z jeho nejdůležitějších vrcholů se stala cesta protestantského biskupa Martina Niemöllera do Moskvy, kterou Kremľ propagandisticky využil.

V rozhodovacím procesu byla Molotovovi přidělena klíčová role, protože jeho rukama procházely všechny informace o zahraniční politice. Oficiálně nezastával Molotov žádnou zahraničněpolitickou funkci, v letech 1951 a 1952 byl „pouze“

členem sovětského politbyra. Udílel však pokyny ministru zahraničí Andreji Vyšinskému (který členem politbyra nebyl) a jeho náměstkovi Andreji Gromykovovi. Molotov, svého času jeden z nejbližších Stalinových spolupracovníků a jeho osobní

The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe. Budapest – New York, Central European University Press 2010, s. 50–102, zde s. 90. Vedení NDR nebylo na tuto konferenci přizváno (viz WETTIG, Gerhard: *Stalins Aufrüstungsbeschluss: Die Moskauer Beratungen mit den Parteichefs und Verteidigungsministern der „Volksdemokratien“ vom 9. bis 12. Januar 1951.* In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 53, č. 4 (2005), s. 635–650.

13 RUGGENTHALER, P. (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 62, dokument č. 5 – přípis Andreje Vyšinského z 18.2.1951 (zvýrazněné slovo je v originálu podtrženo Molotovem).

14 *Tamtéž*, s. 67, dokument č. 6 (viz pozn. 10).

přítel, byl sovětským vůdcem o několik let dříve ponížen tím nejhrošším způsobem. V prosinci 1948 nechal Stalin vyloučit ze strany Molotovovu manželku Polinu Žemčužinu, krátce nato ji dal zatknout a poslat do vyhnanství v Kazachstánu.¹⁵ Molotov se Stalinovi omluvil a přiznal své „vážné provinění“.¹⁶ Dobře rozuměl smrtonosné hře, na níž se sám v předešlých letech podílel: Strana byla nade vším a vlastní rozhořčené pocity byly v případě bolševika zcela nemístné. Jeho situace se nicméně ještě zhoršila v březnu 1949, když byl formálně zbaven funkce sovětského ministra zahraničních věcí. Krátce nato mu Stalin dal druhou šanci – svěřil mu dohled nad nově vytvořenou Komisí pro zahraniční politiku. Tuto komisi vedl Vagan Grigorjan,¹⁷ jemuž muselo ministerstvo zahraničí předkládat všechny návrhy rozhodnutí před jejich projednáním v politbyru. O několik týdnů později bylo však všechno opět jinak. Ministerstvo zahraničí nyní muselo předkládat všechny otázky přímo politbyru. Molotov byl sice nadále členem politbyra, avšak nyní již nemohl formálně vykonávat dohled nad ministerstvem zahraničí. Jak podotýkají historikové Joram Gorlizki a Oleg Chlevňuk, na Západě se v té době předpokládalo, že Molotovovo „propuštění bylo zčásti cenou, kterou Molotov zaplatil za selhání sovětské politiky v Německu, kvůli níž vyšel Sovětský svaz z berlínské krize jako poražený“, a že Stalin jmenováním nového ministra zahraničí naznačoval svou připravenost k jednání.¹⁸ Pravděpodobnější ovšem je, že Stalin chtěl na jaře 1949 jednoduše vzbudit dojem, že je připraven začít jednat – Sověti totiž zatím neměli k dispozici atomovou bombu.

Jak však dnes ukazují dokumenty, Molotov si znovu získal Stalinovu důvěru a zůstal (či se spíše opět stal) po roce 1949 ústředním aktérem a iniciátorem sovětské zahraniční politiky.¹⁹ Na podzim 1952 jeho hvězda zase rychle pohasla

15 RGASPI, f. 17, o. 3, d. 1073, l. 56, rezoluce politbyra Ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) č. 66 (resp. č. 276) z 29.12.1948. Přetištěno v edici: CHLEVŇUK, O. V. – GORLICKIJ, I. – KOŠELEVA, I. P. – MIŇUK, A. I. – PROZUMENŠČIKOV, M. Ju. – ROGOVAJA, I. A. – SOMONOVA, S. V. (ed.): *Politbjuro TsK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR 1945–1953: Sbornik dokumentov*. Moskva, ROSSPEN 2002, s. 312, dokument č. 254.

16 RGASPI, f. 17, o. 163, d. 1518, l. 164, dopis Vjačeslava Molotova Josifu Stalinovi z 20.1.1949. Přetištěno v edici: CHLEVŇUK, O. V. ad. (ed.): *Politbjuro TsK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR 1945–1953*, s. 313, dokument č. 255.

17 Stávající aparát oddělení zahraničních vztahů VKS(b) byl převeden pod Grigorjanovu komisi. (Viz CHLEVŇUK, O. V. ad. (ed.): *Politbjuro TsK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR 1945–1953*, s. 75, dokument č. 1. K tomuto tématu obecně viz ADIBEKOV, Grant M.: *Das Kominform und Stalins Neuordnung Europas*. Frankfurt/M., Peter Lang 2002, s. 43–52; GORLIZKI, Y. – KHLEVNIUK, O.: *Cold Peace*, s. 74–79 – viz pozn. 4.)

18 GORLIZKI, Y. – KHLEVNIUK, O.: *Cold Peace*, s. 79.

19 Gorlizki a Chlevňuk v roce 2002 uvedli, že Molotov „zůstal ústřední postavou při vypracování důležitých zahraničněpolitických rozhodnutí“. Ovšem „k důkladnějšímu zhodnocení procesu přijímání zahraničněpolitických rozhodnutí a k pochopení Molotovovy role v něm by bylo nezbytné prostudovat originály ‘zvláštních záznamů’ politbyra ... stejně jako informace o tom, jak byla tato rozhodnutí potvrzována a uskutečňována. Tyto dokumenty zůstávají badatelům nedostupné.“ (*Tamtéž*, s. 79 a 199.) Kromě mnoha rezolucí politbyra z tzv. zvláštních složek (*osobije papki*) jsou nyní přístupné také Molotovovy fondy, z nichž vychází má studie o „Stalinově nótě“ a sovětské politice vůči Rakousku.

a Molotov byl oficiálně (opět) uvolněn ze své funkce dohlázeatele nad sovětským ministerstvem zahraničí.²⁰ V tomto okamžiku, více než čtyři měsíce před Stalinovou smrtí, končí rovněž Molotovovy zahraničněpolitické záznamy v archivu.²¹

Stalin byl *vožd'*, vůdce ve smyslu kormidelníka. Na druhou stranu Molotov byl *rukovoditel'*, osoba zodpovědná za zahraniční politiku. Stalin netoleroval žádný odpor – a Molotov se v každém případě vždy podřídil Stalinově vůli. I ze svého podřízeného postavení měl však na Stalina určitý vliv. Stalin nicméně dělal důležitá rozhodnutí sám, i když mnohá z nich jistě až poté, co ho Molotov přesvědčil o jejich správnosti. Sám Molotov byl všechno jiné, jen ne slavomam, a svou roli nikdy nezveličoval ani v pozdějších letech. Dokonce i tehdy, když byl Stalin nemocen, jednal „v rámci instrukcí“.²²

Informační kanály pro zahraniční politiku Kremľu

Jak už bylo řečeno, poté co byl Molotov v roce 1949 odvolán z funkce ministra zahraničí, nastoupil na jeho místo Andrej Vyšinskij. Výřečného Vyšinského, hlavního žalobce ve zinscenovaných procesech třicátých let, který se zásadní měrou podílel na provádění „velkého teroru“, Stalin předtím učinil Molotovovým ministerským náměstkem. Všichni věděli až příliš dobře, jak stalinský systém funguje a jakým způsobem jsou lidé obviňováni z různých zločinů. Aby se člověk nestal obětí, musel „dostávat lidi pod tlak“, jak to Vyšinskij formuloval. Původně Molotova sledoval jako Berijův špion. Nyní mu byl v postavení ministra zahraničí podřízen a pracoval pod jeho dohledem. Vyšinskij se radoval, když dělal Molotov chyby. Sám slepě poslouchal Stalina a nikdy nepatřil k těm několika odvážlivcům, kteří by riskovali projevit nahlas svůj vlastní, či dokonce odlišný názor ve Stalinově přítomnosti. Vzhledem k tomu, že byla funkce ministra zahraničí degradována v podstatě na pozici sekretářky, ocitl se sice Vyšinskij na křižovatce informačních toků, avšak nemohl nijak přispět k jejich obsahu. Jeho ministerstvo se hemžilo agenty v řadách úředníků a diplomatů a nikdo nevěděl, komu má předkládat zprávy. Dmitrij Manuilskij, který zodpovídal v Kominterně a později v Rudé armádě za stranickou práci, Vyšinského před Stalinem očerňoval a označil jej za „nepřijatelně buržoazního“, což bylo mezi bolševiky nejhorší možné obvinění. Vůdce Kremľu sice poté nepodnikl proti svému ministru zahraničí žádné kroky, s tímto obviněním ho však seznámil, jak bylo pro podobné intriky typické. Nakonec se Vyšinskij dostal na černou listinu a sám popsal svou situaci následujícími slovy:

20 Viz zápisy z jednání předsednictva a kanceláře předsednictva ÚV KSSS z 18.10.1952, přetištěné také v edici: CHLEVŇUK, O. V. ad.(ed.): *Politbjuro TsK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR 1945–1953*, s. 432; viz též DANILOV, A. A. – PYŽIKOV, A. V.: *Rožděnije sverchděržavy: SSSR v pervyje poslevojennyje gody*. Moskva, ROSSPEN 2001, s. 256.

21 Viz RGASPI, f. 82, d. 2, rejstříky (*vnutrennija opisi*) Molotovova fondu.

22 SUBOK (ZUBOK), Wladislaw – PLESHAKOV, Konstantin: *Der Kreml im Kalten Krieg: Von 1945 bis zur Kubakrise*. Hildesheim, Classen 1997, s. 127–130.

„Jsem teď naživu pouze teoreticky. Jen s obtížemi přežívám ze dne na den. Ale je to aspoň něco.“²³

V tomto ovzduší plném intrik a spikleneckví nezůstával v sovětském vedení žádný prostor pro samostatnou aktivitu. Každá chybička či porušení diktátorovy vůle byly potrestány. Mnozí bývalí Stalinovi důvěrníci za to zaplatili životem.

Kromě ministra zahraničí musel Molotovovi předkládat zprávy také předseda Komise pro zahraniční politiku Vagan Grigorjan, v jehož úřadě se soustřeďovaly informace z celého světa. Zprávy z Německa a Rakouska dodávala různá oddělení Sovětské kontrolní komise a sovětské části Spojenecké komise pro Rakousko.²⁴

Třetím informačním zdrojem – vedle ministerstva zahraničí a Komise pro zahraniční politiku – byly pro Molotova analýzy rozvědky působící v zahraničí. Do listopadu 1951 zahraniční špionáž, sběr informací a jejich vyhodnocování zajišťovalo několik výzvědných služeb (I. hlavní oddělení NKVD či NKGB, později MGB, stejně jako vojenské zpravodajské služby),* ale také „malý“ Informační výbor (*Komitět informacionnyj* – KI). Po restrukturalizaci dostaly zpravodajské služby za úkol především získávat informace, zatímco jejich analýzou byl pověřen v prvé řadě Informační výbor, „formálně více či méně podřízený ministerstvu zahraničí“.²⁵ Měl asi padesát zaměstnanců, kteří se věnovali výhradně analytické práci.²⁶ Oficiálně stál v jeho čele od srpna 1949 náměstek ministra zahraničí Valerian Zorin.²⁷ V lednu 1952 byl místopředsedou na Zorinovo doporučení jmenován člen politbyra Ivan Tugarinov, který již předtím působil jako „skutečný předseda“ výboru.²⁸ Informační výbor byl vytvořen s cílem odejmout zahraniční výzvědnou činnost z kompetence ministerstva státní bezpečnosti a sloučit v něm všechny zpravodajské služby Sovětského svazu, dokonce i vojenské (ty však byly v lednu 1949 opět vyčleněny z Informačního výboru a podřízeny ministerstvu ozbrojených sil). Od roku 1949 se Informační výbor v rámci ministerstva zahraničí skládal jen ze dvou oddělení, jednoho pro informace a druhého pro dezinformace.²⁹

23 Citováno v knize Simona S. Montefioreho *Am Hof des roten Zaren*, s. 604 n. (viz pozn. 4).

24 Viz *RGASPI*, f. 17, d. 137, komplexní rejstřík fondu Komise pro zahraniční politiku.

* NKVD – Lidový komisariát vnitra (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl*); NKGB – Lidový komisariát státní bezpečnosti (*Narodnyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti*); MGB – Ministerstvo státní bezpečnosti (*Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti*). (Pozn. redakce.)

25 FALIN, Valentin: *Politische Erinnerungen*. München, Droemer Knauer 1993, s. 25. K Informačnímu výboru viz především ZUBOK, Vladislav: *Soviet Intelligence and the Cold War: The “Small” Committee of Information, 1952–53*. (Cold War International History Project, Working Paper č. 4.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 1992.

26 Viz MLECHIN, Leonid: *Istorija Vněšnej Razvedki: Karjery i sudby*. Moskva, Centrpoligraf 2009, s. 108.

27 Prvním náměstkem Vyšinského byl v té době Andrej Gromyko.

28 *RGASPI*, f. 17, o. 162, d. 48, l. 12, rezoluce politbyra ÚV VKS(b) č. 85 (resp. 249) z 12.1.1952.

29 Viz KOKURIN, A. I. – PETROV, N. V. (ed.): *Lubjanka: Organy VChK-OGPU-NKGB-MGB-MVD-KGB 1917–1991. Spravočnik. Rossija XX vek. Dokumenty*. Moskva, ROSSPEN 2003, s. 141–145.

Zahraniční zpravodajství mělo sloužit přímo diplomacii, a proto byl jmenován předsedou Informačního výboru přímo ministr zahraničí (do roku 1949 Molotov). Jeho nástupce Vyšinskij se do činnosti výboru téměř nezapojoval,³⁰ což potvrzují nově zpřístupněné prameny. V letech 1951 a 1952 se informace i nadále sbíhaly u Molotova. Analýzy Informačního výboru byly odesílány přímo na Stalinův sekretariát, jakož i – v souladu s předem připravenými seznamy po poradě se Stalinovou kanceláří – členům politbyra a jednotlivým ministrům.³¹ Na základě pramenů, které máme k dispozici, můžeme říci, že jak ministři státní bezpečnosti (od července 1951 po odstranění Viktora Abakumova prozatímně Sergej Ogorcov a po něm Semjon Ignatěv), tak i vedoucí činitelé Informačního výboru (především Valerian Zorin a Alexej Rumjancev), patrně navštěvovali Molotova osobně a podávali mu hlášení o různých světových událostech.³² V těchto letech byla důležitost přikládána obzvláště informacím tajných služeb přicházejícím z Paříže. Sovětské agenti měli vynikající přístup k dokumentům francouzského ministerstva zahraničí. V Moskvě tak okamžitě končily zprávy francouzského vysokého komisaře v Německu, ale i francouzských velvyslanců z celého světa.³³ Zároveň se však mnoho důležitých informací „zadržlo“ u I. hlavní správy (zahraniční výzvědné služby) ministerstva státní bezpečnosti.³⁴ Její vedoucí činitelé, jako například Sergej Savčenko (od listopadu 1951 do ledna 1953),³⁵ sice měli zkušenosti z boje proti separatistům na Ukrajině, jež nemilosrdně potírali, avšak v žádném případě se nehodili na vedoucí pozici v zahraničních výzvědných službách. Bez základní znalosti cizích jazyků byl Savčenko v srpnu 1949 jmenován místopředsedou Informačního výboru a tuto funkci vykonával až do listopadu 1951. Po Stalinově smrti se Informační výbor propadl na úroveň jednoho z mnoha oddělení ministerstva zahraničí.

Během této doby se všechny informace o zahraniční politice soustřeďovaly u Molotova. Byl to on, kdo vydával pokyny Vyšinskému a Gromykovovi a kdo korigoval jejich návrhy dokumentů.³⁶ Pouze tehdy, když k tomu dal Molotov souhlas, posílaly se vypracované dokumenty Stalinovi (kromě Stalina žádal Molotova o dokumenty také Vyšinskij, osobně i po telefonu). Rovněž tyto dokumenty můžeme

30 Podle Gordijevského a Andrewa se Vyšinskij „téměř nezapojoval do záležitostí KI“ (ANDREW, Christopher – GORDIEWSKI, Oleg: *KGB: Die Geschichte seiner Auslandsoperationen von Lenin bis Gorbatschow*. München, C. Bertelsmann 1990, s. 495 n.

31 Viz FALIN, V.: *Politische Erinnerungen*, s. 25 (viz pozn. 25).

32 *RGASPI*, f. 82, o. 2, d. 1041, s. 1042 n.

33 Viz RUGGENTHALER, P.: Vorwort. In: TÝŽ (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 8 n. a dokumenty pretištěné v této publikaci (viz pozn. 3).

34 Viz TÝŽ: A New Perspective from Moscow Archives: Austria and the Stalin Notes of 1952. In: BISCHOF, Günter – PLASSER, Fritz (ed.): *The Changing Austrian Voter*. (Contemporary Austrian Studies, sv. 16.) New Brunswick (New Jersey), Transaction 2008, s. 199–227.

35 Kromě funkce vedoucího I. hlavní správy byl Savčenko rovněž náměstkem ministra státní bezpečnosti (viz PETROV, N. V. – SKORKIN, K. V.: *Kto rukovodil NKVD: Spravočnik*. Moskva, Zvenja 1999, s. 371).

36 Viz dokumenty otištěné v mé edici *Stalins großer Bluff*.

najít v Molotovově archivu,³⁷ což je ovšem jen stěží důkaz, že by v této době Stalin Molotovovi hluboce nedůvěřoval. Všechny interpretace a spekulace, které připisují Molotovovi samostatnou politiku vůči Německu v letech 1951 a 1952,³⁸ musí být na základě těchto dokumentů vyvráceny. Molotov se vždy držel daných pokynů, a to i v posledních letech Stalinova života. Nejenže se podřídil Stalinovým představám, ale potom také vždy tvrdil, že byly dobré a správné – i tehdy, když by on sám zvolil jinou strategii.³⁹ Molotov se často rozhodoval přinejlepším na základě svého povědomí o Stalinových přáních a cílech, aby Stalinovi ulehčil práci, především během jeho dovolených. V posledních letech Stalinova života, když se četnost jeho prázdninových pobytů na jihu začala vymykat kontrole, si však sovětský vůdce nechal všechny důležité dokumenty zasílat. Teprve poté mohlo politbyro přijímat rozhodnutí – formálně bez Stalina, ten však zůstával ústředním mocenským pilířem.

Stalin obecně zastával radikálnější, tvrdší pozice než Molotov. Káral Molotova, „tvrdošíjného analytika dosažitelného“,⁴⁰ pokud se mu zalíbilo v diplomatickém přístupu k Západu. Pro Stalina i Molotova pak byla vůbec nejdůležitější německá otázka.

Zrod „Stalinovy nóty“

Poté co bylo sovětské vedení informováno o Ulbrichtově přání, aby s návrhem neutrality Německa přišel sám Sovětský svaz, doporučil Andrej Gromyko 24. února 1951 Stalinovi po několika dnech společných rozhovorech s funkcionáři Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) jako nejlepší řešení, aby se Lidová sněmovna NDR spojila s vládou v Bonnu a navrhla společný protest v „otázce uzavření mírové smlouvy s Německem“ adresovaný čtyřem mocnostem. Gromyko argumentoval tím, že by se „tento krok v Západním Německu zcela jistě setkal s velkou odezvou a otevřel by tak cestu referendu proti vyzbrojení“.⁴¹ Vasilij Čujkov a Vladimir Semjonov dostali příkaz sdělit východoněmeckým představitelům – prezidentovi Wilhelmu Pieckovi, předsedovi vlády Otto Grotewohlovi a generálnímu tajemníkovi SED Walteru Ulbrichtovi – „že Mos-

37 *Tamtéž.*

38 Viz např. Steiningerova recenze edice *Stalins großer Bluff*: STEININGER, Rolf: Die unendliche Geschichte der Stalin-Note. In: *Deutschland Archiv*, roč. 41, č. 1 (2008), s. 168–170; FILITOV, A.: Die Note vom 10. März 1952 (viz pozn. 5).

39 Viz GORLIZKI, Y. – KHLEVNIUK, O.: *Cold Peace*, s. 20–24 (viz pozn. 4).

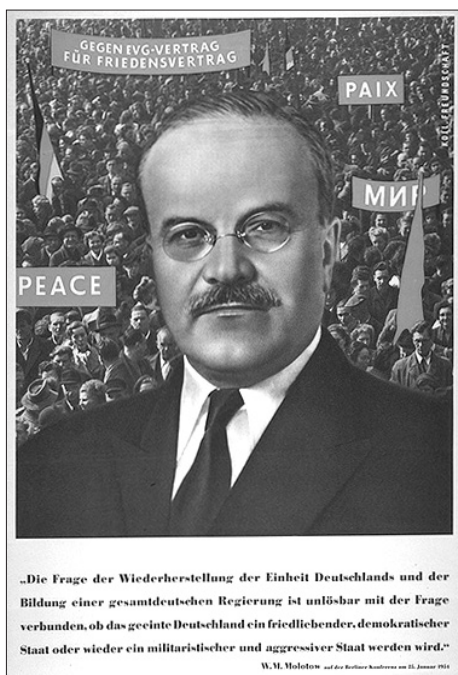
40 MONTEFIORE, S. S.: *Am Hof des roten Zaren*, s. 344 a 645 (viz pozn. 4).

41 RGASPI, f. 82, o. 2, d. 1169, l. 1–3, Gromikův dopis Stalinovi z 24.2.1951; viz také LOTH, W.: Die Entstehung der „Stalin-Note“, s. 22 (viz pozn. 6). Loth zdůrazňuje přípravné práce na německé mírové smlouvě na sovětském ministerstvu zahraničních věcí v souvislosti s agendou očekávaného nového shromáždění Rady ministrů zahraničí pěti mocností (SSSR, USA, Velká Británie, Francie a Čína), jež byla po válce zřízena na základě Postupimských dohod.

kva přivítala ... jejich návrhy“. Mezi tím mělo být východoněmecké hnutí za neutralitu využito v sovětském zájmu, „jelikož se tak ztěžovala realizace angloamerických plánů na znovuvyzbrojení“ Západního Německa.⁴² Nemělo však být podporováno přímo, aby se nezdálo, že je řízeno z Moskvy.

Pieck, Ulbricht a Grotewohl se 30. července 1951 opět setkali s Čujkovem a Semjonovem, aby probrali další kroky. Vedoucí představitelé NDR nyní navrhovali rozšířit kampaň proti znovuvyzbrojení v Západním Německu. Doporučovali, aby Sovětský svaz předložil k projednání společně s plánem na podpis mírové smlouvy s Německem rovnou i návrh této smlouvy. Sedmadvacátého srpna se dalším postupem v německé otázce na základě této diskuse s východoněmeckým vedením zabývalo sovětské politbyro. Ministr zahraničí Andrej Vyšinskij byl pověřen, aby do tří dnů „zrevidoval předložený návrh na základě výměny názorů, tj. aby vypracoval návrhy odpovědí na otázky nadnesené soudruhy Pieckem, Grotewohlem a Ulbrichtem během konverzace se soudruhy Čujkovem a Iljičevem 30. července t. r.“. Pro navrženou rezoluci hlasovali Lavrentij Berija, Nikolaj Bulganin, Lev Kaganovič, Georgij Malenkov, Vjačeslav Molotov a Nikita Chruščov.⁴³ Než mohlo

politbyro návrhy projednat jako komise, obdržel je od Molotova Stalin, který pobýval v té době na dovolené na Kavkaze. Obvykle se Vyšinskij o všech věcech radil s Molotovem, než předložil dokumenty Stalinovi. Kromě toho, že tyto konzultace podstatně ulehčovaly Stalinovi práci, fungovaly také jako záruka, že se k němu nedostane žádný návrh, který by nebyl přijatelně formulován. Mezi kódovaný-

Vjačeslav Molotov (1890–1986), po Stalinovi hlavní autorita v sovětské zahraniční politice, jako mírotvorce. Propagandistický leták z roku 1952 ke „Stalinově nótě“ cituje jeho výrok: „Otázka znovuzřízení jednoty Německa a vytvoření celoněmecké vlády je nerozlučně spojena s otázkou, zda se sjednocené Německo stane mírumilovným, demokratickým státem anebo znovu státem militaristickým a agresivním.“

⁴² *Tamtéž.*

⁴³ *RGASPI*, f. 17, o. 3, d. 1090, l. 51, rezoluce politbyra ÚV VKS(b) č. 82 (resp. 259) z 27.8.1951; *tamtéž*, o. 163, d. 1595, l. 140; viz také LOTH, W.: Die Entstehung der „Stalin-Note“, s. 28–30 (viz pozn. 6).

mi telegramy zaslanými 4. září z Ústředního výboru KSSS „Stalinovi na jihu“⁴⁴ za účelem koordinace (*na golosovanije*) figurovaly „otázky Německa + Vyšinského zpráva ze 4. 9. [19]51 č. 440 VK zaznamenaná s přílohami“.⁴⁵ O čtyři dny později, 8. září 1951, mohla být německá otázka zařazena na jednání politbyra. Během této schůze byl konečně vytvořen „akční plán“ (v původním znění rezoluce *plan dějstvij a plan dalnějšich meroprijatij*) sovětské politické strategie vůči Německu pro následující měsíce.

Návrhy východoněmeckého vedení ohledně dalšího strategického postupu vůči Bonnu a západním mocnostem v německé otázce tedy Stalin v obecné rovině schválil. Jako další krok poté – v souladu s „akčním plánem“ a „plánem dalších opatření“ přijatých Moskvou za součinnosti Východního Berlína – Lidová sněmovna NDR 15. září 1951 vyzvala zástupce bonnského Spolkového sněmu, aby se oba parlamenty dohodly na ustavení německo-německého panelu. Kreml si přichystal i „nouzový východ“, aby měl jistotu, že k žádné německo-německé diskusi nedojde: pokud by bonnská vláda navzdory očekávání nabídku přijala, zástupci NDR by v komisi, jež měla být svolána, prosazovali „svobodnou aktivitu demokratických (tj. socialistických) stran a organizací v Západním Německu“, zákaz vstupu do „vojensko-politických bloků“ a zamezení „znovuvyzbrojení Německa“ jako pevně dané podmínky pro „vytvoření spojeného a mírumilovného Německa“. Sověti hodnotili politický systém Spolkové republiky jako nedemokratický, jelikož tento postoj legitimizoval údajně demokratické vedení v NDR a jelikož jim umožňoval ve východoněmeckém zřízení spatřovat jediný dlouhodobě legitimní sociální model pro celé Německo. Znovusjednocení Německa bylo z pohledu Sovětů představitelné pouze na tomto základě. Sovětské požadavky tak od počátku vylučovaly možnost dohody, a počítalo s tím dokonce i ministerstvo zahraničních věcí v Moskvě.⁴⁶ Hesly o znovusjednocení a neutralitě bylo nicméně možné oklamat německou veřejnost a obrátit ji proti západoněmeckým „válečným štváčům“ stejně jako pozdržet, když už ne znemožnit, vojensko-politické sjednocení západní Evropy.

Další krok v rámci politické strategie vůči Německu učinilo sovětské politbyro 31. října, když o den dříve byly Stalinovi na Kavkaz zaslány „za účelem koordinace“ instrukce pro představitele Moskvy ve Východním Berlíně.⁴⁷ Vedoucí představitelé NDR dostali svolení kritizovat výhrady Bundestagu k „návrhu“ premiéra Grotewohla z 15. září. Prezident Německé demokratické republiky se měl

44 Takto byla označena spisová složka (viz *RGASPI*, f. 558, o. 11, d. 117).

45 *Tamtéž*, l. 34, přehled dokumentů zaslaných „Stalinovi na jihu“ 4.9.1951.

46 Více viz RUGGENTHALER Peter: Die Entstehungsgeschichte der Stalin-Note. In: TÝŽ (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 23–45, zde s. 37 (viz pozn. 3).

47 *RGASPI*, f. 558, o. 11, d. 117, l. 112, K instrukcím pro s[oudruhy] gen[erály] Čujkova, Semjonova a Puškina ohledně dalších opatření vlády NDR v souvislosti se svoláním celoněmecké konference, 30.10.1951; Zpráva s[oudruhů] Vyšinského a Grigorjana č. 809-VK z 29.10.1951. (Jelikož v anglické předloze této studie nebyly názvy ruských archivních dokumentů uváděny v původním ruském znění, ale v anglickém překladu, jsou zde převedeny do češtiny. – Pozn. redakce.)

obrátit přímo na prezidenta Spolkové republiky s návrhem svolat celoněmeckou konferenci, na níž by bylo prodiskutováno uspořádání voleb a urychlené uzavření mírové smlouvy. V Moskvě však ve skutečnosti na takové konferenci nikdo neměl zájem. Tyto návrhy byly pouze součástí sovětské strategie, jejímž cílem nebylo dosáhnout splnění uvedených požadavků. Sovětské politbyro proto muselo opět najít příslušnou pojistku proti eventuální západoněmecké vstřícnosti: „doporučilo“ Německé demokratické republice, aby sama ustavila „německou komisi pro přípravu návrhu volebního zákona“. Touto cestou bylo zajištěno, že Bonn nikdy návrhy neakceptuje: „Zveřejnění tohoto návrhu a jeho předložení ke zvážení všemu obyvatelstvu může poskytnout vládě v Bonnu důvod odmítnout návrh NDR pod záminkou, že je ta či ona součást návrhu nepřijatelná.“⁴⁸

Jak je vidno, diskuse o celoněmeckých volbách zjevně nebyla v zájmu Kremlu. Třiadvacátého ledna 1952 sovětské politbyro dokonce odmítlo dovolit generálu Čujkovovi, aby se obrátil na vysoké komisaře ve věci svolání konference okupačních mocností k „otázce uspořádání všenečmeckých voleb“.⁴⁹ Všenečmecké volby Kreml nemohl riskovat, protože by nevyhnutelně vedly k odstavení Jednotné socialistické strany Německa od moci. Svobodné volby by nepochybně přinesly sjednocení Německa – nikoli však na socialistickém základě.

Kreml taktéž nebyl připraven zapojit se do jednání o Rakousku. V souladu s pravidelným harmonogramem rozesílali Američané v lednu 1952 pozvánky k dalším jednáním o rakouské Státní smlouvě, která měla zemi navrátit plnou suverenitu.⁵⁰ V typickém stylu propagandistického kolovrátku Stalin instruoval sovětského zástupce v Londýně, aby opakoval požadavky na denacifikaci a demilitarizaci Rakouska a obviňoval západní mocnosti z jednostranného jednání v otázce Terstu.⁵¹ Byl zde pak ještě druhý moment. V dalším kole jednání o Rakousku měla být sovětským představitelům předložena takzvaná krátká smlouva, připravovaná již dlouhou dobu.⁵² Tuto „krátkou smlouvu“ americké ministerstvo zahraničí

48 *Tamtéž*, f. 17, o. 162, d. 47, l. 8 a 91, rezoluce politbyra ÚV VKS(b) č. 84 (resp. 203) z 31.10.1951; *tamtéž*, o. 163, d. 1604, l. 40.

49 *Tamtéž*, f. 17, o. 162, d. 48, l. 14 a 67, rezoluce politbyra ÚV VKS (b) č. 85 (resp. 307) z 23.1.1952.

50 K této problematice viz zásadní publikace: STOURZH, Gerald: *Um Einheit und Freiheit: Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945–1955*. (Studien zu Politik und Verwaltung, sv. 62.). Graz – Wien – Köln/R., Böhlau 2005, s. 83 (přepřacované a rozšířené vydání).

51 *Tamtéž*. K sovětským pokynům viz RUGGENTHALER, Peter: Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde: Sowjetische Österreich-Politik 1945 bis 1953/1955. In: KARNER, Stefan – STELZL-MARX, Barbara – TSCHUBARJAN, Alexander (ed.): *Die Rote Armee in Österreich: Sowjetische Besatzung 1945–1955. Dokumente / Krasnaja Armija v Avstrii: Sovetskaja okkupacija 1945–1955. Dokumenty*. Graz – Wien – München, Oldenbourg 2005, s. 698 n.

52 Viz především BISCHOF, Günter: “Recapturing the Initiative” and “Negotiating from Strength”: The Hidden Agenda of the “Short Treaty Episode”. The Militarization of American Foreign Policy and the Un/making of the Austrian Treaty. In: SUPPAN, Arnold – STOURZH, Gerald – MUELLER, Wolfgang (ed.): *Der österreichische Staatsvertrag 1955: Internationale*

od počátku zamýšlelo jako propagandistický manévr. Paradoxně bylo jeho účelem vyzkoušet Stalinovu ochotu zapojit se do jednání o Německu. Podle návrhu měly mocnosti z Rakouska stáhnout vojska a mělo se začít znovu od nuly – jinými slovy, všechny Postupimské dohody o Rakousku měly být ignorovány. Na základě desetiletého bádání v archivech jedné ze zúčastněných stran dospěli někteří historici k závěru, že západní mocnosti by už od začátku sabotovaly jakékoli projevy ochoty Sovětů zapojit se do jednání o Rakousku a Německu. Objevila se dokonce tvrzení, že prostřednictvím neutralizace Rakouska mezi dvěma bloky mohl Sovětský svaz projevít svou dobrou vůli v německé otázce, avšak Západ by tomu zabránil vlastní nedostatečnou ochotou k jednání.⁵³

Nějakou dobu už také víme, co se dělo v moskevském zákulisí.⁵⁴ V říjnu 1949 čtyři velmoce mezi sebou vyřešily všechny sporné otázky týkající se rakouské Státní smlouvy. Krátce předtím, než bylo dosaženo dohody ve všech zbývajících méně důležitých otázkách, varoval Andrej Gromyko depeší Stalina, že stažení jednotek z východního Rakouska připraví Sovětský svaz o právo na další setrvávání sovětských vojsk v Maďarsku a Rumunsku (které bylo v mírových smlouvách s těmito zeměmi sjednáno pouze na dobu trvání okupace Rakouska). Ve zjevné ochotě západních velmocí uzavřít celou záležitost⁵⁵ a v plánovaném stažení spojeneckých vojsk z Rakouska Stalin vytušil snahu vyjít vstříc jugoslávskému vůdci Josipu Brozi Titovi. Naplněn hněvem přikázal sovětskému vyjednavaci, aby jednání o Státní smlouvě zdržoval a nedovolil její uzavření. Během „doby ledové“ na počátku studené války v letech 1950 a 1951 se žádné další zásadnější jednání o Rakousku nekonalo. Formálně dávali Sověti najevo ochotu k rozhovorům, přitom však doufali, že v jejich obsahu nedojde k žádnému pokroku, což znamenalo, že rakouská Státní smlouva nebude uzavřena.

Poté co americká strana rozeslala na počátku roku 1952 v souladu s pravidelným harmonogramem pozvánky k dalšímu kolu jednání, muselo se Rakouskem zabývat i sovětské ministerstvo zahraničí. Kreml bezpochyby viděl možnost využít jednání o Rakousku k řešení otázky Německa ve smyslu jeho neutrality, jak navrhovala „Stalinova nóta“. Na uzavření rakouské smlouvy však nadále neměl

Strategie, rechtliche Relevanz, nationale Identität / The Austrian State Treaty 1955: International Strategy, Legal Relevance, National Identity. (Archiv für österreichische Geschichte, sv. 140.) Wien, Böhlau 2005, s. 217–247; viz také GEHLER, Michael: Kurzvertrag für Österreich? Die westliche Staatsvertrags-Diplomatie und die Stalin-Noten von 1952. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 42, č. 2 (1994), s. 243–278.

53 Viz STEININGER, Rolf: *Austria, Germany, and the Cold War: From the Anschluss to the State Treaty 1938–1955.* New York – Oxford, Berghahn Books 2008, s. 100 a 108.

54 Viz RUGGENTHALER, P.: Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde, s. 674–686. Klíčové dokumenty jsou přetištěny v téže publikaci jako uvedená studie: KARNER, S. – STELZLMARX, B. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Die Rote Armee in Österreich* (viz pozn. 51).

55 Přes počáteční odpor armády dostal prezident Harry Truman 26.10.1949 svolení k tomu, aby uzavřel rakouskou Státní smlouvu (viz BISCHOF, Günter: *Austria in the First Cold War 1945–55.* London – New York, St. Martin's 1999, s. 10; STOURZH. G.: *Um Einheit und Freiheit*, s. 165 (viz pozn. 50).

zájem,⁵⁶ přestože podle předpokladů sovětského ministerstva zahraničí by další jednání se západními mocnostmi o Rakousku odstranilo z cesty všechny překážky. Sovětské vedení navíc vůbec nevědělo o „krátké smlouvě“!⁵⁷ Často se uvádí jako důvod jeho negativního postoje (a spekulovali o tom dokonce již tehdejší diplomaté a pozorovatelé), že se o tomto diplomatickém manévru Západu náhle dozvěděl.⁵⁸ Ministerstvo státní bezpečnosti sice o něm skutečně mělo přesné informace, je však možné prokázat, že je nepředalo na vyšší místa.⁵⁹

Stručně řečeno, je absurdní tvrdit, že by byla v Moskvě promarněna šance znovusjednotit Německo, pokud by Sověti byli skutečně připraveni zapojit se do jednání o Rakousku.⁶⁰ Premisy sovětské politiky byly právě opačné. Z toho důvodu i eventuální propagandistické manévry Západu, jako byla „krátká smlouva“, nepředstavovaly pro sovětskou politiku rušivý element. Po předání „Stalinovy nóty“ měla však „krátká smlouva“ nabýt nového významu a dráždit vládcu Kremlu.⁶¹

Vraťme se však k diskusím o politice vůči Německu a ke schvalování rozhodnutí v Kremlu. Začátkem roku 1952 dosud pokračovaly práce na návrhu mírové smlouvy na sovětském ministerstvu zahraničí pod záštitou Vjačeslava Molotova. Plánovaná strategie byla předmětem průběžné debaty. Na zasedání politbyra 30. ledna 1952 byla v plánovaném postupu vůči Německu nalezena chyba, Vyšinskij byl napomenut a vyzván k revizi návrhů. Novou strategii pak shrnul v dopise Stalinovi z 2. února. Nově upřesněný postup měl být „doporučen“ vedení NDR, s tím aby oslovilo čtyři velmoci „s žádostí o urychlené uzavření mírové smlouvy“. Východoněmečtí vedoucí představitelé nicméně museli předem dohodnout znění této žádosti s Moskvou. Sovětské vedení pak mělo tuto iniciativu přivítat a za sebe předložit návrh mírové smlouvy západním mocnostem.⁶² O šest dnů později byla tato strategie formálně schválena sovětským politbyrem a vedení Jednotné socialistické strany Německa obdrželo prostřednictvím Vladimira Semjonova a Vasilije Čujkova pokyn, aby přijalo další kroky.⁶³ Odpočítávání času před „velkým třeskem“ započalo.

56 Viz RUGGENTHALER, P.: Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde, s. 698–701.

57 Více viz TÝŽ: A New Perspective from Moscow Archives (viz pozn. 34).

58 Indičí diplomaté informovali Brity, že sovětská delegace se neúčastnila setkání v Londýně, aby nedala Američanům příležitost prezentovat „krátkou smlouvu“ a aby tato smlouva vypadala jako „jednostranný akt západních mocností“ (viz BISCHOF, Günter: “Recapturing the Initiative” and “Negotiating from Strength”, s. 242 n. – viz pozn. 52). Jak bylo vysvětleno výše, sovětská motivace byla jiná. Informace indických diplomatů byly jen jejich vlastní interpretací sovětské politiky.

59 Viz RUGGENTHALER, P.: A New Perspective from Moscow Archives.

60 Viz STEININGER, R.: *Austria, Germany, and the Cold War*, s. 100 (viz pozn. 53).

61 Více viz RUGGENTHALER, Peter: Der österreichische „Kurzvertrag“ vom 13. März 1952 und die deutsche Frage. In: TÝŽ (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 115–132, zde s. 122–124 (viz pozn. 3).

62 RGASPI, f. 82, o. 2, d. 1170, l. 1 n., Vyšinského dopis Stalinovi z 2.2.1952.

63 *Tamtéž*, f. 17, o. 162, d. 48, l. 18 a 70–72, rezoluce politbyra ÚV VKS(b) č. 85 (resp. 425) z 8.2.1952; *tamtéž*, o. 163, d. 1612, l. 153; *tamtéž*, o. 166, d. 853. Molotov, Malenkov, Mikojan, Berija, Kaganovič a Chruščov hlasovali pro rezoluci. Jak bylo ukázáno výše, Stalin

Jednání politbyra 12. února, které se konalo ve Stalinově kanceláři v Kremlu, konečně schválilo⁶⁴ podobu žádosti východoněmeckého vedení čtyřem mocnostem o urychlené uzavření mírové smlouvy s Německem. Na základě předešlé dohody „zareagovala“ 21. února sovětská vláda „pozitivně“ na „mírovou iniciativu“ NDR. Již 3. nebo 6. března 1952 vycítil Andrej Gromyko, který jako náměstek ministra zahraničních věcí zastupoval Vyšinského za jeho několikátýdenní nepřítomnosti v únoru kvůli nemoci, že nadešel čas předložit západním mocnostem sovětskou „nabídku“ mírové smlouvy. Výzva východoněmeckého vedení a reakce sovětské vlády totiž vyvolaly v Německu patřičný ohlas. Gromyko proto Stalina upozorňoval, aby v nejbližší době očekával podepsání Základního zákona, který neznamenal nic jiného než separátní mírovou smlouvu mezi západními mocnostmi a Západním Německem. Pokud by podle něj „sovětská vláda předložila návrhy mírové smlouvy s Německem, situace tří mocností a vlády v Bonnu by se ještě zkomplikovala“.⁶⁵ Molotov tyto návrhy upravil v tom smyslu, že se počítá s tím, že „sjednocená celoněmecká vláda v Německu“ bude sestavena na „základě svobodných voleb“.⁶⁶ Pro západní mocnosti by totiž bylo obtížnější nereagovat na takovouto nabídku, když právě požadavek svobodných voleb v celém Německu byl pro ně klíčový (a nakonec se také stal rozhodujícím důvodem pro odmítnutí sovětské „nabídky“). Stalin souhlasil. Osmého března schválilo politbyro znění nóty a návrhů mírové smlouvy. Ve stejný den předal Gromyko návrh rezoluce politbyra Alexandru Poskrebyševovi, Stalinovu osobnímu tajemníkovi.⁶⁷ V pondělí 10. března 1952 byl sovětský „návrh“ mírové smlouvy s Německem předán nótou diplomatickým zástupcům západních mocností v Moskvě.

Cíle a strategie sovětské politiky vůči Německu v letech 1951 a 1952

Stručně řečeno, s první iniciativou, z níž později vykristalizovala „Stalinova nóta“, přišel generální tajemník Jednotné socialistické strany Německa Walter

nepřevzal až teď „operativní řízení projektu ... osobně do svých rukou“, jak uvádí Wilfried Loth (LOTH, W.: Die Entstehung der „Stalin-Note“, s. 51 – viz pozn. 6).

64 Podle Stalinovy knihy návštěv se členové politbyra sešli 12. února ve 22 hodin ve Stalinově kanceláři. Jednání se navíc zúčastnili i šéf MGB Ignatjev a jeho zástupce Rjumin, který rozpoutal svým očerněním Abakumova v polovině roku 1951 aféru s takzvaným spiknutím lékařů. (Viz KOROTKOV, A. V. – ČERNĚV, A. D. – ČERNOBAJEV, A. A.: *Na přijome u Stalina: Tětradi (žurnaly) zapisej lic, priňatych I. V. Stalinym (1924–1953gg.)*. Moskva, Novyj Chronograf 2010, s. 545; MONTEFIORE, S. S.: *Am Hof des roten Zaren*, s. 698 (viz pozn. 4).

65 RGASPI, f. 82, o. 2, d. 1170, l. 48–52 a 69–95, Gromykovy dopisy Molotovovi s příloženými návrhy zpráv Stalinovi z 3. a 6. března 1952. Gromyko věřil, že ideální chvíle přišla až na konci ledna. (Více viz WETTIG, G.: Die Deutschland-Note vom 10. März 1952 auf der Basis diplomatischer Akten des russischen Außenministeriums: Die Hypothese des Wiedervereinigungsangebots. In: *Deutschland Archiv*, roč. 26, č. 7 (1993), s. 786–805.)

66 *Tamtéž*.

67 RGASPI, f. 17, o. 3, d. 1093, l. 11 a 53–56, rezoluce politbyra ÚV VKS(b) č. 86 (resp. 47) z 8.3.1952; *tamtéž*, o. 163, d. 1614, l. 102–110.

Ulbricht. V únoru 1951 navrhl, aby Sovětský svaz předložil návrh na neutralizaci Německa. Byl přitom přesvědčen, že Washington nezmění svůj názor na výhodnost „znovuvyzbrojení“ Západního Německa. Memorandum z února 1951 obsahovalo konkrétní cíle, jichž sovětské ministerstvo zahraničí a východoněmecké vedení hodlalo dosáhnout změnou politiky vůči Německu, což schválil a podpořil Stalin. Neexistuje žádný utajovaný sovětský dokument, v němž by se rozebíraly možnosti, jak zabránit znovuvyzbrojení Západního Německa, nemluvě pak o výhodách a nevýhodách Německa neutrálního. Neexistuje jediné prohlášení, jež by vyjadřovalo naději, že boj proti znovuvyzbrojení Spolkové republiky může otevřít cestu ke sjednocenému, neutrálnímu Německu. Východoněmeckému vedení se nepodařilo zmobilizovat své stoupence na Západě proti znovuvyzbrojení Spolkové republiky a její vojenské integraci do západního bloku včasným využitím svých vazalů z Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD). Ulbrichtovy kroky vzbuzují dojem, že se částečně snažil přenést zodpovědnost za selhání SED na Sovětský svaz. Z jeho úhlu pohledu byla „Stalinova nota“ zároveň rafinovaným tahem na šachovnici směřujícím k upevnění vlastní moci. Podnětem, aby Sovětský svaz předložil návrh na neutralizaci Německa, vkládal na Stalina přímou spoluzodpovědnost za bezmocnou Komunistickou stranu Německa, neschopnou udržet tempo v soupeření Západu a Východu. Strategie, kterou uplatňoval vůči Německu Sovětský svaz, korespondovala ovšem nejen s Ulbrichtovými záměry, ale byla do značné míry v zájmu obou stran. Koncepce německé politiky Kremlu a jeho východoněmecké filiálky – alespoň v osobě Waltera Ulbrichta, který byl v tomto ohledu směrodatný – se shodovaly. Jejich cílem bylo upevnění komunistické moci alespoň v jedné části Německa. Cokoli nadto bylo v letech 1951 a 1952 již iluzorní. Celoněmecky orientovaná politika přestala být pro Ulbrichta realistická nejpozději na začátku roku 1951;⁶⁸ byl přesvědčen, že Američané prosadí vyzbrojení Spolkové republiky. V době, kdy generální tajemníci komunistických stran v sovětských satelitech končili ve vězení, nebo dokonce na šibenici, se Ulbricht díky své loajální aktivitě jevil Stalinovi jako vzorný žák,⁶⁹ a tedy jako záruka realizace sovětské politiky v Německu. Všechny intriky proti Ulbrichtovi,⁷⁰ které by byl Stalin mohl zinscenovat podle zásady, že nikdo by se neměl cítit bezpečně, vyšuměly. V tomto období dosáhl Ulbricht svého mocenského vrcholu.

68 Narozdíl např. od skupiny „Herrstadt-Zaisser“ (viz MÜLLER-ENBERGS, Helmut: *Der Fall Rudolf Herrstadt: Tauwetterpolitik vor dem 17. Juni*. Berlin, LinksDruck 1991, s. 146).

69 Na podzim 1952, tedy před koncem „souboje not“, Stalin údajně vychvaloval Ulbrichta Semjonovovi jakožto věrného a důsledného komunistu: „Je to pravý přítel Sovětského svazu. O tom není žádných pochyb a my nemáme žádný důvod mu nedůvěřovat.“ (Citováno v publikaci: SEMJONOW, Vladimir S.: *Von Stalin bis Gorbatschow: Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991*. Berlin, Nicolai 1995, s. 279.)

70 V tomto ohledu je výmluvná Mählerova studie mocenského boje v politbyru SED v letech 1951 a 1952 (viz MÁHLERT, Ulrich: *Der „Fall Lohagen“ und der Machtkampf im SED-Politbüro zur Jahreswende 1951–52*. In: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung 2008*. Berlin, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2008, s. 131–145).

Na druhé straně by bylo chybou přikládat Ulbrichtově roli přílišnou váhu a spekulace o jeho případném vlivu na Stalinova rozhodnutí nás nikam neposunou. „Stalinova nóta“ byla zformulována v Moskvě a také německý „akční plán“ byl projednán sovětským politbyrem za Stalinova předsednictví. Nápady a náměty z Východního Berlína byly vítány a často i využity, nicméně ne vždy.⁷¹ Příprava každého opatření vyžadovala Stalinův souhlas v politbyru, od prvního zrodu myšlenky po představení „Stalinovy nóty“ 10. března 1952. Ulbrichtovo chování odpovídalo Stalinovým představám o jednom z jeho příkladných žáků. Oba zamýšleli „Stalinovu nótu“ jako diverzní akci s cílem vytvořit potřebné podmínky pro „budování socialismu“ v NDR a pro nezvratné začlenění země do sovětské sféry vlivu.

Východoněmecké vedení bylo tudíž do projektu „Stalinovy nóty“ úzce zapojeno. To ovšem neznamená, že by hrálo nějakou roli přímo při její formulaci či konkrétně při formulování návrhů německé mírové smlouvy. Základní výchozí myšlenka, jak Východním Němcům rozhodně nezůstalo utajeno, byla však jejich vkladem. A tento vklad v žádném případě neměl vést k tomu, že by východoněmecké vedení přišlo o moc.

Konkrétní podmínky návrhu mírové smlouvy, připojené ke „Stalinově nótě“, ve Východním Berlíně nikoho nepřekvapily.⁷² Nejvyšší východoněmečtí představitelé, kteří byli důkladně obeznámeni se sovětským způsobem vyjadřování, samozřejmě dobře věděli, že přídomky „demokratický“ a „mírumilovný“, jež teoreticky charakterizovaly sjednocené Německo, vylučovaly vznik demokratického zřízení v tom smyslu, jak je chápal Západ. Od vypuknutí studené války v roce 1947 sloužily ve Stalinově slovníku jako souhlasná pečeť vyhrazená pro ty síly, které následovaly jeho vize v zahraniční i domácí politice. Často byly užívány v souvislosti s Německou demokratickou republikou, nikdy ale v případě Spolkové republiky.

71 V polovině ledna 1952 navrhlo vedení SED úpravu „akčního plánu“: proč nepovolit Lidové sněmovně NDR, aby spíše ona než vláda SSSR přišla s vlastním návrhem mírové smlouvy? Andrej Gromyko to odmítl z několika důvodů: bylo by to porušením rezoluce Ústředního výboru VKS(b), „která byla koordinována s vedením NDR a schválena v září 1951“, jak řekl Gromyko Stalinovi, a také by to znamenalo dovolit „poraženému státu, aby si sám pro sebe připravil návrh mírové smlouvy“. (Viz RUGGENTHALER, P.: Die Entstehungsgeschichte der Stalin-Note. In: TÝŽ: (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 38 n. – viz pozn. 46).

72 Vedení SED bylo nanejvýše „překvapeno“ konkrétním načasováním předání „Stalinovy nóty“, nikoli však samotným předáním a již vůbec ne jejím hlavním sdělením – „nabídkou neutrality“. Východní Berlín byl totiž velmi úzce zapojen do strategického plánování německé politiky Kremlu (jak jasně plyne z dokumentů, které jsem publikoval), ačkoli se samozřejmě nepodílel na formulaci návrhu mírové smlouvy přiložené ke „Stalinově nótě“. Někteří historici soudí – pouze na základě nót Wilhelma Piecka, které obsahují shrnutí nejdůležitějších bodů z návrhu mírové smlouvy z 10. března – že vedení SED bylo překvapeno. Tento názor je pak v německé historiografii přejímán bez další reflexe. Je tomu tak např. v nedávno publikovaném životopise Otto Grotewohla, který jinak pracuje s nesmírně bohatou informační základnou (HOFFMANN, Dierk: *Otto Grotewohl (1894–1964): Eine politische Biographie*. (Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte, Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, sv. 74.) München, Oldenbourg 2009, s. 586 n.).

Dokumenty ze sovětského politbyra, z ministerstva zahraničních věcí a z Molotovových archivních fondů jasně prokazují, že premisou sovětské strategie vůči Německu v letech 1951 a 1952 bylo utajit rychlé včleňování NDR do východního bloku. „Stalinova nóta“ byla propagandistickou clonou, která měla zakrýt skutečné sovětské cíle, respektive prezentovat okolnímu světu izolaci NDR jako odpověď na integraci SRN do západních struktur a jako reakci na politiku Západu, především Spojených států. Dokumenty k přípravě cesty východoněmeckého vedení do Moskvy na počátku dubna 1952⁷³ – které zde není možné podrobněji analyzovat – jasně ukazují, že Kreml v politice vůči Německu nehledal novou strategii, když seznal, že západní mocnosti nejeví ochotu zapojit se do diskusí o Německu. O dalším směřování Východního Německa rozhodl, aniž by alespoň vyčkal jejich oficiální odpovědi, a začal řešit „konkrétní otázky dalšího vývoje NDR“,⁷⁴ jako bylo vytvoření národní armády a ještě předtím uzavření hranice se Spolkovou republikou. Teze, že se Stalin rozhodl vybudovat ve Východním Německu socialismus teprve po odmítnutí jeho údajné nabídky neutrality pro celé Německo, která je dosud zastávána v odborné literatuře, není tedy již obhájitelná. Projekt „Stalinovy nóty“ byl švindlem a rafinovanou propagandistickou diverzní taktikou, určenou k upevnění obrazu „mírumilovného Sovětského svazu“, a to zejména v jeho vlastním táboře.

Z pohledu Moskvy bylo zřejmé, že manévr se „Stalinovou nótou“ přináší Kremlu také jisté nebezpečí. Podle údajných pamětí Vladimira Semjonova, které byly veřejnosti zprostředkovány pouze sovětským diplomatem Julijem Kvizinským, považovalo „mnoho členů politbyra ... takovou iniciativu ze strany Sovětského svazu za příliš riskantní. (...) Stalin dal

Ministr zahraničí a před válkou obávaný nejvyšší prokurátor SSSR Andrej Vyšinskij (1883–1954) byl intenzivně zapojen do příprav „Stalinovy nóty“

73 Více viz RUGGENTHALER, Peter: Zur sowjetischen Deutschlandpolitik nach der Stalin-Note. In: TÝŽ (ed.): *Stalins großer Bluff*, s. 151–169, zde s. 153–158 (viz pozn. 3).

74 Podle recenze knihy *Stalins großer Bluff* v elektronickém časopise *Sehepunkte* z pera Joche-na Laufera, který mou tezi pokládá za prokázanou: *Sehepunkte: Rezensionjournal für die Geschichtswissenschaften*, roč. 9, č. 9 (2009) (www.sehepunkte.de/2009/09/15559.html).

nakonec experimentu své požehnaní, ale varoval, že v případě selhání požene jeho strůjce k zodpovědnosti.⁷⁵ Na základě archivních fondů sovětského politbyra ze Stalinovy éry není možné určit, na které schůzi politbyra se měla tato diskuse odehrát.⁷⁶ Nově zpřístupněné fondy z Archivu Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu ze šedesátých let nicméně potvrzují jisté obavy uvnitř sovětského vedení v letech 1951 a 1952. Na schůzi předsednictva Ústředního výboru KSSS v únoru 1960 vzpomínal Nikita Chruščov: „Kdysi přišel Molotov a řekl – pojďme hlasovat o otázce znovusjednocení Německa. Tehdy jsme mu řekli, že to je nemožné. On odpověděl – máte pravdu, ale musíme to udělat z taktických důvodů. Řekli jsme mu, že takovéhle věci se nemohou dělat z taktických důvodů. Je to vážný návrh. Je to poctivě míněný návrh. No, a tak jsme se dohodli.“⁷⁷

Na vrcholu své moci v roce 1960 se Chruščov snažil prezentovat Sovětský svaz světu především jako bojovníka za světový mír. Jeho citovaná slova zdůraznila skutečnost, že sjednocení Německa v roce 1952 nebylo v žádném případě v zájmu Moskvy, a kromě toho dávala jasně najevo, že motorem při předložení nabídky neutrality celého Německa byl Molotov, i když to dělal jen „z taktických důvodů“.

Závěrem

I když Stalin strávil během posledních let svého života v Moskvě jen málo času, jako například od 11. srpna do 21. prosince 1951, neznamenalo to ještě, že by ostatní členové politbyra, kteří zůstali v hlavním městě, jednali samostatně. Stalin držel otežke moci pevně v rukou, jeho vlivní spolupracovníci navštěvovali Stalinovo prázdninové sídlo na jihu podle jeho rozhodnutí. I přes zhoršující se zdraví si uchovával bystrý úsudek. Doposud zpřístupněné rejstříky telegramů, jež byly zasílány „na jih“ k jeho „odsouhlasení“, vydávají jednoznačné svědectví o tom, že Stalin měl poslední slovo. Politbyrem neprošla žádná rezoluce bez jeho souhlasu, natož pak proti jeho vůli. Pro formální přijetí rozhodnutí nebyla Stalinova přítomnost nezbytná.⁷⁸ Tyto rejstříky navíc dokazují, že ve zkoumaném období Stalin vyžadoval zasílání zejména všech zpráv o zahraniční politice (v letech 1951

75 SEMJONOW, V. S.: *Von Stalin bis Gorbatschow*, s. 392, doslov Julije Kvizinského (viz pozn. 70).

76 Wilfried Loth předpokládá, že rozhodující zasedání politbyra se muselo odehrát na konci srpna, protože Semjonov byl v tu dobu v Moskvě (viz LOTH, W.: *Die Sowjetunion und die deutsche Frage*, s. 115 – viz pozn. 6).

77 RGANI, f. 3, o. 12, d. 999, l. 1–30, zde l. 29, Zápisy ze zasedání předsednictva Ústředního výboru KSSS, 1.2.1960.

78 Svědčí o tom Leonidem Gibianským pečlivě dohledané rozhodnutí o založení Rady vzájemné hospodářské pomoci v roce 1949. Stalin totiž trávil i tento rok převážně na dovolené na jihu, a přesto uplatňoval svou moc neomezeně. (Viz GIBIANSKIJ, Leonid: *Die Gründung des Rates für gegenseitige Wirtschaftshilfe*. In: IBER, Walter M. – RÜGGENTHALER Peter (ed.): *Stalins Wirtschaftspolitik an der sowjetischen Peripherie: Ein Überblick auf der Basis sowjetischer und osteuropäischer Quellen*. Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag 2011, s. 21–44, v tisku.)

a 1952 přirozeně hlavně o Německu, Koreji a Číně) a že využíval mnoha informačních kanálů.

Kromě Molotova – Stalinovy pravé ruky v zahraniční politice – členové sovětského politbyra nehráli žádnou roli v rozhodovacím procesu, když došlo na politiku vůči Německu. Všichni byli informováni o situaci, přispívali však maximálně verbálními návrhy v rámci výměn názorů na zasedáních politbyra. Nedávno zveřejněné dokumenty rovněž ukazují, že Vjačeslav Molotov bezpochyby působil až do října 1952 jako klíčový aktér mezi Stalinem a ministerstvem zahraničí. Zpravodajské služby musely Molotovovi pravidelně podávat hlášení a všechny důležité dokumenty k zahraniční politice se dostávaly na jeho stůl.

V posledních letech svého života si dělal Stalin v dokumentech podstatně méně rukopisných poznámek než dříve. Narozdíl od dvacátých a třicátých let probíhala výměna informací velmi často po telefonu. Nicméně vyvozovat z této absence Stalinových vsuvek v dokumentech závěr, že Molotov či další členové vedení byli hnací silou sovětské politiky, nebo že se ji dokonce pokoušeli provádět proti Stalinově vůli, by znamenalo mylně chápat rozhodovací procesy v Kremlu. Navíc by to odporovalo všem dosavadním seriózním výsledkům historických výzkumů, jež byly dosaženy na základě zpracování dosud přístupných pramenů z prostředí sovětských vedoucích kruhů.

„Stalinova nota“ byla od počátku propagandistickým manévrem, měla ale také konkrétní cíle: „boj proti znovuvyzbrojení“ Západního Německa a popuzování německé veřejnosti proti Adenauerově vládě se táhnou jako nit interními dokumenty sovětského vedení. Tyto dokumenty jasně ukazují, že propagandistická strategie v politice Kremlu vůči Německu byla spojena s dalšími konkrétními záměry, zejména s budováním socialismu v Německé demokratické republice a jejím postupným začleňováním do východního bloku. Údajná nabídka neutrality Německa měla ve světě vzbudit dojem, že se jedná o protiopatření vynucená západní integrací Spolkové republiky. V letech 1951 a 1952 byl tento faktor v sovětské politice neměnný a nezávisel na reakci západních mocností na „Stalinovu notu“. Díky úspěchům sovětských tajných služeb byl Kreml v té době navíc dostatečně informován o každém kroku západních spojenců. V dostupných sovětských dokumentech nejsou žádné náznaky, že by Moskva chtěla Západ přesvědčit o údajných výhodách neutrálního Německa.

Walter Ulbricht byl podle těchto zdrojů první, kdo přišel s myšlenkou, že by sám Sovětský svaz mohl navrhnout řešení německé otázky cestou neutrality celého Německa. Jedním z výsledků „souboje not“ bylo právě také upevnění jeho moci. Východní Berlín pochopitelně nebyl rovnocenným partnerem Moskvy. Z Ulbrichtova hlediska byl jeho návrh, aby Moskva předložila nabídku německé neutrality, pokusem přimět ji, aby na sebe vzala díl zodpovědnosti za politické neúspěchy komunistů v Západním Německu, které samozřejmě spadaly na Ulbrichtův vrub.

Tři dny po předložení „Stalinovy noty“ západní mocnosti navrhly, aby Moskva zahájila zcela nové rozhovory o Rakousku. Tento návrh byl pro Sověty překvapením (ministerstvo státní bezpečnosti v tomto případě selhalo). Moskva se pak k Rakousku až do léta 1952 nijak nevyjadřovala. Ministr zahraničí Andrej Vyšin-

skij radil Stalinovi, aby na tuto otázku nereagoval a neoslaboval tak soustředění na německou otázku. Zní to snad překvapivě, nicméně nebyla to Stalinova smrt, co usnadnilo cestu k neutralitě Rakouska. Dopomohlo k ní spíše upevněné rozdělení Německa, které bylo základním kamenem pro řešení rakouské otázky.

Pro Kreml a také pro Východní Berlín sloužil osud „Stalinovy nóty“ jako argument, díky němuž bylo možné po celou dobu studené války až do roku 1989 neustále odmítat odpovědnost za definitivní rozdělení Německa. „Souboj nóty“ rozhodně nebyl pokusem prolomit patovou situaci studené války, ale spíše zásadním krokem ke stabilizaci komunistického systému v Německé demokratické republice a východního bloku.

Z angličtiny přeložil Jan Bečka

Německý problém a bezpečnost v Evropě

Překážka, nebo katalyzátor na cestě k událostem let 1989/1990?

Oliver Bange

Většina příspěvků na pražské konferenci o studené válce se doposud soustředila na události, které nás přivedly ke katastrofickému rozdělení Evropy. Tato úvaha se bude zabývat událostmi, jež Evropany z tohoto rozdělení vyvedly.

K tomu, aby si čtenář uvědomil zásadní důležitost německého problému jak pro bezpečnost v Evropě, tak pro cestu vedoucí k událostem let 1989/1990, bude možná užitečné a inspirativní začít a skončit dvěma poznámkami z oblasti spekulativní historie.¹

1 Tento článek předkládá argument, že „německý problém“ byl klíčovým faktorem při vyvolání studené války v 50. a 60. letech minulého století, při zahájení procesu *détente* mezi Východem a Západem i při ukončení konfrontace mezi Východem a Západem na konci 80. let. Je založen na rozsáhlém bádání v rámci dvou mezinárodních výzkumných projektů na Mannheimské univerzitě financovaných Thyssenovou nadací a Nadací Volkswagen. První z těchto projektů byl zaměřen jednak na myšlenková východiska nové východní politiky, kterou začala uplatňovat velká koalice a koalice sociálních demokratů s liberály ve Spolkové republice Německo, jednak na recepci *Ostpolitik* u důležitých západních spojenců SRN. Druhý projekt se zabýval Konferencí o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) a zkoumal, jak ji vnímaly a jak na ni reagovaly země Varšavské smlouvy. Tento článek si klade za cíl shromáždit poznatky ze zmíněných dvou projektů do jednoho souvislého argumentačního celku a zapojit se tak do probíhající diskuse o dlouhodobých příčinách událostí z let 1989/1990. Z tohoto důvodu se v následujícím textu namísto častých citací z původních materiálů spíše zdůrazňují hlavní poznatky a argumenty z dříve vydaných publikací a na tento již provedený výzkum se odkazuje v poznámkách pod čarou.

V rané fázi nové východní politiky, s níž přišla vláda Willyho Brandta, probíral generální tajemník sovětských komunistů Leonid Iljič Brežněv současnou situaci s Todorem Živkovem, vůdcem bulharských komunistů. Hovořili o stavu hospodářství uvnitř východního bloku a o východoněmeckém obchodu s Evropským hospodářským společenstvím, o Československu, o veřejném mínění a narůstající ideologické hrozbě představované Západními Němci, o „nepřirozeném“ rozdělení Německa a o tom, že by mohlo vyvolat novou, v tehdejší době jadernou válku. Živkov se nakonec obrátil na Brežněva a takřka naléhal, aby sovětský vůdce vyřešil německý problém co nejdříve.

V kontextu tohoto rozhovoru a doby, v níž se udál – a zde se dostáváme do spekulativní roviny – „řešení“ požadované Živkovem mohlo znamenat pouze vytvoření jakési konfederace a neutralizaci Německa. Pokud bychom si takovou situaci na okamžik představili, její výhody pro komunistická vedení by obnášely: a) *cordon sanitaire* a zásadní snížení pravděpodobnosti vojenského střetu a jaderné války; b) možnost přizpůsobovat hospodářský vývoj a zahraniční vztahy více a lépe potřebám jejich zemí (zvláště pokud šlo o dodávky sovětských surovin a ropy, ale rovněž uvolnění obchodních vztahů se Západem, doposud limitovaných potřebami vlády ve Východním Berlíně); c) jazykovou bariéru mezi slovanskými a německy mluvícími zeměmi, která by v důsledku výrazně omezila rychle rostoucí podvrtný účinek západních médií na socialistické společnosti.

Následující analýza nabízí názor, že odpověď na otázku obsaženou v podtitulu článku (překážka, nebo katalyzátor?) musí být dialektická. V rámci období 1969 až 1989 se zde snažím ukázat, jak „německý problém“ coby překážka přispíval k zachování rozdělení Evropy, zatímco s sebou rovněž přinášel určité prvky, které nakonec pomohly tento problém překonat, když na dlouhé cestě k událostem let 1989/1990 převzal funkci katalyzátoru.

Všechny klíčové události a data byly již zkoumány, či alespoň zmíněny v ostatních příspěvcích do tohoto čísla *Soudobých dějin*. Výsledkem úplné porážky německé armády v květnu 1945 nebyl pouze konec nacistické nadvlády v Evropě, ale rovněž roztržštění Německé říše. Ačkoli neexistovala žádná oficiálně podepsaná mírová smlouva, značné části jejího území byly okupovány a posléze anektovány Sovětským svazem, Polskem a dalšími státy. Zbylé území bylo rozděleno do čtyř „zón“, z nichž každá byla spravována jednou ze čtyř mocností – Spojenými státy, Sovětským svazem, Velkou Británií a Francií. S postupem studené války západní mocnosti spojily své okupační zóny, které nakonec vytvořily Spolkovou republiku Německo (SRN), zatímco sovětská zóna se stala Německou demokratickou republikou (NDR). Do roku 1990 byl Berlín, třebaže oficiálně zůstával pod správou čtyř velmocí, *de facto* rozděleným městem. Zatímco jeho východní část byla vyhlášena „hlavním městem NDR“, francouzský, britský a americký sektor vytvořily politicky a geograficky izolovaný ostrov, známý jako „Západní Berlín“. Právě v Berlíně došlo 17. června 1953 k prvnímu masovému povstání v rámci sovětské říše. K původně spontánnímu protestu stavebních dělníků proti narůstajícím pracovním normám se brzy přidali kolemjdoucí. Když dav začal útočit na policejní stanice a kanceláře vládnoucí Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei*

Deutschlands – SED) a připojovali se k němu i obyvatelé Západního Berlína, změnil se protest svou povahou v přímou výzvu východoněmecké a sovětské vládě. Zdejší komunistická vláda přežila pouze proto, že tanky Sovětské armády po krveprolití opět obsadily ulice a náměstí Východního Berlína. Ačkoli lze najít řadu odlišností, zdá se, že události v Maďarsku v roce 1956 a v Československu v roce 1968 se odvíjely podle stejného scénáře: nejprve jednotlivci požadovali svobodu a důstojné zacházení, poté vypukly masové protesty ústící ve výzvu mocenskému monopolu vládnoucí komunistické strany a nakonec – dříve či později – se do dění zapojily ozbrojené síly Sovětského svazu (a případně dalších zemí Varšavské smlouvy), když místní vůdci nebyli schopni se vypořádat s danou situací.

Podobně jako v ostatních zmiňovaných případech brutální potlačení protestu ve Východním Berlíně problém nevyřešilo, ale naopak zhoršilo. Naděje, že se stalinistický režim změní nebo sám reformuje, byly prakticky pohřbeny a mnozí další obyvatelé Berlína i jiných míst začali ilegálně odcházet z Východního Německa na Západ. Odčerpávání lidského kapitálu, zvláště kvalifikovaných pracovníků a inteligence, začalo brzy ohrožovat doposud křehkou obnovu v NDR. Ačkoli to bylo ve své době předmětem intenzivních diskusí, zpětně se zdá být téměř nevyhnutelným důsledkem studenoválečné logiky, že oba německé státy v roce 1955 vstoupily do odpovídajících vojenských uskupení a vybudovaly své ozbrojené složky – Bundeswehr na Západě a Národní lidovou armádu (*Nationale Volksarmee* – NVA) na Východě. Stejně tak vystavění Berlínské zdi 13. srpna 1961 – i přes Chruščovovu dlouholetou snahu vyhnout se negativním důsledkům tohoto opatření² – musí být vnímáno jako logický krok s cílem omezit efekt doposud stále otevřené hranice Východního Berlína na Západ.³

Zdaleka to však ještě nebyl konec příběhu rozděleného Berlína a Německa ani příběhu evropské bezpečnosti před listopadem 1989 a po něm. Zároveň rok 1961

2 Viz paměti Nikity Chruščova, později redakčně upravené jeho synem Sergejem Chruščovem: KHRUSHCHEV, Nikita: *Memoirs*, sv. 3: *Statesman, 1953–1964*. University Park, Pennsylvania State University Press 2007. Tuto snahu zdůrazňoval Sergej Chruščov také v rozhovoru s autorem této statě 1.7.2008.

3 Viz BREMEN, Christian: *Die Eisenhower-Administration und die zweite Berlin-Krise 1958–1961*. Berlin – New York, de Gruyter 1998; AUSLAND, John C.: *Kennedy, Khrushchev, and the Berlin-Cuba Crisis, 1961–1964*. Oslo, Scandinavian University Press 1996; FREEDMAN, Lawrence: *Kennedy's Wars: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam*. Oxford, Oxford University Press 2000; ERHARD, Volker: *Adenauers deutschlandpolitische Geheimkonzepte während der zweiten Berlin-Krise 1958–1962: Eine Studie aus den Akten der westlichen Diplomatie*. Hamburg, Dr. Kovac 2003; UHL, Matthias: *Krieg um Berlin? Die sowjetische Militär- und Sicherheitspolitik in der zweiten Berlin-Krise 1958 bis 1962*. München, Oldenbourg 2008; UHL, Matthias – WAGNER, Armin (ed.): *Ulbricht, Chruschtschow und die Mauer*. München, Oldenbourg 2003; HARRISON, Hope M.: *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2003; GEARSON, John P. S. – SCHAKE, Kori (ed.): *The Berlin Wall Crisis: Perspectives on the Cold War Alliances*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2003.

neznamenal konec krizí spojených s Berlínem.⁴ Pro Západ zůstával Berlín z vojenského hlediska nesmírně zranitelným místem. Pro Východ byl pak Západní Berlín se svou koncentrací médií neustálou ideologickou výzvou.

Události, které se ještě na počátku roku 1969 jevily jako nástup další vážné berlínské krize, však nakonec vedly ke zřízení důležitého neformálního komunikačního kanálu mezi Bílým domem a Kremlem, obsluhovaného sovětským velvyslancem ve Washingtonu Anatolijem Dobryninem a poradcem prezidenta Richarda Nixona pro zahraniční politiku Henrym A. Kissingerem. Ještě před koncem roku dostal tento komunikační kanál podobu trojúhelníku, když přibyly další neformální spojovací kanály mezi Kissingerem a Egonem Bahrem (jemuž Willy Brandt jako svému pobočníku důvěřoval) a mezi Bahrem a lidmi z Brežněvova okolí v Moskvě. Tento trojúhelník mezi Moskvou, Washingtonem a Bonnem, který – jak tvrdila Mary Elise Sarotte ve svém příspěvku na pražské konferenci o studené válce – zformoval Evropu po roce 1989,⁵ stál rovněž u zrodu nové fáze soupeření mezi Východem a Západem, tedy u počátku období *détente*.

Ostpolitik, détente a její krize

Podpis kancléře Brandta pod Smlouvou o nešíření jaderných zbraní v listopadu 1969 – více než rok poté, co byla přijata šestapadesáti státy v létě 1968 – znamenal význačný předěl v příběhu německého rozdělení a bezpečnosti v Evropě. Právě tehdy se Spolková republika přesunula z pozice objektu vztahů mezi Východem a Západem do role aktéra. Do té doby konzervativní vlády pod vedením Konrada Adenauera, Ludwiga Erharda a Kurt-Georga Kiesingera ponechávaly otevřenou řadu zadních vrátek, díky nimž by Spolková republika mohla získat, a dokonce vyrábět jaderné zbraně, kdykoli by to bylo uznáno za nutné.⁶ Bez definitivního a závazného odmítnutí jaderných zbraní ze strany Západního Německa by však duch německého revanšismu nadále blokoval přechody přes „zed“ ještě dříve, než by vůbec bylo možné se o ně pokusit.

4 K hrozbě další berlínské krize v únoru a březnu 1969 viz NIEDHART, Gottfried – BANGE, Oliver: Die „Relikte der Nachkriegszeit“ beseitigen: Ostpolitik in der zweiten außenpolitischen Formationsphase der Bundesrepublik Deutschland im Übergang von der Sechziger zu den Siebzigerjahren. In: BOLL, Friedhelm (ed.): *Archiv für Sozialgeschichte*, č. 44. Bonn, Friedrich-Ebert-Stiftung – J. W. H. Dietz 2004, s. 415–448.

5 K vystoupení Mary Elise Sarotte na konferenci viz SMETANA, Vít: Nekonečný příběh s náhlým koncem – a jeho bezprostřední důsledky pro střední Evropu: Nad mnohočetnými podněty z pražské konference o studené válce. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 1–2 (2011), s. 19 n.

6 K opožděnému připojení podpisu SRN pod Smlouvu o nešíření jaderných zbraní viz BANGE, Oliver: „A German finger on the trigger“: Die Furcht vor den bundesdeutschen Nuklearaspirationen, der Nichtverbreitungsvertrag und der Aufbruch in die Ära der Entspannung. In: GREINER, Bernd – MÜLLER, Christian Th. – WALTER, Dierk (ed.): *Angst im Kalten Krieg*. Hamburg, HIS Verlag 2009, s. 278–307; BANGE, Oliver: NATO as a Framework for Nuclear Nonproliferation: The West German Case, 1954–2008. In: *International Journal*, roč. 64, č. 2 (jaro 2009), s. 361–382.

Je tedy možné identifikovat několik dílčích souvislostí v rámci celkové dialektické souvislosti tohoto problému. Začneme konstatováním, že sebeomezování ve vojenské oblasti se stalo nezbytnou podmínkou a předpokladem pro znásobení kontaktů mezi Východem a Západem, o něž *Ostpolitik* usilovala. Jinými slovy, bez záruky vojenské bezpečnosti a státní stability se nemohly rozvíjet mnohaúrovňové kontakty mezi bloky, a tedy ani společenská dynamika a transformace, bez nichž zase nemohly nastat změny socialistických režimů ve východním bloku.⁷

Toto axiomatické propojení mezi německým problémem, vojenskou bezpečností a společenskou reformou se rovněž odrazilo v představách Bonnu směřujících k vyjednání dohody o Vzájemném a vyváženém snížení ozbrojených sil (*Mutual and Balanced Force Reductions* – MBFR). Oproti Moskvě a Washingtonu, které chtěly „vyklouznout“ se snížením sil v podstatě jen symbolickým, přinejlepším v rozsahu mezi jedním a pěti procenty současného stavu, koalice sociálních demokratů a liberálů v Bonnu navrhla snížení ozbrojených sil o šedesát procent a více.⁸ Během jednání ve Washingtonu a Moskvě zástupci Spolkové republiky argumentovali vyšší mírou bezpečnosti, kterou by takto zásadní snížení přineslo. Velké množství techniky nezbytné pro útočné operace by již neexistovalo, což by zajistilo – řečeno známými slovy Egon Baha – „strukturální neschopnost zaútočit“.⁹ Potají však západoněmečtí politici předvíдали a počítali s ohromným psychologickým efektem, který by podobné snížení ozbrojených sil mělo na společnosti v zemích střední Evropy. Jakmile by „okupační síly“ – tedy Sověti a Američané – byly zcela staženy, nebo alespoň výrazně zredukovány, lidé by začali „svobodněji dýchat“¹⁰ a hlasitě vyslovovat své reformní požadavky.

Dalším bodem dokládajícím neoddělitelné sepětí mezi rozdělením Německa a evropskou bezpečností byly halasně oslavované „východní dohody“, jež uzavřela Spolková republika v době kancléřství Willyho Brandta na počátku sedmdesátých

7 K logice této „transformace“ viz BANGE, Oliver: *The GDR in the Era of Détente: Conflicting Perceptions and Strategies, 1965–1975*. In: VILLAUME, Poul – WESTAD, Odd Arne (ed.): *Perforating the Iron Curtain: European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*. Copenhagen, Museum Tusulanum Press 2010, s. 57–77; BANGE, Oliver: *Ostpolitik as a Source of Intra-bloc Tensions*. In: HEISS, Mary Ann – PAPACOSMA, Victor S. (ed.): *NATO and the Warsaw Pact: Intra-bloc Conflicts*. Kent, Kent State University Press 2008, s. 106–121. Willy Brandt použil výraz „transformace“ k vyjádření cílů své *Ostpolitik* v projevu v Tutzingu 15.7.1963.

8 Egon Bahr vysvětlil tuto představu Henrymu Kissingerovi 14.10.1969 (s citací viz BANGE, Oliver: *An Intricate Web: Ostpolitik, the European Security System and German Unification*. In: BANGE, Oliver – NIEDHART, Gottfried (ed.): *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe*. Oxford – New York, Berghahn Books 2008, s. 23–38). K protichůdným cílům MBFR viz též KIENINGER, Stephan: *Transformation versus Status Quo: The Survival of the Transformation Strategy during the Nixon Years*. In: VILLAUME, P. – WESTAD, O. A. (ed.): *Perforating the Iron Curtain*, s. 101–122.

9 Jak vysvětlil Bahr Kissingerovi ve zmíněném rozhovoru 14.10.1969.

10 Citováno v pamětech Egon Baha *Zu meiner Zeit* (München, K. Blessing 1996) a v jeho dlouhých koncepčních memorandech pro Brandta z roku 1969. Tato memoranda citují ve studii „An Intricate Web“ (viz pozn. 8).

let. Tyto dohody byly a jsou obecně chápány jako výraz politiky usmíření¹¹ se státy východní Evropy prostřednictvím uznání výsledků druhé světové války, zejména územních změn. Toto vnímání „východních dohod“ umožnilo Brandtovi rychle získat Nobelovu cenu míru, již za rok 1971. Ve všech těchto smlouvách však zaznělo, že otázka německého znovusjednocení zůstává stále otevřená a že tedy „změna hranic pokojnými prostředky“¹² je i nadále možná. Uvedená formulace byla nakonec dokonce převzata z moskevské smlouvy mezi Spolkovou republikou a Sovětským svazem z léta 1970 do helsinského Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě z roku 1975.¹³

Všechny tyto rozměry dialektiky historického procesu je rovněž možno nalézt v jednání čtyř velmocí o Berlíně v roce 1971. Nominálně se tato jednání zabývala bezpečností a stabilitou, či konkrétněji přístupovými cestami a zastoupením. Nakonec však pomohla zlepšit vzájemné kontakty a transparentnost vztahů mezi Východem a Západem. A protože pouze západoněmecká vláda mohla Sovětům nabídnout něco, co pro ně mělo skutečnou hodnotu,¹⁴ stala se navíc potají klíčovým aktérem v berlínské hře. Jakmile se do ní zapojila, vnesla do zdánlivě statické situace novou dynamiku.

Dosud uvedené příklady ukazují, jaký význam měl širší bezpečnostní rámec v Evropě pro vztahy Spolkové republiky s východní Evropou a pro vztahy (či spíše jejich absenci) mezi oběma německými státy. Působení mezi těmito sférami mohlo být nicméně i opačné; od sedmdesátých let zvláště západoněmecká *Ostpolitik* účinně ovlivňovala širší rozložení sil v Evropě mezi Východem a Západem i mezi oběma supervelmocemi.

V tomto směru jsou výmluvné obavy francouzského prezidenta Georgese Pompidou z *Ostpolitik*. Narozdíl od smýšlení převažujícího v Bílém domě za Nixona a Kissingera se Pompidou ani tak neobával nedostatečného úspěchu východní po-

11 Tento bod zvláště zdůrazňují zastánci a publikace Nadace Willyho Brandta (viz např. FAULENBACH, Bernd: *Europa im Zeichen der Entspannungspolitik*. In: VEEN, Hans-Joachim – MÄHLERT, Ulrich – MÄRZ, Peter (ed.): *Wechselwirkungen Ost-West: Dissidenz, Opposition und Zivilgesellschaft 1975–1989*. Köln/R., Böhlau 2007, s. 17–30; SCHÖNHOFEN, Klaus: *Wendjahre: Die Sozialdemokratie in der Zeit der Großen Koalition 1966–1969*. Bonn, J. H. W. Dietz Nachf. 2004).

12 Viz NIEDHART, Gottfried: *Peaceful Change of Frontiers as a Crucial Element in the West German Strategy of Transformation*. In: BANGE, O. – NIEDHART, G. (ed.): *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe*, s. 39–52 (viz pozn. 8).

13 Text Závěrečného aktu KBSE v českém překladu viz *Dokumenty Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě: Helsinky '75*. Praha, Svoboda 1975, s. 5–84. Kromě toho je dostupný na webové stránce http://www.osce.org/documents/mcs/1975/08/4044_en.pdf (staženo 1.10.2010).

14 Britská strana si tuto skutečnost uvědomila již v úvodní fázi čtyřstranných jednání (viz *The National Archives of the United Kingdom*, PREM 15/397, koncept zprávy zaslaný úředníkem ministerstva zahraničí (*Foreign Office*) Dauntem úředníkům kabinetu Armstrongovi a Moonovi na Downing Street 10 z 18.2.1971; viz také *tamtéž*, FO 33/1035, zpráva velvyslance v Bonnu Rogera Jacklinga pro Foreign Office z 29.6.1970; *tamtéž*, FO 33/1141, záznam rozhovoru mezi britským předsedou vlády Edwardem Heathem a ministrem zahraničí SSSR Andrejem Gromykem pořízený úředníkem Foreign Office Grahamem z 29.10.1970).

litiky a následné ústupnosti sovětským požadavkům jako spíše přesného opaku tohoto vývoje, tedy jejího rychlého úspěchu. Pompidou jasně chápal dialektiku strategie *Ostpolitik* – od počáteční vojenské stability a bezpečnosti přes společenskou dynamiku, kterou mohla vyvolat, až po potenciální důsledky tohoto vývoje pro bezpečnostní systém existující mezi oběma bloky. Francouzský prezident se obával, že by *Ostpolitik* mohla paradoxně doplatit na svou úspěšnost v okamžiku, kdy bude aplikována na Východní Německo. Představoval si, že by zde vypuklo násilné reformní hnutí, které by mělo za následek krveprolití a posléze pohraniční střety, válku mezi Východem a Západem a jadernou apokalypsu. Na základě svého specifického vhledu do propojení mezi bezpečností, společenskou transformací a německým problémem Pompidou nedospěl k závěru o nutnosti strategické změny, ale spíše o nutnosti koordinace s německými stoupenci *Ostpolitik* a dohledu nad nimi.¹⁵

V roce 1975 byly různé aspekty odlišných strategií *détente* na Západě a Východě postaveny na mnohonárodní základ v Závěrečném aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Došlo tím v zásadě k zasazení německého problému do širšího meziblokového mnohonárodního rámce.¹⁶ Soudobá historiografie se zpravidla soustřeďuje na „helsinský efekt“ a na „proces KBSE“,¹⁷ obzvláště pak na spojený účinek „třetího koše“ a souboru principiálních východisek, jež byly vloženy do Závěrečného aktu. V tomto pojetí je však často opomíjen závazek k vojenskému uvolňování napětí ukotvený – spolu s hospodářskými prvky spolupráce mezi Východem a Západem – v „druhém koši“. V „prvním koši“ pak nalezneme poněkud vágní výzvu k intenzivnějšímu budování stability a transparentnosti mezi bloky prostřednictvím „opatření k posílení důvěry“ (*Confidence Building Measures – CBM*), která měla „přispívat ke snižování nebezpečí ozbrojeného konfliktu a nedorozumění nebo nesprávného hodnocení vojenské činnosti, jež by mohlo vést k obavám“.¹⁸

Na první pohled mohou tato slova vyhlížet docela nevinně. I přesto se však dá říci, že citovaná pasáž Závěrečného aktu sloužila jako želízko v ohni pro zajištění

15 NIEDHART, Gottfried: Frankreich und die USA im Dialog über Detente und Ostpolitik 1969. In: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, roč. 31, č. 3 (2004), s. 65–85; BERNATH, Markus: *Wandel ohne Annäherung: Die SPD und Frankreich in der Phase der neuen Ostpolitik 1969–1974*. Baden-Baden, Nomos 2001; MÖLLER, Horst – VAÏSE, Maurice (ed.): *Willy Brandt und Frankreich*. München, Oldenbourg 2005; REY, Marie-Pierre: France and the German Question in the Context of Ostpolitik and the CSCE, 1969–1974. In: BANGE, O. – NIEDHART, G. (ed.): *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe*, s. 53–66 (s. 8).

16 Viz ANDRÉANI, Jacques: *Le piège: Helsinki et la chute du communisme*. Paris, Jacob 2005.

17 Viz THOMAS, Daniel Charles: *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2001 (v českém překladu: *Helsinský efekt: Mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu*. Praha, Academia 2007).

18 Závěrečný akt. In: *Dokumenty Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě*, s. 19 (viz pozn. 13). Inkriminovaná textová pasáž v „prvním koši“ obsahuje závazek oznamovat v jednadvacetidenním předstihu vojenská cvičení v počtu větším než 25 tisíc vojáků konaná „v Evropě, na území kteréhokoliv zúčastněného státu, a pokud je to nutné, v přilehlém námořním a vzdušném prostoru“ (tamtéž, s. 20). V textu je rovněž deklarováno dobrovolné oznamování cvičení menšího rozsahu, jakož i vojenských přesunů a výměny pozorovatelů.

klíčového sovětského zájmu. I kvůli tomuto parciálnímu zájmu na dosažení vojenské rovnováhy Moskva nakonec v létě 1975 souhlasila s obsáhlejším „procesem KBSE“ – což znamenalo pořádání následných konferencí KBSE, na nichž měla být přesněji definována hospodářská, a zejména vojenská *détente* a v jejichž rámci mohlo být dosaženo shody v praktických otázkách. Tento vhléd do situace nám umožní pochopit, proč se sovětské vedení nakonec rozhodlo – navzdory kampani za lidská práva zahájené americkým prezidentem Jimmym Carterem a jeho poradcem pro národní bezpečnost Zbigniewem Brzezinským – zúčastnit se konference KBSE v Bělehradě v roce 1977 a proč téměř půl roku snášelo poměrně intenzivní útoky západních médií kvůli nedodržování lidských práv. Během těchto měsíců přišel Leonid Brežněv s důležitým návrhem na omezení rozsahu vojenských cvičení. Tento návrh mohl v zásadě zamezit rozsáhlým cvičením konaným ve východní i západní části Německa, která měla podle vojenských plánovačů a zpravodajců na obou stranách přejít ve velké tankové útoky, očekávané již od konce druhé světové války. Bělehradská konference se nakonec zhroutila a Brežněvův návrh Washington odmítl, přestože za něj několikrát intervenovali západoněmecký kancléř Helmut Schmidt a ministr zahraničí Hans-Dietrich Genscher. Sociální demokrat Schmidt i předseda svobodných demokratů Genscher si uvědomovali, že pokud by se podařilo skloubit omezení vojenských cvičení s praktickými opatřeními k posílení důvěry, mohlo by to přispět k vybudování životaschopného systému včasného varování pro obě strany.¹⁹

V této situaci se francouzský návrh z roku 1978 uspořádat zvláštní konferenci KBSE věnovanou „opatřením k posílení důvěry“ stal důležitým nástrojem k záchraně celého procesu KBSE – a tím i halasně oslavovaného „helsinkého efektu“ – prostřednictvím udržení bezpečnostního dialogu mezi Východem a Západem. Je tedy možno tvrdit, že uprostřed „krize *détente*“ na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let bezpečnostní otázky a bezpečnostní politiky, které vycházely ze „sdílených zájmů“ (*Interessengemeinschaft*, slovy Ericha Honeckera)²⁰ zabránit jaderné válce v Evropě, sloužily jako životně důležitý spojovací můstek umožňující zachovat širokou škálu společenských a hospodářských styků, jež se dosud vyvinuly mezi oběma bloky. Němečtí politici jakožto představitelé rozděleného národa situovaného na vojenském a ideologickém rozhraní mezi zneprátenými bloky si možná více než ostatní

19 Helmut Schmidt a Hans-Dietrich Genscher reagovali na Brežněvův návrh pozitivně a iniciovali zevrubnou diskusi o něm v zahraničněpolitickém rámci Evropského společenství, a to s poměrně úspěšným výsledkem. Tuto skutečnost hlásila – a potvrdila jako pravdivou – východoněmecká špiónážní služba. Zdá se tedy pravděpodobné, že sovětské vedení uvěřilo, že musí po určitý čas snášet veřejná obvinění z porušování lidských práv v SSSR a v zemích jeho bloku na navazující konferenci KBSE v Bělehradě, aby po několika měsících mohla začít vážná jednání o hospodářských otázkách a kontrole zbrojení. (Viz BANGE, Oliver: *The FRG and the GDR and the Belgrade CSCE Conference (1977–1978)*. In: BILANDZIC, Vladimir – KOSANOVIC, Milan (ed.): *From Helsinki to Belgrade: The First CSCE Follow-up Meeting in Belgrade 1977/1978*. Belgrade, Fond Mihaila Zikova 2008, s. 311–344; SAVRANSKAYA, Svetlana: *USSR and CSCE: From Inviolable Borders to Inalienable Rights*. In: *Tamtéž*, s. 231–256.)

20 Viz dokumenty v edici: POTTHOFF, Heinrich (ed.): *Bonn und Ost-Berlin 1969–1982: Dialog auf höchster Ebene und vertrauliche Kanäle. Darstellung und Dokumente*. Bonn, Dietz 1997.

uvědomovali nepříjemné důsledky rychle se zhoršujících vztahů mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. Bylo proto logické, že jak Bonn, tak Východní Berlín se ze všech sil snažily udržet a uchránit své bilaterální vztahy na nižší, méně exponované úrovni, než tomu bylo mezi supervelmocemi.²¹

Z tohoto pohledu se období mezi roky 1977 a 1981 dá považovat za rozhodující předěl v posledním dvacetiletí konfliktu mezi Východem a Západem. Není tomu ani tak primárně proto, že se tyto roky příhodně nacházejí právě uprostřed tohoto časového úseku, ale spíše díky úzké vazbě mezi takovými problémy, jako byla neutronová bomba, takzvané dvoukolejné rozhodnutí (*dual-track decision*) Severoatlantické aliance o rozmístění jaderných raket středního doletu v Evropě a zároveň pokračujícím úsilí o kontrolu zbrojení, sovětská vojenská intervence v Afghánistánu či hnutí Solidarity a jeho násilné potlačení v Polsku. Již tak komplexní dialektika interakce mezi Východem a Západem se tedy ještě více zkomplikovala, a to v několika směrech:

1) Proces rozhodování o neutronové bombě i „dvoukolejné rozhodnutí“ Severoatlantické aliance ukazují, že jak Carterova, tak později Reaganova administrativa se snažily získat opět větší míru kontroly nad západoněmeckou politikou, a zvláště nad vztahy Bonnu s Východem. Carterův poradce pro národní bezpečnost Zbigniew Brzezinski opakovaně varoval, nejdříve v interních memorandech a posléze i na veřejnosti, před rostoucí „finlandizací“ Spolkové republiky.²² Tvrdil, že polarizace konfliktu mezi Východem a Západem by mohla pomoci přivést Západní Němce zpět do řady (ať už by v dané chvíli pod taktovkou Washingtonu měla jakoukoli podobu) a převést vztahy mezi Východem a Západem zpět na úroveň supervelmocí.²³

2) Rozhodnutí Jimmyho Cartera z dubna 1978 zastavit výrobu neutronové bomby vedlo v Moskvě a Východním Berlíně k několika nepřesným odhadům situace. Tamní představitelé mylně věřili, že toto rozhodnutí bylo výsledkem protestů veřejnosti na Západě²⁴ a že tyto protesty byly úspěšně povzbuzeny Východem. Na základě doporučení Východního Berlína dospěli zjevně experti i vedení v Moskvě k nesprávnému závěru, že je možné, aby „se vlk nažral a koza zůstala celá“ – tedy že

21 Viz BANGE, Oliver: Keeping the Détente Alive: Inner-German Relations under Helmut Schmidt and Erich Honecker, 1974–1982. In: NUTI, Leopoldo (ed.): *The Crisis of Détente in Europe: From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*. New York – London, Routledge – Abingdon 2009, s. 230–243.

22 BRZEZINSKI, Zbigniew: A White House Diary. In: *Orbis: Journal of International Affairs*, roč. 32, č. 1 (zima 1988), s. 32–48. Když se o Brzezinského prohlášení dozvěděl kancléř Helmut Schmidt, konfrontoval v této záležitosti jak amerického velvyslance v Bonnu, tak přímo Carterova poradce pro národní bezpečnost (viz *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*, sv. 1978. München, Oldenbourg 2009, dokumenty č. 273 a 293 – záznamy konverzace Helmuta Schmidta s Walterem J. Stoessellem, Jr. z 22.9.1978 a se Zbigniewem Brzezinským z 3.10.1978).

23 Viz např. *Jimmy Carter Library and Museum* (Atlanta), Brzezinski Collection, Subject Files, Weekly Reports, karton 42, týdenní zpráva Zbigniewa Brzezinského pro prezidenta Cartera č. 83, 28.12.1978.

24 Viz BANGE, Oliver: Die Neutronenbombe: Über der Zusammenhang neuer strategischer Konzepte, transatlantischer Meinungsverschiedenheiten und NATO Doppelbeschluss. (Rukopis článku.)

„dvoukolejné rozhodnutí“ NATO může být přijato v podobném duchu, a tak není nutné přehodnotit vlastní zbrojní programy či rozmístování raket středního doletu SS-20 ve střední Evropě.

3) Třetím faktorem typickým pro toto přechodné období byla kombinace kultury strachu a politiky strachu, které se živily navzájem. Pod dojmem invaze do Afghánistánu a napjaté situace v Polsku si veřejnost napříč Evropou a Severní Amerikou uvědomila možnost vypuknutí války mezi Východem a Západem. V Evropě se tento faktor skloubil s kulturou strachu, jež se šířila díky sílící veřejné diskusi o jaderných zbraních, zatímco ve Spojených státech Výbor pro aktuální nebezpečí (*Committee on the Present Danger*) do značné míry koordinoval politickou kampaň strachu, zaměřenou proti zdánlivě bezkrevné Carterově administrativě.²⁵ „Revoluce ve vojenských záležitostech“ (*Revolution in Military Affairs – RMA*), intenzivně diskutovaná počátkem sedmdesátých let, konečně přinesla ovoce v podobě mnoha nových zbraňových systémů. Tyto systémy dramaticky proměnily pravděpodobný scénář budoucí války²⁶ a spíše ony samy řídily politiky a jejich rozhodování než naopak.

Nová nestabilita a její překonání

Roky 1981 až 1983 se dají patrně nejlépe charakterizovat jako poněkud nejisté období z hlediska bezpečnosti Východu a Západu. Technologická „Revoluce ve vojenských záležitostech“ v této době měla za následek částečné či úplné přizpůsobení strategií a operačního plánování. Pokud „druhá vlna“ tankových divizí východního bloku – doposud na Západě tak obávaná a svého času považovaná Varšavskou smlouvou za prostředek k dosažení konečného vítězství – již s největší pravděpodobností ani neměla dorazit na bojiště střední Evropy, pak musely všechnu práci odvést divize a bojová uskupení v první linii. Aby to dokázaly, musely být připravenější, a především rychlejší při střetu se západním nepřitelem, aby tak omezily možnost užití taktických jaderných zbraní Severoatlantické aliance.

25 Vlivná síť vybudovaná Výborem pro aktuální nebezpečí mezi roky 1976 a 1979 je dobře zdokumentována v osobních písemnostech Paula H. Nitzeho, krátce předtím náměstka ministra obrany a jednoho z bezpečnostních strategiů Bílého domu (*Library of Congress* (Washington), Nitze Papers, složky 68 až 74).

26 Mezinárodně proslulá knížka *Třetí světová válka* sira Johna Hacketta byla v době svého vydání v roce 1978 již zastaralá. Hackett plasticky a podrobně reprodukoval dlouhodobě přijímanou vizi války mezi Východem a Západem na německé půdě a opomíjel strategické a politické důsledky RMA. Stále tedy předpovídal, že nesmírně obávaná „druhá vlna“ tankových divizí Varšavské smlouvy, rozmístěných ve východním Polsku a SSSR, na bojišti rozhodne. Ignoroval přitom spojený účinek střel Cruise, hlavic s neutronovými bombami a schopnosti NATO přenést válku do samotného srdce SSSR a východní Evropy. Na konci 70. let již přitom vojenští plánovači na Východě i Západě předjímalí, že by se tato „druhá vlna“ vůbec na bojiště nedostala.

Vojenská doktrína Varšavské smlouvy poprvé připustila jako reálnou možnost užití preventivních úderů.²⁷ V téže době vyústil rovněž koncept „úderu proti hloubkovým silám“ (*Follow-on-Forces Attack*) na straně Severoatlantické aliance v mnohem ofenzivnější pojetí.²⁸ Výsledkem bylo, že limit pro včasné varování se výrazně zkrátil. K této již tak nestabilní vojenské situaci se přidala agresivní rétorika a strategické hazardérství typické pro počáteční období Reaganovy administrativy,²⁹ jakož i vzrůstající podezření v sovětském vedení, že Severoatlantická aliance a Spojené státy plánují „setnout hlavu“³⁰ Varšavské smlouvě přesně zacílenými jadernými

27 Viz LAUTSCH, Siegfried: Zur operativen Einsatzplanung der 5. Armee der NVA im Rahmen einer Front der Vereinten Streitkräfte der Warschauer Vertragsorganisation in den 1980er Jahren. In: WENZKE, Rüdiger (ed.): *Die Streitkräfte der DDR und Polens in der Operationsplanung des Warschauer Paktes*. Potsdam, Militärgeschichtliches Forschungsamt 2010, s. 37–59; BANGE, Oliver: Comments and Contextualisation of Polish Documents related to SOYUZ 75 and SHCHIT 88. In: *Cold War International History Project e-Dossier*, č. 20: *Roundtable Discussion on Warsaw Pact Exercises SOYUZ-75 and SHCHIT-88*. Washington, Woodrow Wilson Center 2010 (viz <http://www.wilsoncenter.org/topics/docs/2010-01-25%20Bange%20Comments%20on%20SOJUS%2075%20and%20TARZCA%20882.pdf>).

28 Američtí vojenští plánovači došli na základě zkušeností z válek na Blízkém východě na začátku 70. let ke stejným závěrům ohledně zranitelnosti tanků jako jejich sovětské protějšky. Na základě těchto domněnek Velitelství americké armády pro výcvik a tvorbu doktrín (*U.S. Army Training and Doctrine Command – TRADOC*), vytvořené v roce 1973 pod vedením generála Williama E. DePuy a jeho nástupce generála Donna A. Staryho, zformulovalo novou doktrínu k obraně Západu: koncepty „úderu proti hloubkovým silám“ (*Follow-on-Forces Attack*) a „kombinovaného vzdušného a pozemního boje“ (*AirLand Battle*). Tyto postupy počítaly s mnohem agresivnějším a pružnějším přístupem k možné válce ve střední Evropě – jednotky NATO neměly vést boj v pozici zadního voje, ale měly se naopak snažit co nejrychleji zničit co možná nejvíce tanků za pomoci rozsáhlých vzdušných útoků na nepřátelské zálohy na „rozšířeném bojišti“, zahrnujícím nyní celou střední a východní Evropu. Doktrína „kombinovaného vzdušného a pozemního boje“ byla oficiálně přijata v roce 1982 a zůstala v NATO v platnosti až do konce 90. let. (Viz např. BUCKLEY, John: *Air Power in the Age of Total War*. London, UCL Press 1999.)

Západoněmecké úvahy se v tomto období vyvíjely podobným směrem. Analýza ministerstva zahraničí vypracovaná pro Spolkovou bezpečnostní radu (*Bundessicherheitsrat*) 3.10.1977 počítala s kombinací hlavíc s neutronovými bombami a novou generací nosičů, jako byly například střely Cruise, přičemž rozebírala vojenské, strategické a politické dopady. (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Berlin, B 150/377.)

29 Viz BANGE, Oliver: Die USA und die oppositionellen Bewegungen in Osteuropa von 1961 bis 1990. In: VEEN, H.-J. – MÄHLERT, U. – MÄRZ, P. (ed.): *Wechselwirkungen Ost-West*, zejména s. 91–95 (viz pozn. 11). K veřejné rétorice Ronalda Reagana viz edice jeho projevů *Public Papers of the Presidents of the United States: Ronald Reagan, sv. 1981–1984*. Washington, US Government Printing Office 1982–1985.

30 Debatu vyvolal dokument o cvičení „Udatný lučištník“ (*Able Archer*) vysílaný televizí BBC, v němž nejvyšší východoněmecký špión Rainer Rupp dokonce prohlásil, že jeho postup přinesl tolik potřebnou transparentnost a pomohl tedy zabránit pohromě (viz záznam rozhovoru autora s Rainerem Ruppem z 16.11.2007, v osobním archivu autora). Nejnovější výzkum však zpochybňuje domněnku, že se sovětské vojenství a političtí představitelé obávali bezprostředního útoku Západu (viz KRAMER, Mark: *The Able Archer-83 Non-Crisis: Did Soviet Leaders Really Fear an Imminent Nuclear Attack in 1983?* Referát na 51. konferenci Vojenskohistorického výzkumného centra (*Militärgeschichtliches Forschungsamt*) v Pos-

úderu na Kreml a další velitelská centra v Moskvě. Na jedné straně cvičení Severoatlantické aliance „Udatný lučištník“, při němž byly americké jaderné zbraně uvedeny do nejvyššího stupně pohotovosti (DEFCON 3), na druhé straně sovětský systém VRYAN, spuštěný ke sledování příprav Američanů na tento předpokládaný „stínací“ útok na globální úrovni s cílem umožnit vlastní preventivní vojenská opatření – to potenciálně vytvářelo vražednou směsici technologických inovací, časového tlaku, politického hazardérství, předsudků a neodůvodněných předpokladů. Otázka, zda a jak blízko totální válce se ocitl svět v listopadu 1983, je mezi historiky dosud předmětem intenzivních diskusí. Ať již bude jejich konečný výsledek jakýkoli, kombinace zmínovaných faktorů nepochybně zadělávala na děsivý scénář možného dalšího vývoje.

V tomto stále silně polarizovaném rámci byly západoněmecká *Ostpolitik* a meziněmecké vztahy podřízeny mnohem přísnější kontrole supervelmocí. Mezi SRN a NDR se v té době rozvíjely především obchodní styky, ve vojensko-politické oblasti hrály obě země přednostně svou roli členských států v protivnických aliancích.

Mezi roky 1983 a 1988 se obě supervelmoci snažily zvládnout tuto nestabilní bezpečnostní situaci a získat nad ní opět kontrolu, v neposlední řadě prostřednictvím bilaterální spolupráce. Ačkoli výsledky proslulé „procházky lesem“ vedoucích amerických a sovětských zástupců na ženevských odzbrojovacích jednáních, Paula H. Nitzeho a Julije Kvizinského,³¹ v červenci 1982 nebyly přijaty ani ve Washingtonu, ani v Moskvě, jejich návrh kompromisu může být chápán jako první náznak tohoto nového smýšlení. Stejně tak první pokusy o obranné plánování v rámci Varšavské smlouvy, které v současné době rekonstruuje projekt při Vojenskohistorickém výzkumném centru (*Militärgeschichtliches Forschungsamt* – MGFA) v Postupimi,³² spadají do let 1983 a 1984. Tento proces byl samozřejmě výrazně usnadněn nástupem Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu v květnu 1985. Zdá se však, že tato událost neznamenal počátek celého procesu. V roce 1986 Východ a Západ souhlasily na konferenci KBSE ve Stockholmu, že „opatření k posílení důvěry a bezpečnosti“ (*Confidence and Security-Building Measures* – CSBM), jako například vojenské inspekce, mají být zavedeny v oblasti celé Evropy od Atlantiku až po Ural. O pouhý rok později obě supervelmoci eliminovaly jaderné střely středního doletu v rámci Dohody o jaderných silách středního doletu (*The Intermediate-Range Nuclear Forces*) a prezident Reagan přednesl svůj slavný projev u Braniborské brány v srdci rozděleného Berlína, v němž zazněla sugestivní výzva: „Pane Gorbačove, otevřete tu bránu! Pane Gorbačove, zbořte tu zeď!“³³

tupimi *Auf dem Weg zur Wiedervereinigung: Die beiden deutschen Staaten in ihren Bündnissen 1970–1990*, 23.9.2010, sborník z konference v tisku).

31 Viz KWIZINSKI, Julij A.: *Vor dem Sturm: Erinnerungen eines Diplomaten*. Berlin, Siedler 1993; NITZE, Paul H.: *From Hiroshima to Glasnost: At the Center of Decision. A Memoir*. New York, Grove Weidenfeld 1989.

32 První výsledky byly publikovány v již zmíněném svazku editovaném Rüdigerem Wenzkem (viz pozn. 27).

33 Projev Ronalda Reagana u Braniborské brány z 12.7.1987 je dostupný na webové stránce <http://www.youtube.com/watch?v=xK30k2WTxY0> (staženo 1.10.2010).

V letech 1987 a 1988 můžeme tedy pozorovat *dvojstranný proces* ve vztahu k německému problému. Na jedné straně, z pohledu Moskvy či Varšavské smlouvy, ztrácelo Východní Německo rychle svou funkci pojistky proti „německému nebezpečí“ a svou vojenskou hodnotu v případě třetí světové války. Zároveň – což bylo do značné míry dáno sblížením supervelmocí – si lidé v obou německých státech čím dál více uvědomovali, že stále tvoří jeden národ a že tento národ může mít v blízké budoucnosti šanci na své obnovení.

Závěr ve dvou krocích

Po dlouhou dobu působily bezpečnostní otázky spojené s německým problémem spíše jako překážka než jako katalyzátor na cestě k událostem roku 1989. Dá se však říci, že relativní ztráta důležitosti „německého problému“ během sedmdesátých a většinou i osmdesátých let rovněž byla jedním z důvodů pro úspěch disidentů a pro reformy komunistických stran napříč střední a východní Evropou. Nikdo se již nemusel bát Němců – nikoli proto, že *Ostpolitik* německou otázku opomněla, ale z přesně opačného důvodu: protože krize *détente* vedla k upevnění vojenských struktur obou aliancí na počátku osmdesátých let. Tento vývoj pak na oplátku fungoval jako záruka proti Němcům a jako nástroj kontroly nad nimi. „Německá otázka“, tak jak ji v této době chápali západoněmečtí stoupenci *Ostpolitik*, však zůstávala ve středu jejich úvah směřujících k tomu, jak během osmdesátých let změnit komunistickou vládu. Pouze tehdy, když se plánovalo od konce, když existovala představa modelu znovusjednocení Německa, mohl někdo přijít s politikou, která vyhovovala německým zájmům a jež je prosazovala. Zdá se, že Helmut Schmidt, Hans-Dietrich Genscher, Helmut Kohl, Horst Teltschik³⁴ a další dělali v daném období právě to – třebaže je překvapilo jak načasování, tak přesné okolnosti zhroucení komunistické vlády v NDR v letech 1989 a 1990.

V roce 1989 – ještě před masovými demonstracemi v Lipsku a pádem Berlínské zdi v listopadu – se německá otázka stala na mezinárodní scéně opět aktuální. Znovusjednocené Německo by však představovalo – slovy bývalého kancléře Kurt-

34 Viz paměti těchto státníků: SCHMIDT, Helmut: *Menschen und Mächte*. Berlin, Siedler 1987; KOHL, Helmut: *Ich wollte Deutschlands Einheit*. Berlin, Propyläen 1996 (ve slovenském překladu: *Chcel som jednotu Nemecka*. Praha – Bratislava, Pragma – Columbus 1998); GENSCHER, Hans-Dietrich: *Erinnerungen*. Berlin, Siedler 1997; TELTSCHIK, Horst: *329 Tage: Innenansichten der Einigung*. Berlin, Siedler 1991. Teltschik v rozhovoru s autorem této studie v Postupimi 22.9.2010 potvrdil, že dokonce i ve chvíli, kdy Kohl psal svůj slavný „desetibodový plán“ v listopadu 1989, stále věřil, že znovusjednocení je vzdálenou budoucností. Stejně tak Schmidt věřil, že dokonce i během zhroucení či po skončení komunistické vlády bude německé znovusjednocení vleklým procesem, na jehož konci budou muset být vyřešeny oprávněné bezpečnostní zájmy všech německých sousedů. Potvrzuje to Schmidtův relativně opatrně formulovaný „velký plán“, tak jak vyvstává z tzv. marbellského dokumentu, který kancléř sepsal 5.1.1977. (*Archiv der sozialen Demokratie, Helmut-Schmidt-Archiv*, 9302.)

-Georga Kiesingera z roku 1968 – „kritickou veličinu“:³⁵ příliš velkou na to, aby mohlo stát na stejné úrovni jako jeho bývalí evropští spojenci na Západě a jako Východ, a příliš malé na to, aby samo vytvořilo (svou vlastní?) sféru vlivu. Bylo proto důležité – a bylo to rovněž projednáváno při rozhovorech o konvenčních silách v Evropě v květnu 1989³⁶ – aby byly dodrženy tři podmínky: aby Německo setrvalo pod mezinárodní kontrolou, ať se stane cokoli; aby všechny závazky „staré“ Spolkové republiky Německo zůstaly zachovány; aby Spojené státy garantovaly tento obranný bezpečnostní postoj (sjednoceného) Německa Sovětům.³⁷

O více než rok později, v červenci 1990 v Archyzu, kancléř Kohl přislíbil právě tohle sovětskému vůdci Gorbačovovi: Severoatlantická aliance se stane součástí řešení německé otázky, na území bývalé NDR ale nebudou rozmístěny její jednotky či jaderné zbraně, z původního počtu 670 tisíc východoněmeckých a západoněmeckých vojáků jich nebude v Bundeswehru více než 370 tisíc a – podobně jako „stará“ Spolková republika – nové Německo nebude vlastnit jaderné, biologické ani chemické zbraně.³⁸ Bez ohledu na finanční a geografické aspekty německého znovusjednocení v říjnu 1990 tedy Michail Gorbačov nakonec získal důležité bezpečnostní ústupky za potenciálně nepříznivé situace.

Otevřená bezpečnostní krize ohledně Německa byla navíc v roce 1990 odvrácena tím, že se Německá demokratická republika pouze připojila ke Spolkové republice, a tím ponechala všechny předešlé smluvní závazky Bonnu nedotčené. Zdá se, že právníci Bílého domu, kteří se soustředili na dodržení ustanovení mezinárodního práva, relativně dlouhou dobu během rozhodujících jednání v roce 1990 nechápali zásadní důležitost tohoto bodu.³⁹

Jelikož tato analýza začala poznámkou z oblasti spekulativní historie, může podobnou poznámkou i skončit. Ani zhroucení komunistických režimů ve střední a východní Evropě automaticky nezaručovalo německé znovusjednocení. Obavy ze sjednocení, a dokonce preventivní kroky některých spojenců Bonnu a Východ-

35 Citováno ve studii: BANGE, Oliver: Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik von 1966–1969. In: BUCHSTAB, Günter – GASSERT, Phillip – LANG, Peter (ed.): *Kurt Georg Kiesinger 1904–1980: Von Ebingen ins Kanzleramt*. Freiburg, Herder 2005, s. 455–500, zde s. 470.

36 Jeden z členů americké delegace, Philip W. Zelikow, skutečně potvrdil v rozhovoru s autorem v červenci 2009, že USA zamýšlely přeměnit tyto rozhovory v jednání o budoucím, nepříliš vzdáleném scénáři německého znovusjednocení.

37 Viz ZELIKOW, Philip D. – RICE, Condoleezza: *Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1995. Viz rovněž *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen demokratischen Republik* (Berlin), Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe (ZAIG), 6760, analýza ministerstva Státní bezpečnosti a ministerstva zahraničí NDR z 1.6.1989.

38 K rozhovorům mezi západoněmeckou delegací vedenou Helmutem Kohlem a sovětskou delegací vedenou Michaillem Gorbačovem v Moskvě a Archyzu 15. a 16.7.1990 viz KÜSTERS, Hans Jürgen – HOFMANN, Daniel (ed.): *Dokumente zur Deutschlandpolitik: Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramts 1989/1990*. München, Oldenbourg 1998, s. 1340–1367; KOHL, Helmut: *Erinnerungen 1990–1994*. München, Droemer Knaur 2007, s. 177–183.

39 Potvrzují to rozhovory, které vedl autor s aktéry tehdejších událostí.

ního Berlína – jako například Margaret Thatcherové,⁴⁰ Françoise Mitterranda⁴¹ či polské vlády⁴² – o této skutečnosti vydávají jasné svědectví. Oněch prvních dvacet let, během nichž se oba německé státy zapojily do dvou vojenských bloků, a následujících dvacet let antagonistické spolupráce mezi Východem a Západem (včetně spolupráce v bezpečnostní oblasti) přispělo k vytvoření nezbytné bezpečnostní struktury a prostředí a výrazně pozměnilo způsob, jakým se oba německé státy vzájemně vnímaly, což nakonec umožnilo jejich znovusjednocení.

Klíčem k tomuto vývoji byla kombinace německého *sebeosvobození* a *sebeomezení*. Mary E. Sarotte ve svém referátu na pražské konferenci o studené válce popsala velice plasticky, jak Helmut Kohl nadiktoval svou finanční a měnovou nabídku (ohledně eura) do zápisníku francouzského novináře. Zatímco její slova mohou sloužit jako určitá odlehčující vsuvka i jako ilustrace zjevného nedostatku německého národního elánu, měl by tento výjev být chápán zcela jinak. Symbolizuje totiž ohnisko bezpečnostního problému spojeného s německým znovusjednocením: omezení vnucená jedné ze stran nezajišťují udržitelnou bezpečnost, naopak vedou k pocitu ohrožení a vyvolávají obavy těch, kteří jsou na nich závislí. Autor této statě proto tvrdí, že to bylo pouze německé sebeosvobození – postupná emancipace Západního Německa v sedmdesátých letech a sebeosvobození Východního Německa v listopadu 1989 – které učinilo německé sebeomezení dostatečně důvěryhodným z pohledu ostatního světa a tak umožnilo německé znovusjednocení.

Z angličtiny přeložil Jan Bečka

40 THATCHER, Margaret: *The Downing Street Years*. London, HarperCollins 1993, s. 790–799 (v českém překladu: *Roky na Downing Street*. Praha, Naše vojsko 1993, s. 541–546). Thatcherová – k velkému rozčarování britských diplomatů – zjevně považovala povahu německého národa za spíše vznětlivou a nebezpečnou (viz SALMON, Patrick – HAMILTON, Keith – TWIGGE, Stephen Robert (ed.): *Documents on British Policy Overseas*, sv. III/7: *German Unification 1989–1990*. London, Routledge 2009).

41 Ve Francii v současné době probíhá diskuse o skutečných záměrech Françoise Mitterranda ve vztahu k Německu a jeho znovusjednocení (viz BOZO, Frédéric: *Mitterrand, the End of the Cold War, and the German Unification*. Oxford – New York, Berghahn Books 2009; SOUTOU, Georges-Henri: *Frankreich und der Albtraum eines wiedervereinigten und neutralisierten Deutschlands 1952–1990*. In: GEPPERT, Dominik – WENGST, Udo (ed.): *Neutralität, Chance oder Chimäre? Konzepte des dritten Weges für Deutschland und die Welt 1945–1990*. München, Oldenbourg 2005, s. 265–288). O tématu pojednává také studie Georges-Henriho Soutou v tomto čísle *Soudobých dějin*. Posledním bodem zvratu v této diskusi se zatím stalo zveřejnění edice francouzských diplomatických dokumentů Quai d'Orsay, které jsou dostupné na webové stránce http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives-patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-ouverture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/9-novembre-1989-chute-du-mur-berlin_78969.html (staženo 1.10.2010).

42 Polský oficiální přístup k sjednocenému Německu v těchto letech lze rekonstruovat na základě edice: BORODZIEJ, Włodzimierz (ed.): *Polska wobec zjednoczenia Niemiec 1989–1991: Dokumenty dyplomatyczne*. Warszawa, Scholar 2006.

Německo a středovýchodní Evropa, 1945–1990

Pohled z Londýna

Anne Deighton

S rozdělením Německa a Evropy do konce čtyřicátých let dvacátého století se na téměř čtyřicet let rozhostilo napříč Evropou nelehké a postupně stále méně stabilní příměří. Spojené království sehrálo při vzniku rozděleného Německa a Berlína zásadní roli prostřednictvím série politických iniciativ, jimiž usilovalo o dosažení bezpečnosti a „vyřešení“ rébusu rovnováhy sil, jak jej pro všechny spojenecké mocnosti nastolil konec druhé světové války. Britská úloha v rozhodnutích o budoucnosti východní Evropy byla však mnohem méně zásadní. Přes mnohdy bolestivé vzpomínky na britskou meziválečnou politiku vůči tomuto regionu a navzdory tomu, že Británie šla v roce 1939 nakonec do války na obranu Polska, byl další osud východní Evropy v očích tvůrců britské politiky méně významný než osud Německa – anebo Sovětského svazu. Skutečně lze říci, že ve čtyřicátých letech Britové sledovali evropský kontinent objektivem mocenské politiky, ve kterém se vojenská a vojensko-politická rovnováha, jež rozdělila Evropu, zdála být schopná zajistit pro Spojené království ty nejlepší dosažitelné výsledky. Británie disponovala určitými pákami, jimiž mohla ovlivnit události v Německu, neměla ale prakticky žádné v oněch východoevropských zemích, jež se nyní v rostoucí míře ocitaly pod sovětskou kontrolou. Britské úvahy o konfiguraci mocenské politiky ve studené válce v Evropě tak opanoval chmurný realismus. Nezodpovězená zůstává samozřejmě otázka, zda Britové na počátku tohoto období – přes všechny ostatní problémy, jimž čelili – nebyli až příliš pragmatičtí a realističtí a zda tak nebyli předem připraveni rezignovat na velkou část zápasu o to, aby země východní Evropy neupadly zcela pod sovětskou kontrolu.

Jestliže při dělení Německa v letech 1945 až 1949 bylo Spojené království významným hráčem, potom v událostech roku 1989 mu žádnou takto klíčovou úlohu přiznat nelze. Konce celého příběhu se skutečně velmi lišily od jeho počátků. Na konci studené války rozhodovaly ekonomické, politické a sociální faktory, nikoli vojenské ohledy a rovnováha sil. Zadruhé, jakkoli přinejmenším v jistých kruzích bývá zdůrazňována britská úloha při akceleraci politických událostí ve východní Evropě a v Sovětském svazu v osmdesátých letech, britská politika měla v době, kdy se evropské impérium Sovětského svazu začalo rozpadat (což nakonec v roce 1991 přivedlo kolaps samotného Sovětského svazu), ze strategického hlediska jen sekundární význam.

Tento esej zhodnotí nejprve vedoucí roli Británie při dělení Německa a poté méně zásadní úlohu, která jí připadla ve východní Evropě; Československu zde náleží pozornost jako případové studii. Z výkladu přitom vyplyne, že Británie měla blíže k roli pozorovatele než iniciátora politiky. Jakkoli do jisté míry dokázala ve čtyřicátých letech diferencovat mezi jednotlivými východoevropskými zeměmi, tón britské politiky vůči východní Evropě v zásadě odrážel názor, že pokud nebude možné vyřešit studenoválečné teritoriální a ideologické rozdělení Německa v širším kontextu, potom východní Evropu nelze zachránit. Východní Evropu Britové nevnímali jako oblast, jejíž vývoj by mohli ovlivnit vlastními politickými iniciativami. Anebo jinými slovy: zatímco si Britové mysleli, že přinejmenším zčásti mohou strategicky spoluurčovat německou budoucnost, zároveň věděli, že osud východní Evropy je v zásadě závislý na širším vývoji vztahů mezi Východem a Západem, a dospěli k závěru, že by bylo pošetilé a možná i kontraproduktivní, kdyby neakceptovali vliv Sovětského svazu v této oblasti jako *fait accompli*. Bylo to realistické, strategické hodnocení možností Velké Británie zasahovat do vývoje východní Evropy; hodnocení, které – v odlišných kulisách – mělo své kořeny v meziválečném období, pokud ne ještě v dobách dřívějších.

Poválečné Německo

Labouristická vláda se dostala k moci v červenci 1945, když vystřídala vládu Winstonona Churchilla, a v jejím čele stanul bývalý koaliční vicepremiér Clement Attlee, s Ernestem Bevinem coby ministrem zahraničí. V oblasti zahraniční politiky zdělila vláda hrozivou agendu. Pokusy o poválečné plánování v dřívějších letech byly velmi obtížné vzhledem k tomu, že Velká aliance se zakládala na vzájemné výhodnosti: úsilí o porážku nacismu a fašismu mělo navrch nad ostatními úvahami a žádná z hlavních mocností neměla jasný a konzistentní názor na to, jak by mohl vypadat poválečný mír. Ani Hitlerova smrt pochopitelně neposkytla vodítko, jak by mohlo být konstruováno poválečné uspořádání. A tak když se Američané, Sověti a Britové sešli v červenci 1945 v Postupimi, bylo jasné, že nemají odsouhlasený strategický plán ani pro Německo, ani pro zbytek Evropy. Bezprostředně po porážce Německa

představovala „největší samostatný zdroj třenic mezi Sovětským svazem a jeho západními spojenci“ polská otázka.¹

Bezprostředním úkolem Velké Británie jako jedné ze čtyř okupačních mocností v Německu a v Berlíně (Francii byla přidělena čtvrtá zóna) na místě samém bylo především zajistit správu její zóny a postarat se tam o chod základních služeb. Zároveň se ovšem vojenské okupační úřady snažily v otázce Německa najít cestu vpřed prostřednictvím Spojenecké kontrolní rady, ve společné okupaci, o níž si Britové mysleli, že potrvá přinejmenším dvacet let. Žádná z okupačních mocností si nemohla dovolit ignorovat náklady na správu zón, které někdy ovlivňovaly i jejich strategické plánování – třebaže zrovna Britové úzkostlivě dbali na to, aby jejich strategie nebyla určována ekonomickými zájmy.²

Jak smýšleli lidé v Británii bezprostředně po válce o Německu? Názory byly pochopitelně různorodé: přetrvávající nepřátelství bylo na konci dlouhé války pochopitelné a ve veřejném mínění se mnohdy snoubilo s přívaly sympatií k Sovětům, kteří od roku 1941 stáli v čele protinacistického boje v Evropě, což si vyžadovalo vojenskou statečnost a enormní ztráty na životech. Tato vzpomínka byla nanejvýš významná, protože s obratem k politice studené války bylo třeba britskému veřejnému mínění vysvětlit, že i přes válečné hrdinství sovětských armád představuje nyní, po porážce nacismu, Sovětský svaz a komunismus novou hrozbu. Takovouto argumentaci posílily později konkrétní důkazy o chování Moskvy během „českého puče“ a při blokadě Berlína, avšak tak daleko veřejné mínění v roce 1945 nemohlo dohlédnout. Názor Labouristické strany se měnil jen pomalu a Ernest Bevin musel ještě čelit velkým problémům a nepřátelství ze strany těch, kteří se domnívali, že buď sleduje konzervativní kurz anebo se příliš sblíží se Spojenými státy, a žádali ho, aby zastával „dvoukolejnou“ politiku, jež by zachovávala větší zdání jednoty čtyř mocností a zároveň by usilovala o nové vztahy se Spojenými státy a s Francií s ohledem na Evropu.³

Mnozí, zejména ve vojenských a zpravodajských odděleních Whitehallu, se však už obávali nástupu komunismu napříč kontinentem a kladli si složitou otázku, jak tomu zabránit.⁴ Ve Foreign Office se názory lišily, ačkoli do roku 1946 byli klíčoví úředníci jako C. F. A. Warner ze Severního departmentu* smířeni s tím, co lord

1 BUTLER, Rohan – PELLY, Margaret E. (ed.): *Documents on British Policy Overseas*, sv. I/1: 1945. London, Her Majesty's Stationery Office 1984, dokument č. 78.

2 Náklady na správu britské zóny byly odhadovány na zhruba 80 milionů liber ročně, což by odpovídalo účtu více než jedné miliardy liber v dnešních cenách.

3 Ernest Bevin, jakož i mnoho dalších představitelů Labour Party, měl vzrůstající obavy z komunistických sputníků (*fellow-travellers*) uvnitř strany (obecně k tomu viz DEIGHTON, Anne: *The Impossible Peace: Britain, the division of Germany, and the origins of the Cold war, 1945–1947*. Oxford, Clarendon 1990).

4 Viz TÁŽ: Britain, 1945–1955. In: LEFFLER, Melvyn – WESTAD, Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 1. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2010.

* Teritoriální odbor, do jehož gesce spadalo vedle Československa též Dánsko, Finsko, Island, Norsko, Polsko, Sovětský svaz a Švédsko. (Pozn. překladatele.)

Annan později vnímavě nazval „výměnou nepřátel“.⁵ Do šesti měsíců od skončení války bylo jasné, že jakákoli čtyřstranná správa Německa může být jen stěží efektivní. Sovětský postup v Německu i v celé východní Evropě se zdál potvrzovat analýzy povahy a cílů Sovětského svazu, s nimiž přicházeli experti na ministerstvu zahraničí a britské ambasádě v Moskvě. Tyto analýzy přitom vznikaly téměř bez přístupu k důležitým informacím, takže rozvíjely nejhorší scénáře.

Mezi roky 1946 a 1949 se hrávali Britové pod vedením Foreign Office ústřední úlohu při podpoře vzniku a následném formování Spolkové republiky Německo. Tento proces se odehrával na mnoha úrovních. Zaprvé, organizace na místě se konsolidovala splynutím britské a americké zóny v lednu 1947, když francouzská zóna se připojila později. Zároveň probíhala intenzivní jednání o tom, jaká míra průmyslové výroby by měla být Německu povolena a kolik produkce a kapitálových statků by mělo být užito k jeho rekonstrukci – anebo by mu naopak mělo být odebráno na reparace za finanční ztráty vítězů. Toto zdánlivě suché téma mělo naprosto zásadní význam pro každodenní životní úroveň německých obyvatel a současně bylo kovaččinou, na níž se srážel zájem na narovnávání minulých nespravedlností z doby války s potřebou znovu vybudovat průmyslové srdce Evropy.⁶

A právě v tomto kontextu museli odpovědní činitelé přemýšlet, jak alespoň západním zónám Německa umožnit, aby se zotavily, začaly prosperovat a podílet se na budování silné západoevropské ekonomiky, a tím i hráze proti Sovětskému svazu – aniž by se však současně znovu vynořil přízrak přílišné německé moci v Evropě. Právě v tomto bodě se britská a kontinentální diplomacie začaly rozcházet. Anglo-francouzská Dunkerská smlouva z roku 1947 byla explicitně protiněmecká, zatímco pětistranná Bruselská smlouva z roku 1948 byla mnohoznačnější. Jak se pravilo v telegramu Foreign Office, jenž se týkal druhé z nich: „Lze si všimnout, že jako jediný potenciální agresor je zde zmíněno Německo (preambule a článek VII); takže o této smlouvě nelze říci, že by byla ‘namířena proti’ jakékoli jiné mocnosti, na niž se ‘nebude hodit’ to, že se dopustila ozbrojeného útoku (článek IV) proti jedné ze smluvních stran či proti zemi, jež se do té doby stane smluvní stranou (článek IX). (...) Pokud byste byli dotazováni, zda je Německo trvale vyloučeno z účasti ve sdružení vtěleném do této smlouvy, měli byste odpovědět, že takové účasti zjevně nic nebrání.“⁷

Logický závěr, že smlouva může být použita proti Sovětskému svazu, byl zřejmý, jakkoli ne přímo vyřčený, a budoucí účast Spolkové republiky Německo samozřejmě

5 ANNAN, Noel: *Changing Enemies: the Defeat and Regeneration of Germany*. London, Harper Collins 1995. Annan jako mladý zpravodajský důstojník působil v britské zóně do srpna 1946, načež odstartoval zářnou kariéru v akademické i umělecké oblasti.

6 CAIRNCROSS, Alec: *The Price of War: British Policy on German Reparations, 1941–1949*. New York, Blackwell 1986. Výbor pro evropskou hospodářskou spolupráci z roku 1947, který zpočátku usměrňoval realizaci Marshallova plánu, diskrétně odhalil míru, v níž by hospodářské zotavení, a tím i pomoc v rámci Marshallova plánu, měly směřovat do participujících zón Německa, pokud měla evropská ekonomika dostat šanci na zotavení (viz DEIGHTON, A.: *Impossible Peace*).

7 *The National Archives of the United Kingdom*, Londýn (dále TNA), FO 953/146, telegram Foreign Office č. 118.

nebylo možné vyloučit. Bruselská smlouva se měla stát základem pro vytvoření Severoatlantického paktu v roce 1949 a Spolková republika do ní byla přizvána v roce 1955, čímž svou potenciální sílu pevně svázala s věcí Západu pod vedením Spojených států.⁸

Vytvoření Rady Evropy v květnu 1949, jakkoli o její strukturu vedly zejména Británie a Francie zásadní spor, mezitím poskytlo Evropě nový právní a politický rámec. Konvence o lidských právech z roku 1950 pak zakotvila katalog základních práv a svobod, zčásti odvozený od Všeobecné deklarace lidských práv. Britové zaujíмали postoj, že Spolková republika by měla být přijata do Rady Evropy jako přidružený člen co nejdříve po jejím ustavení, což se stalo v roce 1950. V čem se Britům nepodařilo dosáhnout s Francouzi kompromisu, byl návrh na Společenství uhlí a oceli (ESUO) z téhož roku. Za tímto návrhem stály zásadní diplomatické problémy, jež souvisely s relativní rovnováhou vlivu mezi Británií, Francií a Západním Německem. Ideologickou proměnou, k níž měli Britové největší výhrady, však byl požadavek rovnosti, jež společně přijímání rozhodnutí ve věcech uhlí a oceli obnášelo. A právě v této fázi Britové otevřeně přiznali, že opětovný vstup Spolkové republiky do mezinárodního systému by se neměl odehrát na úkor jejich vlastní suverenity. To dalo vzniknout dvojímu systému kontroly Západního Německa a spolupráce s ním: na jedné straně tu byl Severoatlantický pakt, k němuž se Spolková republika připojila v roce 1955 a v němž se Francie měla od roku 1967 ocitnout v roli odpadlíka, a na straně druhé Evropské společenství uhlí a oceli spolu s Evropským hospodářským společenstvím. V těchto dvou organizacích byla Spolková republika zakládajícím členem, zatímco Spojené království se stalo přidruženým členem ESUO v roce 1954 a k EHS přistoupilo až v roce 1973. Vždy si zachovávalo výhrady k evropským institucím (od EHS k Evropské unii) se zřetelem na to, jak v nich mohou přetrvávat a vzkvétat britské hodnoty a současně nakolik poutají Spolkovou republiku k Západu.⁹ A tak byla britská úloha při dělení Evropy a Německa nesena vojenskými bezpečnostními zájmy a s výjimkou transformace Bruselské smlouvy do Západoevropské unie v roce 1954 se vyčerpala už do roku 1950, kdy se iniciativy chopili Francouzi.

8 SRN a Itálie se rovněž připojily k Bruselské smlouvě, jež se tehdy přejmenovala na Západoevropskou unii. Význam tohoto kroku spočíval ve faktu, že Bonn souhlasil se sebeomezujícím ustanovením, jež se týkalo výroby atomových, biologických a chemických zbraní na západoněmeckém území. Nadčasové přitom bylo, že právě tato smlouva se stala nástrojem, jenž po německém sjednocení, kolapsu sovětského impéria a skončení studené války umožnil, aby proces ze St. Malo a vytvoření Evropské bezpečnostní a obranné politiky (*European Security and Defence Policy – ESDP*) dospěly v roce 2000 ke svému naplnění v rámci Evropské unie.

9 Institucionální struktura EHS a následnických organizací přímo navazovala na strukturu ESUO, v němž byl funkčně specifický nadnárodní prvek vyvažován silnou dozorčí úlohou členských států. A právě nadnárodní element se stal nejefektivnějším, s postupem času ale také nejkontroverznějším tvůrcem politiky, když z pohledu některých členských zemí nadnárodní prvek spíše zbavuje státy národní autonomie, než aby zvyšoval jejich schopnost prosazovat změny celého společenství prostřednictvím intenzivního procesu přijímání společných rozhodnutí.

Československá krize

Jak lze ovšem tuto ústřední úlohu, již Německo coby objekt mocenské správy pro Brity po roce 1945 hrálo, srovnávat s názory zastávanými ohledně zbytku východní Evropy? Jak už bylo zmíněno, trpkou pravdou zůstává, že Britové ve vztahu ke střední a východní části Evropy až do roku 1945 vždy disponovali jen slabými kontrolními nástroji, vykazovali chabou dlouhodobou politickou strategií a vyznačovali se poměrně značnou mírou ignorance.¹⁰ Studie Víta Smetany ukazuje, že ani před únorovým pučem v roce 1948 se britské ministerstvo zahraničí nemínilo příliš míchat do politických záležitostí Československa a že předběžné návrhy na užší spojení, jež se objevily v Praze v letech 1946 a 1947 a jež mohly přinejmenším vyslat zřetelný signál do Moskvy, přijímali profesně starší diplomaté Foreign Office s nevolí. Příkladem budiž výrok sira Olivera Harveyho, že Britové nemají „zájem vstupovat do aliancí s menšími zeměmi východní Evropy, jako jsme učinili mezi válkami, protože se tato praxe ukázala jako zcela nerealistická“.¹¹

Již 24. února 1948 bylo zjevné, že poválečný československý koaliční experiment skončí dramatickým a zároveň nejhorším možným výsledkem. Jak o týden později chmurně uvádělo memorandum britské vlády: „V důsledku státního převratu s typickým komunistickým rukopisem prochází Československo procesem absorbování do sovětské sféry. Akční výbory obsadily s tichým souhlasem policie a ozbrojených sil všechna důležitá místa ve státě a v celé zemi probíhá čistka... Tento výsledek je pro naše zájmy nanejvýš neblahý, avšak neexistuje nic, co bychom proti tomu mohli v Československu udělat, s výjimkou vyjádření našeho nesouhlasu ... navrhuje udržovat s novou československou vládou chladné, ale korektní vztahy a uchovat přitom takovou míru našich kontaktů s československým lidem, jaká bude jen možná.“¹²

Memorandum dále osvětluje události, jež k tomu všemu vedly. Dochází přitom k řadě závěrů, jež jsou obzvláště důležité. Podle prvního z nich „je nyní Československo ztraceno pro západní demokracii a západní svět s výjimkou oné míry, v níž Rusové, jednající prostřednictvím českých komunistů, dovolí, aby kontakty

10 Británie se vnímala především jako námořní mocnost s rozsáhlým zámořským impériem a škála postojů k rovnováze sil v Evropě, kterou shrnovalo memorandum Eyre Crowea z roku 1907 s novou aktuálností, byla v roce 1945 přijímána jako daná. Nic na tom nezměnily ani určité pokusy o politické plánování ve vztahu k této části Evropy v letech druhé světové války stejně jako Churchillovy snahy z roku 1944 dohodnout se se Stalinem na uspořádání poměrů alespoň v některých oblastech východní Evropy. (Zmíněné memorandum, jež sepsal úředník Západního departmentu Foreign Office Eyre Crowe, především varovalo před německou expanzí ohrožující britské zájmy. Namísto usmiřování Německa cestou ústupků nabádalo tvůrce britské politiky k razantnímu postupu vůči němu a zároveň k trvalé alianci s Francií. – Pozn. překladatele.)

11 TNA, FO 371/67653, zpráva Olivera Harveyho pro Hoyera Millara z 1.4.1947, citováno dle: SMETANA, Vít: *Old Wine in New Bottles? British Policy towards Czechoslovakia, 1938–1939 and 1947–1948*. In: CORNWALL, Mark – EVANS, Robert (ed.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe, 1918–1948*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 143–169, zde s. 158.

12 TNA, CAB 129/25, Cabinet Paper (dále CP) (48) 71, memorandum z 3.3.1948.

a obchod pokračovaly“. Druhý závěr vyslovuje obavu, že totéž se může stát v Itálii a hned nato ve Francii, a v těchto případech „by naše zájmy byly životně ohroženy“. V této formulaci se odráží vědomí, že Československo nepatřilo k životním zájmům Spojeného království. Konkrétněji pro země ohrožené komunismem pak memorandum vyvozuje požadavek, aby „ministerstvo vnitra bylo pod kontrolou spolehlivých nekomunistů, což je naprosto nezbytné pro jakýkoli příští pokus čelit dalšímu šíření komunismu kdekoli jinde“. Ministerstva obrany a informací představovala další klíč k tomu, jak zabránit komunistům, aby zosnovali podobné puče za pomoci účelově vytvářených „lidových front“, sloužících k nátlaku na demokratické politiky: „...proto je kardinální chybou je (komunisty – pozn. autorky) vůbec pouštět do vlády v bláhové naději, že budou hrát podle westminsterských pravidel.“ Spojené království to však ve východní Evropě nemohlo nijak ovlivnit, protože „na kontinentální voličstvo činí dojem moc, a my jsme ve východní Evropě žádnou moc neměli“.¹³

Události v Praze však přiměly k maximální ostražitosti diplomaty v dalších ohrožených oblastech. Britská vojenská vláda v Berlíně hlásila, že krize je tam sledována s velkými obavami: „Dojem vyvolaný v širší vzdělané veřejnosti je mocný a depresivní. Panuje přesvědčení, že komunisté jednali bleskově a podle důkladně vypracovaného plánu. Nutně (jakkoli nelogicky) se vytváří paralela s událostmi v roce 1938, což jen diskredituje západní mocnosti. Vládne celková obava, že dalším místem na sovětském seznamu může být Berlín, což je doprovázeno skepsí, podle níž jsou západní mocnosti příliš daleko a příliš pomalé na to, aby zareagovaly ... navíc byly zaskočeny rychlostí posledního úderu. Je to považováno za klasický příklad komunistického státního převratu a za konečný důkaz agresivní a expanzionistické povahy komunistické politiky... Naše reakce na průběh událostí v Československu bude v Německu sledována s maximálním zájmem a tím či oním způsobem zásadně ovlivní německé veřejné mínění. V tomto stadiu skutečně jakýkoli konkrétní signál, že jsme proti Sovětům připraveni zaujmout pevnou linii, a to zejména v Berlíně, bude mít až neúměrně velký efekt.“¹⁴

I přes tuto implicitní výzvu z Berlína k rozhodné odpovědi, a to jak v zájmu Německa, tak celé východní Evropy, přijal britský kabinet spíše jen obecné a provizorní závěry. Sovětské ovládnutí Československa nicméně ovlivnilo britskou politiku hlavně tím, že ji jednak postavilo před úkol vytvořit si pevnější bezpečnostní pozici a jednak jí ukázalo nutnost „vybudovat“ Západ coby nejlepší možnost, jež se nabízel – jakkoli pro Čechoslováky nebylo bezprostředně možné udělat nic. Není proto nevýznamné, že po událostech z února 1948 britské úsilí v tomto směru pronikavě akcelerovalo, když zde nyní bylo bezprostřední a jasně rozpoznatelné nebezpečí, jež zostřílo onen už rozšířený pocit naléhavosti, který dokresloval usilovné britské plánování vůči Sovětům už od neúspěšné londýnské konference ministrů zahraničí válečných Spojenců v listopadu a prosinci 1947.

13 Tamtéž.

14 HAMILTON, Keith – SALMON, Patrick – TWIGGE, Stephen (ed.): *Documents on British Policy Overseas*, sv. III/6: *Berlin in the Cold War, 1948–1990*. London, Her Majesty's Stationery Office 2008, dokument č. 3 (dále DBPO, III/6).

Britský velvyslanec v Praze sir Pierson Dixon (1904–1965) při nástupní audienci 20. ledna 1948 (repro z autobiografické knihy Double diploma: The life of Sir Pierson Dixon don and diplomat. London, Hutchinson 1968)

K pražskému puči navíc došlo také v době, kdy probíhaly šestistranné rozhovory o Německu, a právě ve chvíli, kdy měla začít bruselská konference o evropské bezpečnosti. Stejně významné bylo, když si také Spojené státy uvědomily, že Evropané budou potřebovat jejich podporu, ať už v té či oné podobě. Jak to sdělil americký ministr zahraničí George Marshall velvyslanci Spojených států v Londýně Lewisi Douglasovi: „Francouzi si bolestně uvědomují nepříjemné konotace nedávných událostí v Československu. Ve světle komunistického ovládnutí třetiny Německa ... by sjednocené Německo bez západních okupačních jednotek bylo snadnou obětí komunistické dominance... Logickým závěrem je, že trojstranná okupace bude možná nepředvídatelně dlouhá a trvalá, což poskytne dlouhodobé bezpečnostní záruky a vytvoří pevné společenství zájmů.“¹⁵

Francouzi však museli nejprve souhlasit s přetvořením angloamerické bizonální dohody v Německu na nějaký druh trizonie. Mezitím byla 17. března 1948 podepsána Bruselská smlouva, která (jak už bylo řečeno) vedla k vytvoření Severoatlantického

¹⁵ *Foreign Relations of the United States, 1948, sv. 2: Germany and Austria.* Washington, U.S. Government Printing Office 1972, s. 101, Marshallův telegram pro Douglase z 28.2.1948.

paktu v dubnu 1949, a také jednání o evropském zotavení (tj. realizaci Marshallova plánu) rychle spěla kupředu.¹⁶

Méně často se hovoří o druhé dimenzi britské odpovědi na pražský puč, která se týkala podpory *soft power* do Československa ve formě publicity a propagandy. Citované memorandum kabinetu z 3. března 1949 proto rovněž uvádělo, že je třeba vyvinout úsilí k organizování „bílé“ a „šedé“ (tj. otevřené a anonymní) propagandy „ve snaze jevit se tak silní, jak jen to bude možné. (...) V dlouhodobé perspektivě si můžeme udržet své přátele jen tehdy, budeme-li silní.“¹⁷ A tak bylo po kolapsu křehké československé demokracie přijato rozhodnutí nestahovat ze země britské diplomatické zastoupení. Namísto toho se britští diplomaté snažili monitorovat běh událostí a udržovat britskou přítomnost v zemi. K tomu mělo sloužit sbírání informací pro Londýn a současně šíření materiálů a propagandy o Británii a Západu v Československu. Zprávy „pokrývající“ zhruba následující rok však nabízejí ponurý obraz vynuceného omezování britské přítomnosti, kdy se v důsledku narůstající cenzury, menšího počtu návštěv a větší izolace velvyslanectví v Praze (a také konzulátu v Bratislavě) britský vliv v zemi fakticky vytrácel.

Zpočátku ovšem panovaly naděje, že by se Československo mohlo v rámci regionu stát jakýmsi zvláštním případem. Britští diplomaté si dávali pozor, aby neřadili všechny východoevropské země do stejné kategorie. Češi byli považováni za praktičtější a „pravděpodobně by pečlivěji zvažovali nevýhody naprostého odstřižení od Západu, dříve než by se zapojili do úprku gadarenských vepřů“, * jakkoli nyní existovala „sociální železná opona“, jež britským diplomatům ztěžovala osobní kontakty.¹⁸ Jednu z vazeb představovala pro české zájemce studovna pražské ambasády stejně jako velká nabídka filmů dovezených z Londýna. Do Prahy zatím ještě příjíždělo dost návštěvníků z ostrovů, a to nejen „známé firmy“ s vazbami či příslušností ke komunistické straně jako politikové Konni Zilliacus, Tom Horner, John Platts-Mills, Willy Gallacher a další, ale také například herečka Dame Edith Evans** či spisovatel John Boynton Priestly. Velvyslanectví hlásilo, že nejvíce půjčovanými knihami roku 1948 byla autobiografie ruského emigranta Andreje Kravčenko *Zvolil jsem svobodu*, životopis Winstona Churchilla od Lewise Broada či kniha *Přichází zúctování* Roberta Bruce Lockharta.¹⁹

Počátkem léta 1948 hlásil britský velvyslanec v Praze Pierson Dixon, že snahy rozhlasové stanice BBC se nyní do značné míry vzdalují většině posluchačů, když se vysílání soustředí na osobní svobody, a nikoli na hospodářské a sociální otázky, které by obyčejného českého dělníka zaujaly rozhodně víc. Dixon to vnímal tak, že podle

16 Viz IRELAND, Timothy P.: *Creating the Entangling Alliance: the Origins of the North Atlantic Treaty Organization*. Westport, Greenwood Press 1981, s. 69.

17 TNA, CAB 129/25, CP (48) 71, memorandum z 3.3.1948.

* Výraz odkazuje na pasáž z evangelií, v níž Ježíš vypudil z posedlých zlé duchy do stáda vepřů, kteří se po zběsilém úprku zřítily ze srázu do moře. (Pozn. redakce.)

18 *Tamtéž*, FO 953/ 219 ad.

** V této stati na přání překladatele až na široce zažité výjimky nepřechylujeme cizí ženská jména včetně jména autorky tohoto textu. (Pozn. redakce.)

19 *Tamtéž*.

BBC jakákoli opozice přijde od zámožnějších vrstev, ačkoli ve skutečnosti jedinou organizací, která „jednoznačně nevyjádřila svou podporu novému režimu“, byla římskokatolická církev.²⁰ Návrh na zvláštní vysílání pro Bratislavu nicméně vítal.

Konec roku 1948 už nabízel chmurnější obraz. I přes snahy pražské ambasády podpořit československý export do Británie a usnadnit přístup Československa k librářům, a tím také k britským výrobkům, bylo zjevné, že noviny v její studovně jsou cenzurovány, a velvyslanectví muselo zastavit *Britský magazín* tváří v tvář rostoucímu nátlaku úřadů hostitelské země, jimž se nelíbil jeho obsah. Zaměstnanci z řad místních obyvatel museli čelit těžkostem kvůli tomu, že pracují v Praze pro britskou vládu. Na podzim 1949 Londýn skepticky konstatoval: „...ve všem, co děláme, je tu spatřován osten, a tak můžeme nanejvýš tvrdit, že jsme dosáhli jakési pasivní rezistence vůči české komunistické propagandě tím, že nadále prezentujeme obraz vyšší kvality podmínek ve Velké Británii a na Západě.“²¹

Převrat v Československu se tak stal paradigmatickým momentem, když západní mocnosti v zájmu ochrany západní části Německa dokázaly překonat vzájemné rozpory: konkrétní fakta, jež bylo až dosud tak obtížné shromáždit, byla nyní k dispozici v podobě důkazů, jež poskytly události v Praze. Spojitost mezi vývojem Německa a východní Evropy, zvláště Československa, skutečně existovala, zároveň ale zůstává faktem, že československá krize odhalila rozdílnou úroveň jak politické vůle, tak možností jednat. Byl to problém, jak naložit po roce 1945 s Německem, co představovalo operační jádro budování studenovělečného systému v Evropě. A bylo to až komunistické ovládnutí Československa, co dodalo specifický impulz plánům a aspiracím Britů a jejich partnerů na vybudování západního bezpečnostního systému – pokud možno s podporou Spojených států. Tento systém pak ve svých důsledcích posílil a konsolidoval rozdělení kontinentu na úkor východoevropanů, kteří se tehdy ocitli na špatné straně ostré teritoriální a ideologické dělicí linie, jež měla přetrvat až do roku 1989.

Konec studené války

Snad by se dalo očekávat, že z hlediska Velké Británie bude platit jistá symetrie mezi začátkem a koncem studené války. Rozdělené Německo jako symbolický a institucionální střed studenovělečné Evropy se mělo stát zkušebním polem, na němž se studená válka završí. Kdy a v jakém smyslu představuje sjednocení obou německých republik, spolkové a demokratické, a berlínských sektorů příběh konce studené války? Prostřednictvím vysokých komisařů uplatňovala Británie určitou kontrolu v Německu až do roku 1955, zatímco v Berlíně přetrval vojenský režim až do roku 1990. Jakožto zakládající člen Severoatlantického paktu se Británie

20 *Tamtéž*, FO 953/221, Dixonův telegram pro Foreign Office č. 699, 17.6.1948.

21 *Tamtéž*, FO 953/542, záznam úředníka Ruthven-Murrayho z října 1949. Podle dobových záznamů studovnu pražského velvyslanectví stále ještě tehdy navštěvovalo asi 300 lidí denně.

v roce 1973 připojila rovněž k Evropskému hospodářskému společenství, a zůstala tak v jádru vnitroeurospéjské politiky.

Mezinárodní prostředí se však do roku 1989 naprosto proměnilo. Bylo to způsobeno nejen vzestupem dalších mocností jak uvnitř, tak vně Evropy, nebo rolí dvou supervelmocí (která ve čtyřicátých letech ještě do značné míry nebyla definována), ale také docela odlišným ovzduším, v němž se diplomacie roku 1989 odehrávala. Dramatický běh událostí, jenž je dnes tak dobře znám, byl také v mnohem větší míře formován východoevropskými národy, než to platilo o událostech z konce čtyřicátých let. Navíc – a to je obzvláště významné pro téma tohoto eseje – se dramaticky změnilo místo a postavení Velké Británie ve světě. Britská úloha byla rovněž spoluutvářena silnou osobností tehdejší ministerské předsedkyně Margaret Thatcherové, jejími předsudky i jejími preferencemi, které také ovlivňovaly vnímání britské politiky, jak se udržovalo na kontinentě.

Vzniklo již mnoho výkladů událostí roku 1989 a změn, jež vedly ke sjednocení Německa a vynoření zemí východního bloku zpoza železné opony. Od prvního dokumentárně podloženého líčení z pera Philipa Zelikowa a Condoleezy Rice²² až po nejnovější výklady je pozoruhodně zřejmé, že role Británie byla relativně bezvýznamná, přestože byla členskou zemí Evropského společenství, Severoatlantického paktu a skupiny čtyř velmocí, jež dohlížela na Berlín.

V roce 1989 neexistoval jednotný britský pohled na Německo. Nedávné vydání dvou důležitých svazků dokumentů to ukazuje naprosto jasně.²³ Nanejvýš významné bylo, že Margaret Thatcherová se snažila provádět osobní politiku, kterou často prosadila navzdory radám svých nejbližších poradců, což Colin Munro nazývá „namyšleností vedoucí k odplatě“.²⁴ A tak byla rozporuplnost výsledné britské politiky vůči Německu jen dalším z aspektů celkové strategické zmatenosti, jež obestírala britské postoje v těchto dramatických událostech. Víme toho již dost o politice Británie v letech 1988 až 1990, ať už prostřednictvím memoárů (včetně paměti samotné premiérky) nebo záznamů klíčových jednání.²⁵ Nově uvolněné dokumenty

22 ZELIKOW, Philip – RICE, Condoleezza: *Germany Unified and Europe Transformed: a Study in Statecraft*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1995. Tato kniha byla prvním líčením vycházejícím ze speciálně zpřístupněných amerických pramenů.

23 DBPO, III/6; SALMON, Patrick – HAMILTON, Keith (ed.): *Documents on British Policy Overseas*, sv. III/7: *German Unification, 1989–1990*. London, Her Majesty's Stationery Office 2009 (dále DBPO, III/7). Ve Spojeném království stále platí třicetiletá lhůta pro utajení dokumentů (ačkoli brzy bude zkrácena na dvacet let), avšak zákon o svobodě informací umožňuje badatelům žádat i o dokumenty, jež pocházejí z doby pozdější. Viz první recenze těchto svazků z pera Rogera Morgana (*Annual Report of the Royal Institute of International Affairs*, roč. 85. London, Royal Institute of International Affairs 2009, s. 639 n.); MUNRO, Colin: Britain, Berlin, German Unification and the Fall of the Soviet Empire. In: *Bulletin of the German Historical Institute*, roč. 31, č. 2 (listopad 2009), s. 49–80. Munro byl v letech 1987–1990 zástupcem šéfa britské mise ve Východním Berlíně.

24 MUNRO, C.: Britain, Berlin, German Unification and the Fall of the Soviet Empire, s. 58.

25 Viz BROWN, Archie: Margaret Thatcher and Perceptions of Change in the Soviet Union. In: *Journal of European Integration History*, roč. 16, č. 1 (2010), s. 17–30. Autor používá dokumenty *Foreign and Commonwealth Office* o vztazích mezi Východem a Západem

nyň ukazují, že to nejlepší, co mohli britští úředníci dělat, bylo dávat rady, držet se určitých právních zásad (což platilo zejména o samotném Berlínu) a dělat vše možné s cílem zajistit, aby prudký spád událostí a jejich mnohostranná komplexnost nenarušily širší rámec politiky mezi Východem a Západem. Dbali přitom hlavně na to, aby nebyly narušeny vazby v rámci Severoatlantického paktu stejně jako angažmá Spojených států a zároveň aby nebyl Michail Gorbačov nadměru či příliš rychle oslaben procesem, který neměl pod kontrolou.

Ve skutečnosti přístup Margaret Thatcherové, i přes její latentní nepřátelství vůči Německu, odráží serióznost jejích záměrů a opodstatněnou obavu z nestability, jakož i nedůvěru vůči německé moci obecně a vůči Helmutu Kohlovi zvlášť. A tak když si na zasedání kabinetu 8. prosince 1989 vyslechla obavy, že hrozí úplný kolaps systému ve Východním Německu, což by mohlo přivodit zhroucení hraniční linie mezi bloky, struktur Severoatlantického paktu a Varšavské smlouvy i Gorbačovových reforem, příhodně poznamenala, že „zůstáváme pozadu za vývojem událostí, přičemž Západ jako by ztratil schopnost orientace“.²⁶ A vyvodila z toho závěr, že je třeba pobídnout Spojené státy a Sovětský svaz, aby urychleně přistoupily k intenzivním čtyřstranným rozhovorům s cílem uchovat si kontrolu nad děním a udržet čtyři mocnosti pohromadě. Co však tuto analýzu kalilo, byl fakt, že ji stylizovala do neutuchajícího nepřátelství vůči Německu a kancléři Kohlovi zvlášť. To ji vedlo jak k podezřívavosti vůči taktice prezidenta Françoise Mitterranda, tak ovšem i k pocitům, že ve skutečnosti sama postupuje proti proudu událostí. Obávala se, že by se Britové mohli „jednoho dne probudit a zjistit, že se události vyvinuly zcela mimo rámec naší kontroly a že německé sjednocení je v každém smyslu a ohledu hotovou věcí“.²⁷ Po svém setkání s Mitterrandem při jednání Rady Evropy ve Štrasburku počátkem prosince skutečně také argumentovala, že Kohl „jako by už zapomněl, že rozdělení Německa bylo výsledkem války, kterou Německo začalo“.²⁸

To je v příkrém rozporu s diplomatickým zpravodajstvím, zachyceným v citovaných svazcích dokumentů, podle něž Britové nemohli dělat o mnoho více než se snažit brzdit pohyb vpřed a současně zajišťovat, že si v budoucnu udrží platnou roli ve formující se evropské a mezinárodní architektuře. Zprávy diplomatů se přitom často vracejí zpět v čase a nabízejí historické analogie – kupříkladu srovnání Německé demokratické republiky v roce 1989 a Německa v roce 1945 či významu

připravené pro seminář, který se konal 8. a 9. září 1983 v Chequers a zpřístupněné na základě zákona o svobodě informací. Dále viz THATCHER, Margaret: *The Downing Street Years*. London, HarperCollins 1993 (v českém překladu: THATCHEROVÁ, Margaret: *Roky na Downing Street*. Praha, Naše vojsko 1996); Thatcher sees East European Progress as more urgent than German Unity. In: *Wall Street Journal* (26.1.1990), s. 12 (interview Percyho Cradocka s Margaret Thatcherovou).

26 *DBPO*, III/7, dokument č. 70, záznam z jednání britské vlády 8.12.1989.

27 *Tamtéž*.

28 *Tamtéž*, dokument č. 71. Také britský velvyslanec v Moskvě sir Rodric Braithwaite zasílal do Londýna zprávy o nekoherentních projevech sovětské politiky, jež zůstávala pozadu za vývojem událostí (*tamtéž*, dokument č. 40).

měny v událostech současných a z let 1948 a 1949.²⁹ Zpravodajství britského velvyslance v Bonnu sira Christophera Mallabyho odráželo potřebu, aby jak Evropské společenství, tak především Severoatlantický pakt vygenerovaly náležitý rámec pro drama, které se odehrávalo před jejich očima. Jeho dlouhá depeše z 8. listopadu předkládala možné formy budoucí organizace Německa – asociaci (připojení), „rakouské řešení“ (ve smyslu německé neutrality – pozn. redakce), konfederaci, federaci – a poté se zaměřila na kontext, do něž by nyní Británie měla zasadit toto drama, či spíše vlastní roli v jakémkoli budoucím evropském a mezinárodním systému. Uvědomoval si totiž, že německá politika usilující o oboustranné zajištění znamená, že čím více bude Německo ukotveno na Západě, tím méně bude sváděno jakoukoli východní alternativou. Za nejdůležitější tudíž považoval „počítat při formování naší politiky v otázce další integrace do [Evropského] společenství s německou spolehlivostí“. Tato priorita odrážela očekávání, že pozitivní britský přístup by mohl i nadále připoutávat Německo k západním perspektivám.³⁰ Velvyslanec nakonec vyjádřil přesvědčení, že „jako jedna ze čtyř mocností zodpovědná za Berlín a Německo jako celek budeme mít slovo při konečném uspořádání a měli bychom využít vlivu, který z toho může pramenit“, i když si očividně uvědomoval omezené možnosti, jimiž Británie disponovala pro případ, že by se události začaly vymykat kontrole.³¹

O měsíc později si Nigel Bromfield v depeši z Berlína troufl odhadnout, že dvě Německa se politicky sjednotí a že se tak stane „rychleji, než většina lidí původně považovala za možné“. ³² Také on zdůraznil britskou slabost, jakož i selhání britských pokusů v sedmdesátých letech a na počátku let osmdesátých uplatňovat ve východní Evropě ekonomický vliv, a dospěl k závěru, že šíření angličtiny, parlamentní kontakty a další iniciativy z kategorie *soft power* bude nutné rozvíjet selektivně vzhledem k omezeným lidským i materiálním zdrojům Británie. Jak zněla jeho klíčová poznámka, „nyní jsme zvítězili v mnohem delší bitvě o politické a ekonomické hodnoty a ideje. Doufám, že s trpělivostí a obratností budeme schopni toho využít. Pokud uspějeme, pak to bude kardinální úspěch evropských dějin tohoto století. Umožnilo by to Evropě a Spojenému království v rámci rozvíjejícího se Evropského společenství hrát důležitou úlohu v přístupu ke globálním problémům příštího století – populaci, chudobě a znečištění. Pokud však neuspějeme, pocítíme tyto problémy doslova před vlastním prahem zde v Evropě. (...) Jestliže se východoevropské ekonomiky zhroutnou, potom ekonomická migrace určitě nebude nejmenším z našich problémů.“³³

29 Viz depeše diplomata britské ambasády v Bonnu Nigela Bromfielda na rozloučenou, přetištěná *tamtéž*, dokument č. 66; viz dále *DBPO*, III/6, dokument č. 490; *DBPO*, III/7, dokument č. 34/11.

30 Mallaby však dával přednost tomu, aby se Evropské společenství i nadále vyvíjelo jako organizace Západu (*DBPO*, III/7, dokument č. 34/16).

31 *Tamtéž*.

32 *Tamtéž*, dokument č. 66.

33 *Tamtéž*.

Premiérka Margaret Thatcherová se netajila svými obavami z důsledků znovusjednocení Německa, v tomto procesu však Velká Británie hrála „druhé housle“. Na londýnském summitu NATO v červenci 1990 měl kancléř Helmut Kohl důvod k úsměvu, do vytouženého okamžiku zbývaly necelé tři měsíce (repro z paměti Margaret Thatcherové Roky na Downing Street. Praha, Naše vojsko 1993)

Jedna z posledních depeší z rozděleného Německa, odeslaná z Berlína ve chvíli, kdy se sjednocení stávalo skutečností, nesla název „Konec poválečné éry“, což odráží dobrý smysl pro historický vývoj i význam daného okamžiku, navzdory omezené úloze, již byli Britové schopni hrát tváří v tvář americké, sovětské a německé diplomacii. Tento důležitý dokument z 2. října 1989 ovšem samozřejmě a celkem podle očekávání snáší argumenty ve prospěch významné úlohy britské politiky do budoucna. Poněvadž nabízí hloubavý a pronikavý pohled, stojí za to z něj rozsáhleji citovat:

„1. Právě se uzavírá jedna epocha. Dnešní půlnocí se ruší práva a závazky čtyř mocností jak vůči Německu jako celku, tak vůči Berlínu. Spojenečtí velící důstojníci a vyslanci předali dnes současnému starostovi Momperovi a berlínské Sněmovně reprezentantů poslední rezoluci Spojenecké komandatury. Zítra opustí britský velící důstojník Berlín a jeho služba se tím uzavře. Tato mise přestane ve své stávající podobě existovat a splyne s podobně redundantním velvyslanectvím ve východním Berlíně a s generálním konzulátem, jež dohromady vytvoří berlínský úřad Vašeho velvyslanectví.

2. Je jen přirozené, že člověk pocituje lítost, ba dokonce nostalgii, dochází-li k těmto změnám. Ale takové pocity je třeba odložit stranou. Ve skutečnosti slavíme jeden z velkých, i když poklidných úspěchů poválečné britské zahraniční a obranné politiky.³⁴

Z nyní již sjednoceného Německa přišla 30. listopadu 1990 pro ministra zahraničí Douglase Hurda poslední depeše od velvyslance Christophera Mallabyho, nazvaná „Sjednocené Německo: Důsledky pro britskou politiku“. Mallaby v ní zaujímal čistě realistickou pozici ohledně větší politické váhy nyní sjednoceného Německa. Otázkou nyní bylo, jak se s tím Spojené království vypořádá. „Tichá aliance“ mezi Německem a Británií se soustřeďovala na jazyk, diplomatický vliv Spojeného království, královskou rodinu a „v zásadě ‘civilizovanou’ kvalitu britského veřejného života“, jakož i na jejich vzájemně výhodné exportní trhy. V průkazné, jakkoli neadresné narážce na premiérku Thatcherovou však argumentuje:

„Naše evropská politika je už nějakou dobu předmětem značné skepse. Ztratili jsme tak místo v centru německého hledáčku. A nyní jsme pozbyli i náš status, zatímco se plánují redukce britských sil v Německu. Nejvýznamnější partnery spatřuje Německo ve Spojených státech a Francii; a jeho prioritami pro zlepšení vztahů jsou Sovětský svaz a Polsko. Riskujeme, že se propadneme ještě hlouběji, pokud nebudeme schopni Němcům demonstrovat, že naše politika a přednosti, bilaterálně i v širším mezinárodním měřítku, jsou důležité a že je třeba brát je vážně.“³⁵

„Jediným krokem,“ pokračuje Mallaby, „který by nejvíce upevnil naše postavení v Německu, by bylo učinit naši politiku v [Evropském] společenství pozitivnější, v jejím podání a pokud možno i obsahu. Pokud bychom mohli dosáhnout toho, aby náš celkový styl vyzníval konstruktivněji, pokud bychom mohli častěji prosazovat naše vlastní pozitivní ideje, potom by Němci brali naše názory vážněji.“ Velvyslanec přijímal myšlenku určité bezpečnostní a obranné reformy, včetně pilíře typu Západoevropské unie uvnitř NATO, jak jej preferoval německý ministr zahraničí Hans-Dietrich Genscher, a uzavřel svou analýzu slovy, že „dozvuky německého sjednocení skýtají příležitost posílit náš vliv. Měli bychom se jí chopit.“³⁶

Závěrem

Tři jednotící linie se vinou tímto důležitým příběhem. Zprvée, v roce 1945 měla Británie mocenské zdroje, širší, globální strategické vnímání a také diplomatické páky na to, aby ve spolupráci se Spojenými státy a Francií dokázala přispět k rozdělení Německa a Berlína. Řídila se přitom přesvědčením, že je to v britském zájmu: rozdělení Německa koncem čtyřicátých let skutečně na dohlednou dobu uzavřelo odvěkou německou otázku a zároveň přitáhlo do Evropy Američany coby kvazievropskou mocnost a protiváhu Sovětského svazu s jeho satelitními státy.

34 *DBPO*, III/6, dokument č. 505.

35 *DBPO*, III/7, dokument č. 244.

36 *Tamtéž*.

Již dříve přitom Británie pomohla zajistit pro Západ příznivou rovnováhu sil vůči Sovětskému svazu a jeho impériu, jakož i vůči komunismu.

Zadruhé, okolnosti sjednocení Německa byly pro Británii docela odlišné od těch, jež panovaly v letech 1945 až 1949: ačkoli stále vykonávala mandát okupační moci v Berlíně, fakticky vojenská okupace dávno skončila a jako člen Evropského společenství sama Británie vyvíjela nesmělou snahu, aby participovala na spojování a integraci evropských zemí. V roce 1989 seriózní diplomaté a pozorovatelé britské moci věděli, že tentokrát Spojené království nebude hrát ústřední úlohu a že možnosti a zájmy hlavních hráčů – Německa, Spojených států a Sovětského svazu – o mnoho převyšují možnosti a zájmy Británie a také Francie. Záleželo tedy na tom, jakou pozici Spojené království zaujme v éře po skončení studené války. Výše citovaný bonnský velvyslanec Christopher Mallaby to dobře chápal. Margaret Thatcherová, která dovolila svým emocím, aby převládly nad reálpolitikou i nad principy, to nepochopila. Kumulativní efekt relativního hospodářského úpadku, ztráty impéria a členství v Evropském společenství Britům jaksi nedovolil, aby zformulovali nějakou konzistentní a životaschopnou strategii a pak se jí drželi; a tak spíše následovali rozhodnutí jiných, než aby sami vedli.

Třetí postřeh zní, že britské postoje vůči zemím východní Evropy se v období studené války nijak dramaticky nevyvíjely. Od roku 1945, s tím jak se spouštěla železná opona, byla východní Evropa pro Londýn ztracenou vartou, jakkoli to bylo smutné. Platilo to dokonce i pro Československo. Po několik desetiletí pak britská politika vůči Československu nebyla zdrojem pýchy: jak jsme viděli, Britové se domnívali, že osud Čechoslováků, i přes jejich úsilí o demokracii, je v konečném důsledku stejný jako osud ostatních zemí regionu a téměř úplně závisí na sovětské politice. Do roku 1949 zde Britové prováděli politiku *statu quo* a byli připraveni hrát dlouhou hru na čekanou, jak to bylo později interpretováno – vůči Československu po roce 1948, vůči Polsku a Maďarsku v polovině padesátých let a potom vůči Československu znovu v letech osmdesátých, když obava z opakování roku 1968 pronásledovala diplomaty v jejich vzpomínkách.

Teprve v osmdesátých letech, kdy už se ve skutečnosti mezinárodní scéna proměňovala a kdy Britové mohli postupovat multilaterálně prostřednictvím Evropského společenství a také Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, nastala v britské politice jistá změna. Avšak tehdy se ke změnám probouzela již sama východní Evropa, jak to demonstrovaly především události v Polsku a poté v roce 1989 napříč celým regionem.³⁷ Britská politika vůči východní Evropě za vlády Margaret Thatcherové se již stala předmětem nového a zajímavého výzkumu, zčásti založeného na materiálech uvolněných britským Národním archivem na základě zákona o svobodě informací.³⁸ Tato politika prošla tehdy evidentní proměnou; svědčí o tom také vytvoření Východoevropského departmentu (v rámci *Foreign and Common-*

37 Československá vláda byla vnímána jako zaostávající za ostatními.

38 Viz webová stránka www.margaretthatcher.org a také zvláštní číslo *Journal of European Integration History*, roč. 16, č. 1 (jaro 2010). Editovala je Ilaria Poggiolini, která pro ně zároveň zajistila odtajnění mnoha těchto dokumentů.

wealth Office – pozn. překladatele), které tuto oblast vyčlenilo z departmentu, jenž se zabýval přímo Sovětským svazem. Postupně narůstala politická diferenciacie mezi jednotlivými východoevropskými zeměmi; pozornost byla věnována nejdříve Maďarsku, jež bylo poté předstiženo Polskem jako zemí zvláštního zájmu. Avšak popravdě až svou podporou rozšíření Evropské unie o tento region bylo Spojené království od devadesátých let schopné v určitém smyslu postupovat vůči regionu středovýchodní Evropy s většími sympatiemi a iniciativněji – ačkoli britská podpora rozšiřování Evropské unie vycházela vždy z různých motivů.³⁹ Ale to už by byl jiný příběh.

Z angličtiny přeložil Vít Smetana

³⁹ Podle britské kalkulace mělo rozšíření unie mírnit jakékoli instinkty směrem k prohlubování evropské politické integrace. V případě rozšíření NATO nebyli Britové připraveni je podpořit až do roku 1994 – a i tady přišla iniciativa ze samotné středovýchodní Evropy.

Německá otázka očima Paříže

Georges-Henri Soutou

Chceme-li porozumět přístupu Francie na přelomu osmdesátých a devadesátých let, je nezbytné mít na paměti, jak byl německý problém v Paříži vnímán od roku 1945. Ministerstvo zahraničí (*Quai d'Orsay*) postupně vypracovalo velice ucelenou doktrínu, která se stala jakousi „mantrou“.¹ Prezident François Mitterrand sám rád přemýšlel v historických souvislostech a vracel se při těchto úvahách do 19. století, či dokonce hlouběji do minulosti (během jednoho setkání s kancléřem Helmutem Kohlem znechucený německý zapisovatel poznamenal jen „francouzský prezident se vrací ke Karlovi Velikému“ a na nějakou dobu přestal cokoli zapisovat).²

Již v letech 1952 a 1953 Francouzi dospěli k závěru, že německá otázka může být vyřešena pouze třemi způsoby:

1) Dlouhodobým rozdělením země, které bylo pro Paříž přijatelné nejen ze zjevných historických a psychologických důvodů, ale – při hlubším zvážení celé věci – rovněž v kontextu toho, co by se dalo označit za systém „dvojitá bezpečnost“, zahrnující jak německý, tak sovětský problém. Za daných okolností by tento systém zajišťoval bezpečnost nikoli snad proti německé agresi, která již nemohla být pokládána za věrohodnou hrozbu, ale aspoň proti příliš silnému Německu. Zabránil by rovněž „novému Rappalu“, tedy obávané perspektivě sovětsko-německé

1 Viz MAELSTAF, Geneviève: *Que faire de l'Allemagne? Les responsables français, le statut international de l'Allemagne et le problème de l'unité allemande (1945–1955)*. Paris, Ministère des Affaires étrangères 1999; SOUTOU, Georges-Henri: *La France et l'entrée des deux Allemagnes aux Nations Unies*. In: *Relations internationales*, roč. 127, č. 3 (2006), s. 79–94.

2 KÜSTERS, Hanns Jürgen – HOFMANN, Daniel (ed.): *Deutsche Einheit: Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/1990*. München, Oldenbourg 1998, s. 686, záznam o rozhovoru Helmuta Kohla s Françoisem Mitterrandem ze 4.1.1990.

spolupráce. Zároveň by však podobný systém zajistil bezpečnost Francie proti jakémukoli možnému ohrožení ze strany Sovětského svazu prostřednictvím integrace Spolkové republiky do západních struktur – jak do Severoatlantické aliance, tak do nového procesu vytváření sjednocené Evropy.³ Takové bylo nejčastější paradigma francouzské politiky v době studené války, jak obecně za čtvrté republiky, tak i za páté republiky během prezidentství Georgese Pompidoua a Valéryho Giscarda d'Estainga.

2) Někteří francouzští vedoucí představitelé, obzvláště Charles de Gaulle, si však uvědomovali, že rozdělení Německa nebude nutně trvalé. De Gaulle proto i nadále zvažoval když už ne přímé sjednocení Německa, tak alespoň určitou formu konfederace mezi oběma německými státy v rámci nového celoevropského bezpečnostního systému, který by v podstatě spočíval na Paříži a Moskvě a v němž by se Spojené státy angažovaly pouze okrajově. Tento systém by Paříži udržel otevřená zadní vrátka do Moskvy i postavení na mezinárodní scéně odvislé od vzájemně provázaných brzd a protivah (Francie s Ruskem proti Německu, západní Evropa pod francouzským vedením proti Sovětskému svazu). Jednalo by se částečně o návrat do 19. století (de Gaulle často odkazoval na „evropský koncert“ a materiál připravený v roce 1965 pracovní skupinou úzce napojenou na Elysejský palác zmiňoval Německou konfederaci z roku 1815 jako životaschopnou alternativu pro budoucnost).⁴

3) Jen velmi málo francouzských vedoucích činitelů sdílelo názor, který v květnu 1952 vyjádřil tehdejší ministr zahraničních věcí Robert Schuman v dopise britskému premiérovi Anthonyemu Edenovi, že jediným stabilním řešením bude jednoho dne sjednocení Německa vedoucí ke svobodě – Německa úzce spojeného se Západem a s bezpečnostními zárukami pro Sovětský svaz v případě, že by se vzdal své kontroly nad Východním Německem.⁵ Schuman byl přesvědčen, že Sověti si nakonec uvědomí, že toto řešení pro ně bude (relativně) nejlepší, jelikož zajistí bezpečnost Moskvy i po skončení studené války ve spolupráci se Západem, a nikoli v opozici proti němu. Ze sovětského pohledu mohlo proto být toto řešení vnímáno jako „skryté požehnání“.

3 Viz SOUTOU, Georges-Henri: La France et les notes soviétiques de 1952 sur l'Allemagne. In: *Revue d'Allemagne*, roč. 20, č. 3 (červenec–září 1988), s. 261–273.

4 Viz TÝŽ: Paris und der Prager Frühling. In: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – PROZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahre 1968*. Wien, Böhlau 2008, s. 355–364. Anglická verze studie viz BISCHOF, G. – KARNER, S. – RUGGENTHALER, P. (ed.): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. Lanham (Maryland), Lexington Books 2010.

5 MAELSTAF, G.: *Que faire de l'Allemagne?*, s. 366 n. (viz pozn. 1).

Výchozí pozice Françoise Mitterranda

Když se François Mitterrand dostal v roce 1981 k moci, zastával velice výrazně linii dvojí bezpečnosti, což vysvětluje jeho slavný projev v Bundestagu 22. ledna 1983, kdy podpořil kancléře Kohla a rozmístění střel s jadernými hlavicemi Pershing v Západním Německu. Jeho primárním cílem bylo zabránit přesunu Německa směrem k neutralitě, což byla noční můra, která Paříž dlouhodobě děsila.⁶

Zároveň se však krátce před nástupem Mitterranda stal americkým prezidentem Ronald Reagan, jenž přišel s masivním programem zbrojení namířeným proti Sovětskému svazu a komunistickému táboru obecně, a svět tak zjevně směřoval k „nové studené válce“. Mitterrand reagoval tím, že znovu a znovu naléhal na zachování „rovnováhy“ v mezinárodních vztazích, tak aby nedošlo k nebezpečnému vyhocení situace. Usiloval tedy o vyvažování Sovětského svazu pomocí Spojených států, ale zároveň o vyvažování Spojených států pomocí posíleného Evropského hospodářského společenství.⁷

V téže době si však někteří lidé v Paříži uvědomovali, že německá otázka je možná přece jen stále aktuální. Většina politických představitelů a diplomatů se pochopitelně domnívala, že se jedná o věc natolik zásadní pro rovnováhu mezi Východem a Západem, že se Moskva nikdy nevzdá své kontroly nad Německou demokratickou republikou a rozdělení Německa tak nejspíše bude trvalé. V roce 1982 však Středisko analýz a plánování při Quai d'Orsay zadalo předním specialistům na Německo vypracování série studií. Jejich texty obecně naznačovaly, že německá otázka je stále velice aktuálním tématem, a to v obou částech rozděleného Německa.⁸

Michel Duclos, začínající diplomat zaměstnaný ve Středisku analýz a plánování, dospěl k závěru, že navzdory názoru převládajícímu ve vládních kruzích není v zájmu Francie, aby situace zůstala „zamrzlá“, neboť v dlouhodobém výhledu by se rozčarování Němci mohli odklonit od Západu. Atlantická loajalita nemohla nekonečně dlouho uspokojovat a naplňovat německé představy a potřeby. Jedinou cestou bylo „evropeizovat“ německou otázku, hledat její řešení v překonání předělu z Jalty a v propojení obou částí Evropy v novém bezpečnostním systému. Duclos se v tomto ohledu explicitně odvolával na de Gaullova východiska.⁹ Víme, že materiály, které vypracoval na konci roku 1982 v očekávání Mitterrandovy lednové cesty do Bonnu, se dostaly až do Elysejského paláce. Ve svém vzpomenujícím projevu ve Spolkovém sněmu však Mitterrand tak daleko nezašel. Spokojil se s tím, že zdůraznil (což bylo již samo o sobě pro čelného francouzského představitele v té době něčím neobvyklým), že díky své zkušenosti s okupací a rozdělením Francie dokáže

6 Viz SOUTOU, Georges-Henri: Mitläufer der Allianz? Frankreich und der NATO-Doppelbeschluss. In: GASSERT, Philipp – GEIGER, Tim – WENTKER, Hermann (ed.): *Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung: Der NATO-Doppelbeschluss im deutsch-deutscher und internationaler Perspektive*. München, Oldenbourg 2011, s. 363–376.

7 Viz TÝŽ: *L'Alliance incertaine: Les rapports politico-stratégiques franco-allemands*. Paris, Fayard 1996, s. 371–373.

8 Viz *Archives Nationales*, Paříž (dále AN), 5AG4/CD 174, karton 2.

9 *Tamtéž*, Duclosovy zprávy z 1. a 31. prosince 1982.

pochopit „pocity rozdělených Němců“. Nicméně, jak uvidíme dále, v roce 1989 získaly Duclosovy názory v Paříži na váze.

Nástup Gorbačova a oživení de Gaullových plánů budoucnosti Evropy

Když se moci v Sovětském svazu ujal Michail Gorbačov se svým reformním programem, Mitterrand začal věřit, že se celková situace v Evropě může změnit (třebaže pouze v dlouhodobém výhledu, odhadem za patnáct až pětadvacet let), a začal zvažovat možnost utvoření nového evropského bezpečnostního systému. Tento systém měl překlenout pomyslné zákopy vyhloubené během studené války v koordinaci s pozvolným řešením německé otázky. Po období záměrně chladného přístupu vůči Moskvě se zároveň Mitterrand vrátil k tradiční francouzské politice zajišťování bezpečnostních zájmů na Východě. V roce 1986 o Sovětském svazu napsal tato slova: „Častěji, než se domníváme, nás naše zájmy spojují. Rusko bylo vždy součástí naší historie a může se znovu stát užitečnou protiváhou, buď na evropské nebo na světové úrovni.“¹⁰ (Zde se jeho myšlenky zjevně zaobíraly Německem a Spojenými státy.)

Mitterrand tedy propojil tradiční „dvojí bezpečnost“, využívající Moskvu jako pojistku pro zachování stávající rovnováhy v Evropě, s opatrným návratem k flexibilnějšímu gaullistickému konceptu nového evropského pořádku. To umožňovalo Paříži, aby s pomocí Moskvy změnila situaci v Evropě do jiné podoby, než jaká vznikla v Jaltě. Tento přístup vyhlížel jako návrat k de Gaullově sovětské a německé politice zhruba z let 1965 až 1968, rozplánovaný však na mnohem delší časové období: Mitterrand uvažoval v kategorii desetiletí, de Gaulle v kategorii let.

Oficiálně Paříž pochopitelně potvrzovala (podobně jako za de Gaulla) právo německého lidu na sebeurčení a posléze i na znovusjednocení země cestou svobodných voleb, jak to stálo již v deklaraci tří západních mocností přijaté v roce 1954 při podpisu Pařížských dohod.¹¹ Jednalo se však spíše o čistě formální prohlášení. Ve skutečnosti Quai d'Orsay, ještě opatrnější než sám prezident, nevidělo žádný důvod opouštět linii „dvojí bezpečnosti“. Paříž měla být nepochybně připravena spolupracovat s Bonnem ve střední a východní Evropě, avšak cílem bylo dostat pod kontrolu to, co bylo vnímáno jako nová (a nevíтанá) asertivita Západního Německa.¹² Francouzské ministerstvo zahraničí nacházelo útěchu v Gorbačovových prohlášeních učiněných 6. října 1989 ve Východním Berlíně: navzdory pověstem, které se začaly šířit po jeho červnové návštěvě v Bonnu, nebyl připraven akceptovat znovusjednocení Německa a zdůrazňoval odpovědnost čtyř vítězných velmocí

10 MITTERRAND, François: *Réflexions sur la politique extérieure de la France*. Paris, Fayard 1986, s. 47 a dále 68–71.

11 Viz zpráva středoevropského odboru Quai d'Orsay ze 14.5.1987, uveřejněná v edici dokumentů k německému znovusjednocení na webové stránce francouzského ministerstva zahraničí (http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html).

12 *Tamtéž*, zpráva Jean-Marie Guehenna, vedoucího Střediska analýz a plánování Quai d'Orsay, z 30.4.1989.

z roku 1945 za jakékoli řešení německého problému.¹³ Paříž rovněž vděčně přivítala ujištění Bonnu poskytnuté západním velvyslancům ještě 24. října v tom smyslu, že krizová situace v Německé demokratické republice nenastolila německou otázku a znovusjednocení jako aktuální téma, nýbrž že je pouze podnětem k hledání cest, jak podpořit reformní proces ve Východním Německu.¹⁴

Někteří úředníci se samozřejmě snažili přemýšlet i mimo zaběhnuté koleje. Středisko analýz a plánování v jedenáctistránkové studii předestírající možné scénáře vývoje Evropského společenství a datované 24. října 1989 tvrdilo, že „šťastné doby jistoty“ se blíží ke konci a že musejí být nalezena nová řešení pro Evropské společenství i pro „architekturu“ evropského kontinentu. Mezi ne zcela nepředstavitelné posuny se zařadilo řešení německého problému v obecném rámci nového rozvoje Evropského společenství. Předpokladem bylo jeho prohloubení, po němž – v úvahách autorů analýzy – mohlo snad následovat rozšíření o východoevropské země včetně Německé demokratické republiky (nebylo však specifikováno, jak přesně k němu dojde).¹⁵ Jak uvidíme, Paříž přijala evropské řešení německého problému za svou politickou linii v roce 1990.

V dané chvíli však na to ještě nebyla připravena. Ostatní úředníci uvažovali spíše v intencích gaullistické politiky. Evropský odbor Quai d'Orsay předložil 30. října 1989 šedesátistránkový dokument, který byl tehdy považován za zásadní, pokrokový počín, avšak ve skutečnosti se držel linie výše zmíněného materiálu z roku 1965 a nepřinášel žádné nové pohledy. Opakovalo se v něm, že Francie by měla uznat právo německého lidu na sebeurčení. Nicméně v praktické rovině to znamenalo, že by se někdy kolem roku 1995 mohla ustavit konfederace mezi oběma německými státy, již by případně bylo umožněno, aby se za nějakých třicet let změnila v plnohodnotnou federaci. Podle představ autorů dokumentu by se mezitím Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě přeměnila do podoby stálé evropské bezpečnostní organizace, zatímco Evropské společenství by se nerozšiřovalo, ale prohlubovalo. *Mitteleuropa* včetně Německé demokratické republiky by vytvořila neutrální uskupení podle rakouského vzoru. Celý proces měl být na samotném konci završen evropskou konfederací.¹⁶

Ačkoli byl tento návrh velice opatrný a nahrával především Moskvě (jakou roli by v tomto plánu hrálo NATO?), byl stále mnohem pokročilejší než to, co byli mnozí připraveni přijmout 9. listopadu, kdy padla Berlínská zeď. Samotný Mitterrand si dával pozor, aby nikdy veřejně nezpochybnil teoretické právo Němců dosáhnout nakonec znovusjednocení, pokud by k němu došlo pokojně, demokraticky, po dohodě se sousedními zeměmi (zejména Polskem) a čtyřmi velmocemi a v souladu s evropskými bezpečnostními potřebami (Německo nemělo mít žádné jaderné zbraň). Tento veřejný postoj – principiální podpora znovusjednocení zatížená řadou

13 *Tamtéž*, zpráva středoevropského odboru Quai d'Orsay z 10.10.1989. Slova, která odrážejí Gorbačovovo odhodlání, jsou v textu výrazně podtrhána.

14 *Tamtéž*, telegram velvyslance v Bonnu Serge Boidevaixe adresovaný Quai d'Orsay z 24.10.1989.

15 *Viz tamtéž*, zpráva Střediska analýz a plánování Quai d'Orsay z 24.10.1989.

16 *Tamtéž*, studie evropského odboru Quai d'Orsay z 30.10.1989.

podmínek – zůstal v období od listopadu 1989 do března 1990 prakticky beze změny. Na tiskové konferenci v Bonnu 3. listopadu francouzský prezident prohlásil, že německé přání dosáhnout znovusjednocení je oprávněné. Jak ale zároveň naznačil, takovéto znovusjednocení by muselo být zasazeno do nové evropské struktury jako výsledek určitého vývoje, jehož délku odhadoval na deset let. Desátého listopadu přivítal pád Berlínské zdi a zopakoval, že se neobává německého znovusjednocení, pokud bude vyjádřením vůle německého lidu. Zároveň však prohlásil, že okamžité znovusjednocení není jediným možným modelem budoucích vztahů mezi oběma německými státy.¹⁷

V soukromí byl Mitterrand mnohem méně optimistický. Prezidentu Georgi Bushovi v květnu 1989 řekl, že znovusjednocení je možné pouze se souhlasem čtyř velmocí a německých sousedů, s bezpečnostními zárukami a ne dříve než za deset až patnáct let.¹⁸ K tomu dodal, že Sovětský svaz nebude nikdy tolerovat německé znovusjednocení, a tento svůj názor Bushovi zopakoval 13. července.¹⁹ Toto přesvědčení se v následujících týdnech stalo úhelným kamenem Mitterrandova náhledu na situaci. Jinými slovy, Paříž mohla velkoryse hovořit o německém právu na sebeurčení, avšak nemusela svá slova doprovázet činy.²⁰ Premiérce Margaret Thatcherové vyložil Mitterrand 1. září situaci v tom smyslu, že ani Sovětský svaz, ani Spojené státy (které se obávají, že sjednocené Německo opustí NATO) nebudou akceptovat znovusjednocení. Londýn a Paříž tudíž musí pouze oficiálně vyhlásit svůj postoj, podle nějž Němci mohou uskutečnit znovusjednocení, pokud o to stojí, ale „obě supervelmoci nás před tím uchrání“.²¹

Jak už bylo zmíněno, Mitterrand si pochopitelně zároveň již od roku 1985 uvědomoval, že se stav věcí na Východě může s Gorbačovem změnit, a Bushovi v květnu 1989 řekl, že se sovětská říše možná před koncem století rozpadne.²² Již před 9. listopadem měl plán pro případ, že by se věci daly do pohybu, a tento plán objasnil 18. října vládě: v budoucnosti není německé znovusjednocení nemožné, mělo by však proběhnout pod přísnou kontrolou a nemělo by zahrnovat Rakousko (!). Evropské společenství by se předtím mělo prohloubit. Znovusjednocení se bude muset odehrát se souhlasem ostatních zainteresovaných zemí. Měla by být nastolena nová rovnováha mezi Francií, Velkou Británií, Itálií a Sovětským svazem, aby tak vznikla protiváha opět silného Německa.²³ Jednalo se o návrat k Evropě před rokem 1914, který zacházel dokonce dál než de Gaullův koncept nového evropského bezpečnostního systému. Nebyl to pochopitelně detailní plán, avšak v následujících měsících

17 Viz WEIDENFELD, Werner: *Aussenpolitik für die deutsche Einheit: Die Entscheidungsjahre 1989/1990*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1998, s. 64 n.

18 Viz BUSH, George – SCOWCROFT, Brent: *A World Transformed*. New York, Knopf 1998, s. 78.

19 Viz ATTALI, Jacques: *Verbatim*, sv. 3. Paris, Fayard 1995, s. 283.

20 Viz BUSH, G. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 77 n.; ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3., s. 241.

21 ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 397.

22 *Tamtéž*, s. 241.

23 *Tamtéž*, s. 322 n.

sloužily právě tyto úvahy částečně jako zdroj inspirace Mitterrandovy politiky.

Ministr zahraničí Roland Dumas, který byl prezidentovi v těchto věcech ze všech tehdejších francouzských politiků pravděpodobně názorově nejbližší, uvažoval velice podobně. „Teze“ připravené jeho úředníky 9. listopadu 1989 (ještě než mohly být vzaty v potaz události v Berlíně) pro cestu do Moskvy plánovanou na 14. listopad se držely v německé otázce dosti při zemi (zmiňovaly se o ní pouze proto, že sovětské velvyslanectví trvalo na tom, že Gorbačov bude chtít o věci mluvit). Odvolávaly se na nedávné Mitterrandovy výroky, jako že „přišel čas opustit pováleč-
no“, a dodávaly, že „Němci mají právo na naději, ale ostatní Evropané mají právo na bezpečnost. Sjednocení by nemělo být hrozbou pro žádnou další zemi.“²⁴ Paříž byla více než ochotna s Moskvou tuto záležitost konzultovat.

Další zajímavou „tezí“ bylo „možné přeorientování ideologií východních zemí na sociálnědemokratické kořeny komunismu“, jak napsal předseda francouzské Socialistické strany Pierre Mauroy v pozoruhodném článku „Vybudovat evropskou levici“ pro *Le Monde*.²⁵ Svědčí o tom, že francouzské vládnoucí kruhy spatřovaly v letech 1989 a 1990 ve změnách ve východní Evropě ideologický rozměr, směřující k usmíření Evropy na základě hodnot demokratického socialismu a k jejímu odklonu od anglosaského kapitalismu.²⁶ Historické usmíření mezi komunistickými a socialistickými stranami v této době propagovala také Socialistická internacionála, jejímž předsedou byl Willy Brandt.

Prezidenta François Mitterranda (1916–1996) pojily s kancléřem Helmutem Kohlem četné společné politické zájmy i osobní přátelství, jeho elán pro rychlé znovusjednocení Německa však rozhodně nesdílel. Na snímku v Elysejském paláci v Paříži v prosinci 1985, kdy ještě panoval v Evropě studenoválečný status quo

24 Viz http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html, podklady Quai d'Orsay pro cestu Rolanda Dumase do Moskvy z 9.11.1989.

25 MAUROY, Pierre: Construire l'eurogauche. In: *Le Monde* (31.3.1990).

26 Zde se této otázce nemohu věnovat, více viz SOUTOU, Georges-Henri: La France et les bouleversements en Europe, 1989–1991, ou le poids de l'idéologie. In: *Histoire, économie et société*, roč. 13, č. 1 (1994), s. 199–213.

Šok z 9. listopadu v Paříži

Je pochopitelné, že všichni francouzští vedoucí představitelé (snad s výjimkou ministra zahraničí Rolanda Dumase) prohlašovali, že od počátku očekávali konec sovětského komunismu a německé znovusjednocení a že Paříž v zásadě znovusjednocení podporovala. Frédéric Bozo zastává názor, že prezident Mitterrand, který tyto názory vyjádřil v knize *O Německu, o Francii* z roku 1991,²⁷ podporoval znovusjednocení, avšak v rámci nového celoevropského bezpečnostního systému, který by zahrnoval také Sovětský svaz.²⁸ Podobně Thilo Schabert vyslovuje domněnku, že Francie sice byla pro znovusjednocení, chtěla však tento proces usměrnit do rámce nové fáze prohlubování Evropského společenství.²⁹

Ačkoli mají oba částečně pravdu, mé závěry jsou odlišné a méně pozitivní. Musíme si uvědomit, že dostupnost archivních materiálů rozhodně není ideální: Mitterrandovy dokumenty v Národním archivu v Paříži se dají studovat pouze s úředním povolením, a navíc nejsou z pohledu historika zdaleka dokonalé. Materiály ministerstva zahraničních věcí z těchto let nejsou ještě badatelům přístupné, mnohé z nich však byly zveřejněny na jeho internetové stránce. Obecně jsou však z doby páté republiky důležitější archivní dokumenty Elysejského paláce, uložené v Národním archivu, než materiály Quai d'Orsay, kterému již nenáleží ústřední role v rozhodovacím procesu.

Samozřejmě máme k dispozici zahraniční archivní materiály, kromě velmi početných diářů či pamětí klíčových aktérů. Zmíním zde dvě velice důležité publikované edice dokumentů: *Německé sjednocení: Zvláštní edice z akt Úřadu spolkového kancléře* a svazek *Německé sjednocení 1989–1990* z ediční řady *Dokumentů o britské zámořské politice*.³⁰ Další nesmírně důležitý pramen představuje kniha *Verbatim* jednoho z nejbližších Mitterrandových spolupracovníků Jacquesa Attaliho, přestože je – dle mého názoru zcela neodůvodněně – její věrohodnost často zpochybňována. Reflektuje dvě funkční období prezidenta Mitterranda (třetí svazek, důležitý z hlediska zde pojednávaného tématu, vyšel v Paříži v nakladatelství Fayard v roce 1995). *Verbatim* sestává ze dvou různých druhů materiálů: Attaliho vlastního vyprávění, tištěného obyčejným písmem, a velmi rozsáhlých výňatků ze zápisů o jednáních Mitterranda s dalšími francouzskými a zahraničními politiky, tištěných kurzivou. Zdá se, že tyto zápisy (v původním znění, ještě než je úředníci přepsali – proto latinský název *Verbatim*) doslova odpovídají publikované anglické verzi rozhovorů francouzského prezidenta s premiérkou Thatcherovou a co do obsahu i publikované

27 MITTERRAND, François: *De l'Allemagne, de la France*. Paris, Odile Jacob 1991.

28 BOZO, Frédéric: *François Mitterrand, la fin de la guerre froide et la réunification allemande*. Paris, Odile Jacob 2005.

29 SCHABERT, Thilo: *Wie Weltgeschichte gemacht wird: Frankreich und die deutsche Einheit*. Stuttgart, Klett-Cotta 2002.

30 KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit* (viz pozn. 2); SALMON, Patrick – HAMILTON, Keith (ed.): *Documents on British Policy Overseas*, sv. III/7: *German Unification 1989–1990*. London, Her Majesty's Stationary Office 2009 (dále jen DBPO, III/7).

německé verzi jeho rozhovorů s kancléřem Kohlem. Jinými slovy: Attaliho vlastní úvahy nejsou ničím více než svědectvím, avšak jeho citace Mitterrandových rozhovorů a výroků jsou cenným dokumentem – alespoň v době, kdy čtenářům zatím není povolen přístup k originálům v Národním archivu...

V letech 1989 a 1990 se Mitterrand v podstatě snažil co nejdelší dobu a v co největším rozsahu udržet systém „dvojí bezpečnosti“, a zároveň se stále více vracel ke gaullistickému konceptu. Když si to uvědomil (všechny tři koncepty se pochopitelně překrývaly, pro Mitterranda byl však hlavním zlomovým bodem únor a březen 1990), vzkřísil částečně Schumanovu vizi.

Musíme mít na paměti, jaký byl výchozí stav. V létě 1989 si velmi málo lidí uvědomovalo, že nastává konec sovětského komunismu a Německé demokratické republiky, i když to většina tehdejších Mitterrandových spolupracovníků dodnes tvrdí. Budiž však řečeno, že Mitterrand nedostával právě nejlepší rady a že se v situaci zorientoval pohotověji než jeho byrokratický aparát, a zcela jistě pohotověji než britská ministerská předsedkyně. Zprávy francouzského ministerstva zahraničí byly velice nepřesné, pokud se nedostávaly až na hranici absurdity. Diplomatický zástupce Quai d'Orsay v Západním Berlíně Francis Beauchataud spatřoval 13. listopadu v sérii nedávných převratných událostí v Berlíně prostředek, jak otevřít cestu k vyřešení dlouhodobých problémů ve vztazích mezi Západním Berlínem a NDR (v zásadě se jednalo o obchod a leteckou dopravu), což se může jevit jako poněkud podhodnocené.³¹ Velvyslanec v Bonnu Serge Boidevaix telegrafoval 16. listopadu do Paříže, že pád Berlínské zdi učiní z hraniční linie mezi oběma německými státy normální hranici, která se stane „přijatelnější, protože bude snazší ji překročit“. Jediný problém do budoucna viděl v prohlubování vztahů mezi Západním Berlínem a Západním Německem a ve zmenšující se roli západních spojenců v Berlíně, která z toho plynula. O německé otázce jako celku se přitom vůbec nezmínil.³² Čtrnáctého listopadu stálý podtajemník Quai d'Orsay hovořil s východoněmeckým velvyslancem v Paříži. Diskutovali o reformním programu Egon Krenze a o nadcházející návštěvě prezidenta Mitterranda ve Východním Berlíně. Až nakonec francouzský diplomat zmínil německou otázku a zdůraznil přitom, že Paříž na celou věc nijak nespíchá a že když Mitterrand nedávno prohlásil (jak jsme již viděli), že se neobává znovusjednocení, tak tím nemyslel, „že schvaluje znovusjednocení provedené již zítra a libovolným způsobem“. Pouze prý chtěl „rozptýlit podezření, že Paříž, jako mnohokrát v minulosti, principiálně dává přednost rozdělení Německa“.³³

Vedoucí evropského odboru ministerstva zahraničí Jacques Blot (číslo tři v hierarchii Quai d'Orsay) sepsal 16. listopadu zprávu nazvanou „Znovuprobuzení dějin“. Jeho kolegové, jak jsme viděli, události spíše podceňovali. Blot nikoli: Uvažoval, že

31 Viz http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html, telegram Francise Beauchatauda pro Quai d'Orsay z 13.11.1989.

32 *Tamtéž*, telegram velvyslance v SRN Serge Boidevaixe pro Quai d'Orsay z 16.11.1989.

33 *Tamtéž*, záznam z jednání státního podtajemníka Quai d'Orsay s velvyslancem NDR v Paříži 14.11.1989.

rozsáhlé změny probíhající v Evropě mohou (kromě dalších závažných důsledků) vést ke konci východoněmeckého státu, avšak zároveň i k obnově německých hranic z roku 1937, včetně oblastí anektovaných Polskem a Sovětským svazem v roce 1945, a nakonec i k dosažení „starých cílů podporovaných německými menšinami rozestými po Evropě“. Když ne hrubou silou, tak alespoň prostřednictvím masivního ekonomického pronikání.³⁴

Francouzský velvyslanec v Moskvě Jean-Marie Mérillon byl vnímavější. Uvědomoval si, že Kreml se musí zbavit iluze, udržované od roku 1985, že koncept „společného evropského domu“ (který usiloval o zvýšení sovětského vlivu v západní Evropě) je slučitelný se zachováním územního *statu quo* v Evropě. Sověti ztráceli páku v podobě Německé demokratické republiky, kterou působili na Spolkovou republiku. Aby se z této situace dostali, mohli se podle velvyslance pokusit využít rozdělení Německa, mohli však dát také přednost jednání se sjednoceným Němcem, jak se o to pokoušeli již v letech 1952 a 1954.³⁵

V následujících týdnech zprávy Quai d'Orsay většinou nedokázaly držet krok s událostmi. Je však nutno také zmínit, že západoněmecký ministr zahraničí Hans-Dietrich Genscher odmítal jakoukoli zmínku o tom, že by Spolková republika usilovala o znovusjednocení. Podle něj chtěli Východní Němci pouze demokratizaci a ekonomickou reformu.³⁶

Devatenáctého prosince Serge Boidevaix z Bonnu hlásil, že se zde zvyšují očekávání těch, kteří chtějí, aby „do toho Německo šlo samo“. Domníval se však, že se nejedná o obecný jev a že mladí lidé jsou „zdrženlivější, více přemýšlejší a jsou více proevropští“. Telegram byl předložen prezidentu Mitterrandovi, spolu s poznámkou od stálého tajemníka Elysejského paláce Jean-Louise Bianka, která podtrhovala jeho důležitost. Mitterrand jej poté označil jako „přečtený“.³⁷

Zaměstnanci Elysejského paláce prezidentovi rovněž příliš nepomáhali s udržováním přehledu o událostech v Německu. Většinou se dopodrobna zabývali vývojem v Evropském společenství a programem hospodářské a měnové unie, který měl být projednán na štrasburském zasedání Rady Evropy počátkem prosince. Stále žehrali na to, že kancléř Kohl přitvrdil svůj postoj ke zdanění výnosů z obligací napříč Evropou z minulého dubna, když začal prosazovat volnější režim, než by si Paříž přála. Élisabeth Guigouová, která měla v Elysejském paláci na starosti evropské záležitosti, tvrdila, že francouzsko-německé vztahy se od jara 1989 zhoršovaly. Podobný přístup zřejmě příliš nepomáhal při udržování smysluplného dialogu mezi Paříží a Bonnem v době, kdy byl mezinárodní systém vystaven zásadní zátěžové zkoušce.³⁸

34 *Tamtéž*, zpráva vedoucího evropského odboru Quai d'Orsay z 16.11.1989.

35 AN, 5AG4/212-3, telegram velvyslance v Moskvě Jean-Marie Mérillona pro Quai d'Orsay z 31.10.1989.

36 Viz http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html, telegram velvyslance v Bonnu Serge Boidevaixe pro Quai d'Orsay ze 17.11.1989.

37 *Tamtéž*, telegram velvyslance v Bonnu Serge Boidevaixe pro Quai d'Orsay z 19.12.1989.

38 Viz AN, celý karton 5AG4/EG 60-1.

Proměny Mitterrandova postoje k německému znovusjednocení

Zpočátku, při svých konzultacích s Margaret Thatcherovou, v soukromých rozhovorech či v glosách k různým dokumentům, nezastíral Mitterrand svůj naprostý nedostatek nadšení; nelíbila se mu představa Německa s osmdesáti miliony obyvatel a obával se, že takovéto Německo může podlehnout pokušení získat zpět území zabraná v roce 1945 Polskem, a dokonce i Sudety a Rakousko! Německé znovusjednocení – při splnění všech již zmíněných předpokladů a podmínek – si v žádném případě nedokázal představit dříve než po uplynutí mnoha let (nejdříve po deseti až dvaceti letech).³⁹

Mitterrand nebyl spokojen ani s desetibodovým plánem Helmuta Kohla z 28. listopadu 1989 a s tím, že kancléř jej prezentoval jako překvapení (ačkoli mohl těžko konzultovat tento plán s francouzským prezidentem, když s ním neseznámil ani vlastního ministra zahraničí...⁴⁰ Snažil se najít útěchu v domněnce, že „Prusové“ (čímž myslel Východní Němce) nepřipustí, aby je ovládli „Bavoři“.⁴¹ Ani tehdy, když už byl přinucen (jak uvidíme) přijmout nevyhnutelné a projít určitou názorovou proměnou v této záležitosti, nebyl z německého znovusjednocení nadšený a snažil se vývoj v tomto směru zpomalit či vymyslet různé „obklíčovací strategie“.⁴²

V této instinktivní zdrženlivosti francouzský prezident setrval až do léta 1990. Šestnáctého července, poté co byla uzavřena závěrečná dohoda mezi spolkovým kancléřem Helmutem Kohlem a sovětským prezidentem Michaiilem Gorbačovem stvrzující, že Německo bude nejen znovusjednoceno, ale že bude moci také setrvat v Severoatlantické alianci, Mitterrand vybuchl: „A je to tady! Gorbačov, který nás celou dobu prosil, abychom v ničem neustupovali Kohlovi, teď sám ustoupil ve všem, kvůli pár markám. To znamená, že teď již znovusjednocení nebudeme moci dlouho odporovat.“⁴³

Pro historika má však skutečnost, že Mitterrand nevítal německé znovusjednocení (i když pro Francii je stále obtížné uznat tento zjevný fakt), druhořadý význam. Nejsou důležité jeho nálady, ale jeho hodnocení situace a jeho strategie. V tomto ohledu bylo pro Mitterranda nejdůležitější Gorbačovovo odhodlání a schopnost či

39 Viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 368–371, záznam ze schůzky Françoise Mitterranda s Margaret Thatcherovou 8.12.1989 (viz pozn. 19). Tento záznam se přesně shoduje s odpovídajícím záznamem v edici *DBPO*, III/7, dokument č. 71. Viz rovněž Mitterrandovy vykřičníky na okrajích poněkud nacionalistického článku šéfredaktora Rudolfa Augsteina v deníku *Der Spiegel* z 20.11.1989, který mu ukázal stálý tajemník Elysejského paláce Jean-Louis Bianco (*AN*, 5AG4/EG 212-3). Viz rovněž záznam ze setkání Françoise Mitterranda s Margaret Thatcherovou 20.1.1990 v edici *DBPO*, III/7, dokument č. 103.

40 Úředníci Quai d'Orsay v kritickém hodnocení tohoto plánu konstatovali, že Kohl ponechal ve hře všechny možnosti německého vývoje, tedy konfедераční strukturu, sjednocení (oba německé státy by vytvořily nový útvar) či znovusjednocení (NDR by byla pohlcena Spolkovou republikou), avšak neřekl nic o hranicích, spojenectvích a výsadních právech čtyř velmocí. Viz internetová stránka Quai d'Orsay.

41 K této myšlence se často vracel (viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 313, 347, 348 a 350).

42 Mitterrand to např. sdělil Attalimu 29.1.1990 (viz *tamtéž*, s. 403).

43 *Tamtéž*, s. 541.

neschopnost zastavit proces znovusjednocení. Ve skutečnosti nevěřil, že by Francie nebo Velká Británie dokázaly samy tento proces zablokovat, i když se zdálo, že v určitých okamžicích zvažuje společný francouzsko-britský zásah, či dokonce alianci všech důležitých evropských států za účelem zadržení Německa (jak zaznělo například při jeho setkání s Margaret Thatcherovou 8. prosince 1989). V této otázce říkal všem, zahraničním partnerům i svým spolupracovníkům, stále totéž.⁴⁴

Časová posloupnost událostí je zcela jasná. Osmého prosince 1989, kdy se sešel s premiérkou Thatcherovou, byl méně optimistický než ona ohledně možnosti zablokovat znovusjednocení proti vůli německého lidu. Podle britského záznamu z jednání nicméně dodal: „Možná se ocitneme v situaci, kdy budeme muset říci Němcům ne. V minulosti v okamžiku velkého ohrožení Francie vždy navázala zvláštní vztahy s Británií. Cítil, že taková chvíle opět nadešla. Musíme se seskupit a zůstat ve spojení. Pokud Rusové skutečně navrhnou setkání, měli bychom zkoordinovat svou odpověď. Rád se kdykoli vrátí do Spojeného království na setkání s předsedkyní vlády, aby pokračovali v diskusi.“ Mitterrand rovněž zdůraznil, že Willy Brandt „uznává nezbytnost dvou německých států“, což byl v jeho očích jasný náznak toho, jakému řešení dával Brandt přednost.⁴⁵

Čtvrtého ledna 1990 přitom Mitterrand řekl Attalimu, že jedinou skutečnou překážkou na cestě ke znovusjednocení je Gorbačov.⁴⁶ Na další schůzce s Margaret Thatcherovou 20. ledna byl už méně bojovný. Sice se stále vyslovoval velice kriticky o Německu a jeho ambicích, britské premiérce však řekl, že znovusjednocení nelze zabránit. Dalo se podle něj pouze zpomalit a opatřit na všech stranách „nouzovými východy“. Když se ministr zahraničí Roland Dumas sešel 2. února s britským velvyslancem v Paříži a o tři dny později se svým britským protějškem Geoffreyem Howem, vyjadřoval se konkrétněji: Gorbačov se podle něj změnil, nedá se již počítat s tím, že proces znovusjednocení zablokuje, a jediné, co lze udělat, je posílit Evropské společenství za účelem „obklíčení“ Německa. Rovněž se zmínil o německé hraniční linii na řekách Odra a Nisa, která se měla pro Paříž stát hlavním nástrojem při jejích pokusech ovlivňovat dění.⁴⁷ Dumasovo pesimistické hodnocení situace zjevně vycházelo z Gorbačovova setkání s předsedou východoněmecké vlády Hansem Modrowem 30. ledna, kde se jasně ukázalo, že odpor Moskvy vůči znovusjednocení se hroutí.

Stejnou časovou posloupnost v názorech lze vysledovat v Mitterrandových rozhovorech s italskými představiteli, s nimiž měl dobré vztahy a kterým nevadil jeho poněkud komplikovaný způsob vyjadřování. Devěťadvacátého ledna řekl italskému prezidentovi Franceskovi Cossigovi v podstatě to samé, co o devět dní dříve Margaret Thatcherové: německé znovusjednocení nelze v konečném důsledku odvrátit, ale je možné je zpomalit, tak aby se odehrálo „postupně“ a bylo spojeno s různými

44 Například Attalimu 4.1.1990 (*tamtéž*, s. 390).

45 *DBPO*, III/7, s. 165 (viz pozn. 30).

46 Viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 390.

47 *DBPO*, III/7, dokumenty č. 118, 125 a 128.

pojistkami a bezpečnostními zárukami.⁴⁸ Víme, že o několik dnů později, 6. února 1990, přivítal s úlevou Genscherův návrh na jednání o Německu ve formátu „čtyři plus dva“ (čtyři velmoci a oba německé státy). Mitterrand tehdy šťastně podotkl: „Bude to trvat roky.“⁴⁹

O týden později, když se 13. února setkal s italským předsedou vlády Mariem Andreottim, byl však už Mitterrand pesimistický, zdrcený a rezignovaně přijímal nevyhnutelné: jakmile se Moskva přestala stavět na odpor znovusjednocení, nedá

se mu již zabránit, práva čtyř velmocí v Německu se stala „přeludem“. Jeho jedinou nadějí bylo vítězství sociální demokracie ve východoněmeckých volbách 18. března, které by „přineslo opatrnější postup“.⁵⁰

Jaké události, k nimž došlo v mezidobí, umožňují vysvětlit tento Mitterrandův obrat k mnohem pesimističtějšímu hodnocení? Zjevně to byla Kohlova cesta do Moskvy 10. února, kdy Gorbačov v zásadě akceptoval znovusjednocení Německa. Mitterrand toho dne v hovoru s Attalim neskrýval své rozhořčení a rozčarování: „Co to Gorbačova posedlo? Říká mi, že vytrvá a nepovolí, a najednou dovolí všechno! Co mu Kohl dal výměnou? Kolik milionů marek?“⁵¹ Francouzský prezident si pochopitelně začal již dříve uvědomovat, že Gorbačov výhledově možná nebude tolik ochoten blokovat německé znovusjednocení. Byl však (upřímně) přesvědčen, že pokud by Gorbačov začal vůči Německu projevovat přílišnou ústupnost, byl by nahrazen zastánci tvrdé linie. A tento argument také Mitterrand naplno využíval k přesvědčování svých partnerů, aby na Gorbačova nevyvíjeli

Socialista François Mitterrand a konzervativní politička Margaret Thatcherová vyznávali odlišné politické ideje a lišili se také v představách evropské budoucnosti. Po pádu Berlínské zdi však mezi nimi zavládlo zřetelné porozumění v otázce sjednocování Německa. Na snímku před sídlem britské premiérky na Downing Street 10

48 Záznam o jednání francouzského prezidenta Françoise Mitterranda s italským prezidentem Franceskem Cossigou 29.1.1990, soukromá sbírka dokumentů.

49 Viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 412. Totéž řekl Mitterrand v únoru 1990 americkému prezidentu Bushovi (BUSH, G. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 249 a 256 – viz pozn. 18).

50 Záznam o jednání Françoise Mitterranda s italským premiérem Mariem Andreottim 13.2.1990, soukromá sbírka dokumentů.

51 ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 416.

příliš silný nátlak; byl to způsob, jak nepřímo podpořit vlastní argumenty proti německému znovusjednocení, či alespoň proti jeho rychlému průběhu.⁵²

Celá otázka byla z Mitterrandova pohledu rozhodnuta naprostým vítězstvím Kohlových stoupenců v NDR ve volbách 18. března. I po těchto volbách však stále nebyl spokojen a snažil se vést zdržovací boj (trval na urychleném potvrzení polsko-německých hranic mezi Bonnem a Východním Berlínem či na myšlence, vyslovené během jeho květnové návštěvy Moskvy, že by Německo mělo opustit sjednocené velení NATO). Nakonec však přijal nevyhnutelné a nesoustředil se už na způsoby, jak zabránit znovusjednocení, ale spíše na to, jak zvládnout jeho důsledky.

To byla poslední z věcí, o nichž uvažoval od samého počátku – i tehdy, kdy doufal, že znovusjednocení bude možné zabránit, nebo je alespoň výrazně pozdržet. Zdá se, že Mitterrand vždy zvažoval několik různých možností, ačkoli jejich kontury se proměňovaly.

Mitterrandovy alternativní politické linie

Alternativní či „obklíčovací“ politické linie Françoise Mitterranda jsou dnes pravděpodobně pro historiky zajímavější než přesný, chronologicky zachycený vývoj jeho přístupu ke znovusjednocení, i když z politického hlediska časová posloupnost jeho německé politiky po 9. listopadu přitahovala mnohem více pozornosti. Mitterrand sice zcela jistě nebyl žádným prorokem, avšak uvědomil si rychleji než Margaret Thatcherová, jakým směrem vane vítr, a byl bystřejší než řada jeho spolupracovníků a expertů (mnozí odborníci zabývající se Německem čtyřicet let tvrdili, že znovusjednocení je nemožné, protože Moskva je nikdy nepodpoří a Němci o něm vůbec neuvažují!).

Mitterrand si okamžitě uvědomil, že původní koncept „dvojití bezpečnosti“, se kterým dříve operoval, již není životaschopný, protože protesty za svobodu ve východní Evropě včetně Východního Německa (které přivítal) jsou příliš silné. Rovněž vyhodnotil, že s Gorbačovem u moci již celková situace v Evropě a vztahy mezi Východem a Západem nejsou srovnatelné s obdobím studené války. Zároveň se obával znovusjednoceného a neintegrovaného Německa (představa „neřízené střely“). Snažil se však, alespoň do května 1990, zabránit scénáři, že znovusjednocené Německo setrvá v Severoatlantické alianci, na kterém se shodli George Bush a Helmut Kohl. Domníval se totiž, že jeho výsledek by neposkytl sousedům Německa dostatečné bezpečnostní záruky a snížil by mezinárodní váhu Francie. Navíc nevěřil, že NATO přežije konec studené války, když si Němci přejí, aby všechny cizí jednotky (nejen sovětské) opustily jejich zemi, a když aliance dlouhodobě nedokáže zajistit rovnováhu.⁵³

52 *Tamtéž*, s. 337, 401 a 411.

53 Svědčí o tom Mitterrandův rozhovor s Helmutem Kohlem z 15.2.1990 (viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 424 n.) a také s Georgem Bushem (viz BUSH, G. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 266).

Pracoval na tom, aby zůstaly ve hře všechny ostatní varianty, včetně návratu k evropskému bezpečnostnímu systému zacílenému na Německo, či dokonce k řešení Roberta Schumana, které bych nazval „skrytým požehnáním“ – znovusjednocenému Německu, které však bude omezeno silnějším Evropským společenstvím, a proto přijatelné pro všechny, nejen pro Francii a Sovětský svaz.

1) Volná konfederace, nebo alespoň zachování silné východoněmecké identity v rámci budoucího Německa

Mitterrand zpočátku věřil, že měnící se situace může být vyřešena nějakou konfederací mezi oběma německými státy, která umožní, aby si Německá demokratická republika v jejím rámci zachovala svůj charakter (v této představě se promítala do jisté míry i Mitterrandova socialistická ideologie).⁵⁴ Diplomatické depeše, které dostával z Bonnu, zdůrazňovaly (jak jsme viděli), že mnozí obyvatelé Spolkové republiky i NDR si vlastně nepřejí znovusjednocení, ale spíše liberalizaci Východního Německa. Tento názor byl ve Francii častý. Dalo se věřit, že sekularizovaný, sociální východoněmecký stát, jenž byl blízký některým segmentům francouzské levice, mohl zachovat „východoněmeckou antifašistickou identitu“.

Takto lze pravděpodobně vysvětlit návštěvu francouzského prezidenta ve Východním Berlíně na konci prosince 1989. Přípravovala se pochopitelně měsíce, původně však jako reakce na aktivistickou politiku Západního Německa ve východní Evropě od počátku roku 1989, která se Paříži nezamlouvala. Přípravy se urychlily po 9. listopadu, ačkoli se začaly objevovat na různých místech pochybnosti, co vlastně může návštěva přinést.⁵⁵ Mitterrand napsal 27. listopadu srdečný dopis Egonu Krenzovi, v němž potvrdil svou návštěvu Východního Berlína a zdůraznil své přání prohloubit spolupráci mezi oběma zeměmi. Sedmého prosince zaslalo velvyslanectví ve Východním Berlíně do Paříže zprávu, že Jednotná socialistická strana Německa dohrála svou úlohu a že demokratizace prostřednictvím zvolení nového parlamentu je poslední možností, jak zachovat legitimitu země. K dosažení tohoto cíle bylo však nezbytné získat čas a Východní Berlín v tomto směru závisel silně na Francii.⁵⁶

Mitterrand chtěl zjevně podpořit Německou demokratickou republiku a zabránit jejímu totálnímu pohlčení Bonnem. Ve Východním Berlíně byl velice zdrženlivý (zopakoval, že znovusjednocení je záležitostí Němců), avšak zároveň vyzýval Východní Němce, aby nadále sehrávali roli na mezinárodní scéně a aby si uchovali svůj specifický charakter.⁵⁷ Vyjádřil přitom svůj názor, že takovéto řešení je možné

54 Svědčí o tom jeho pozitivní hodnocení východoněmeckého „antifašismu“ jakožto ideologie míru a svobody při projevu ke studentům v Lipsku 21.12.1989 (viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 380).

55 Dosvědčuje to telegram od velvyslance v Bonnu Serge Boidevaixe z 25.11.1989, zachycující západoněmeckou nelibost, a vzdorná Mitterrandova odpověď pochybovačům z 12.12.1989 (viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 374).

56 Oba dokumenty jsou zveřejněny na internetové stránce Quai d'Orsay.

57 Překlad východoněmeckého záznamu Mitterrandových rozhovorů ve Východním Berlíně vyšel v deníku *Le Monde* 4.5.1996.

a že Francie je připravena pomoci Německé demokratické republice, aby stabilizovala své hospodářství. To bylo zjevně podmínkou takového vývoje, který (jak se lze domnívat) mohl pravděpodobně nakonec vyústit ve volnou konfederaci mezi oběma německými státy, v níž by si Východní Německo zachovalo své postavení.

Když se vývoj událostí na počátku roku 1990 zrychlil (a Mitterrandovi se zdálo, že Kohl vyvíjí až příliš velký tlak), podobně jako většina pozorovatelů věřil, že sociální demokraté budou mít slušnou šanci na vítězství ve východoněmeckých volbách 18. března a posléze i ve volbách celoněmeckých. Doufal a věřil, že sociální demokracie (SPD) bude zdrženlivější než Kohlova křesťanská demokracie (CDU), že místo pouhého pohlcení NDR zachová i špetku východoněmecké výlučnosti a změni v tomto duchu německou ústavu, a že se také odchýlí od doktríny volné hospodářské soutěže, prosazované Bonnem, a přikloní se ke smíšené ekonomice francouzského typu.⁵⁸

Vítězství CDU ve východoněmeckých volbách 18. března pochopitelně tuto otázku vyřešilo. Přesto se Mitterrand nevzdal myšlenky nějakým způsobem udržet Německo pod kontrolou, jak řekl 19. dubna prezidentu Bushovi.⁵⁹ Věřil, že mu ještě nějaké trumfy zbyly.

2) Problém německé východní hranice s Polskem

Jedním z těchto trumfů byla otázka hranic na Odře a Nise. Mitterrand velice silně naléhal na Kohla, aby vyřešil problém německé hranice s Polskem dokonce ještě před znovusjednocením (Paříž tento požadavek opustila, stejně jako Polsko, až 17. července 1990).⁶⁰ Z jeho pohledu nebyla jednostranná deklarace Spolkového sněmu z 8. března dostatečná.⁶¹ Myslel to nepochybně upřímně (o jeho obavách z možného rozšíření znovusjednoceného Německa za hranice z roku 1945 již byla řeč), pravděpodobně však rovněž spatřoval v této otázce příležitost ke zpomalení celého procesu. Kancléř Kohl hájil názor, že jedině znovusjednocené Německo může – v rámci konečného uspořádání po druhé světové válce – definitivně uznat hranici na Odře a Nise, čemuž mohou předcházet pouhé deklarace tohoto záměru. V této souvislosti by zde mělo být zmíněno, že odbor mezinárodního práva francouzského ministerstva zahraničí v zásadě podporoval Kohlovo stanovisko: uznával, že oba německé státy, i když by s tím souhlasily společnou deklarací, nemohou

58 Viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 375 a 421; BARIÉTY, Jacques: François Mitterrand, Willy Brandt et la réunification de l'Allemagne (1981–1990). In: MÖLLER, Horst – VAÏSSE, Maurice (ed.): *Willy Brandt und Frankreich*. München, Oldenbourg 2005, s. 247–256. Profesor Jacques Bariéty byl v té době v Quai d'Orsay považován za odborníka. V Bonnu tehdy probíhala těžko srozumitelná diskuse (pozorně sledovaná Paříží) o tom, zda má být Německo sjednoceno podle článku 23 Základního zákona (který stanovoval, že země připojující se ke Spolkové republice do ní budou jednoduše začleněny) nebo podle článku 146 (který předpokládal vytvoření nové ústavy v okamžiku, kdy se všichni německý lid bude moci těšit z uplatnění svého práva na sebeurčení). Viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 409.

59 *Tamtéž*, s. 471.

60 *Tamtéž*, s. 430, 442 a 542.

61 *Tamtéž*, s. 440.

v zásadě k ničemu zavázat následnické znovusjednocené Německo. Navíc podle názoru tohoto odboru oficiální francouzský pohled, že Spolková republika Německo by měla uznat hranici na Odře a Nise před znovusjednocením, jak jej vyjádřil ministr zahraničí Roland Dumas v březnu 1990 v Berlíně,⁶² odporoval právům vyhrazeným od roku 1945 Spojencům vůči Německu jako celku – a Bonn ani Východní Berlín neměly právo se do nich vměšovat!⁶³

Pokud Mitterrand zastával názor, který se odchyloval od nedotknutelných vyhrazených práv, jež Paříž zuby nehty bránila minimálně od roku 1952, bylo tomu tak nejspíše proto, že v tom spatřoval možnost, jak zpomalit a dostat pod kontrolu proces německého znovusjednocení, který se z jeho pohledu odvíjel příliš rychle. Sluší se poznamenat, že při rozhovoru s Kohlem 15. února Mitterrand posunul požadavek na uzavření německo-polské smlouvy ještě před znovusjednocením o něco dále a navrhl, aby problém východní hranice Německa nebyl definitivně vyřešen pouze mezi Německem a Polskem, ale rovněž za účasti čtyř velmocí. Jinými slovy, podpořil tehdejší požadavek Varšavy, aby Polsko bylo přizváno k jednáním ve formátu „čtyři plus dva“.⁶⁴

3) Evropský bezpečnostní rámec

Důležitým nástrojem k „zadržování“ Německa bylo z Mitterrandova pohledu vytvoření nového celoevropského bezpečnostního systému. Ten by pochopitelně zahrnoval Sovětský svaz – jedinou zemi, která mohla reálně zpomalit či udržet pod kontrolou rychlost německého znovusjednocení. Tomu odpovídaly průběžné konzultace mezi Paříží a Moskvou, klíčové však bylo setkání mezi Mitterrandem a Gorbačovem v Kyjevě 6. prosince 1989.

Je nutno vzít v potaz, že pro Mitterranda nebylo stabilní postavení Gorbačova – v zemi zmítané nepokoji, které vyvolaly jeho reformy – něčím daným. Francouzský prezident věřil, že lakmusovým papírkem svědčícím o trvajícím autoritě a schopnosti Gorbačova prosazovat svou reformní agendu bude německá otázka. Pokud by Gorbačov ztratil kontrolu nad vývojem v Německu, ztratil by i moc v Moskvě. Mitterrand byl již delší dobu přesvědčen, že chce-li Sovětský svaz přežít, potřebuje zásadní reformy směřující k určité formě socialistické demokracie. Zároveň již několik let před rokem 1989 věřil, že takovýto reformovaný Sovětský svaz bude připraven účastnit se nového systému evropské bezpečnosti, který bude nezávislejší na Spojených státech a dokáže vyvážit ultrakapitalistickou a deregulační konzervativní revoluci v Americe a Velké Británii, jež byla pro francouzské socialisty a nepochybně i pro Mitterranda hroživým strašákem. Jeho kniha z roku 1986

62 Viz http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html, telegram francouzského velvyslanectví v Bonnu pro Quai d'Orsay z 2.3.1990.

63 *Tamtéž*, zpráva z 9.4.1990.

64 KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, dokument č. 187 (viz pozn. 2). Viz rovněž WEIDENFELD, W.: *Aussenpolitik für die deutsche Einheit*, s. 482 n. (viz pozn. 17); ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 442 a 542 (ohledně naléhání Francouzů).

Úvahy o zahraniční politice Francie tyto názory odráží.⁶⁵ Jejich nejzřetelnější vyjádření – včetně přesvědčení, že sovětská moc upadá a že hlavní mezinárodní problém nyní pramení z amerického postavení supervelmoci – však obsahuje tehdejší publikace *Impéria proti Evropě* jednoho z Mitterrandových intelektuálních přátel a poradců v Elysejském paláci Régise Debray.⁶⁶ Musíme si uvědomit, že pro Paříž byla situace v Německu zásadním momentem v evropském dění, překračujícím tradiční francouzské geopolitické zájmy. Pokračování reformy v Sovětském svazu, nový evropský bezpečnostní řád po studené válce, nová rovnováha s asertivnějšími Spojenými státy – to vše záviselo na opatrném postupu v německé krizi za spolupráce Paříže a Moskvy.

Zde je třeba poznamenat, že dokonce velvyslanec v Moskvě Jean-Marie Mérillon, který měl obecně mnohem jasnější představu o důsledcích pádu Berlínské zdi než Quai d'Orsay, v zásadě sdílel výše uvedené náhledy a zapracoval je do telegramu obsahujícího analýzu situace a rady, který odeslal do Paříže 4. prosince, těsně před Mitterrandovou návštěvou Kyjeva. Gorbačov podle něj musel zablokovat německé znovusjednocení, pokud chtěl zachránit svůj domácí program. V jeho konceptu „společného evropského domu“ viděl velvyslanec nástroj, jak skloubit nutný ohled na vývoj v Německu (nikoli v podobě souhlasu se znovusjednocením, ale souhlasu s novými vztahy mezi oběma německými státy) se sovětskými zahraničněpolitickými a vnitropolitickými potřebami. (Uvidíme, že tato skutečnost Paříži neušla). Závěr Mérillonova telegramu nabízel velice zajímavý vhled do situace:

„Gorbačov musí nyní zastavit proces celkového rozpadu a vytvořit na nejvhodnějším možném základě nárazníkovou zónu. To je pravděpodobně důvod pro všechny jeho zjevné pokusy namířené proti německému znovusjednocení. Nabízí se však zásadní otázka: jak dlouho a nakolik bude Gorbačov ochoten a schopen vynakládat v tomto směru veškerou svou energii a riskovat svou pověst? Jinými slovy, když deklaruje svůj odpor ke znovusjednocení, dá se mu i přes jeho upřímnost v současnosti plně důvěřovat? Nebude za několik měsíců či za rok přinucen ke kompromisu? V každém případě potřebuje podporu zahraničí. Jel na Maltu, aby ji získal. Doufá, že ji nalezne v Kyjevě.“⁶⁷

Mitterrand tento pohled sdílel. Proto Gorbačovovi 6. prosince v Kyjevě řekl: „Musíme nastavit evropské dohody tak, aby německý problém zůstal jedním z mnoha, a nikoli tím nejdůležitějším. (...) Vy i my jsme zodpovědní za rovnováhu v Evropě. Rovnováha v Německu nesmí být důležitější než rovnováha v Evropě... Řekl jsem Němcům, že německý problém se dostane na pořad dne, poté co vyřešíme další otázky – na Západě Evropské společenství, na Východě reformu. KBSE představuje pro nás všech-

65 MITTERRAND, François: *Réflexions sur la politique extérieure de la France*. Paris, Fayard 1986.

66 DEBRAY, Régis: *Les Empires contre l'Europe*. Paris, Gallimard 1985.

67 Viz http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html, telegram velvyslance v Moskvě Jean-Marie Mérillona pro Quai d'Orsay ze 4.12.1989.

ny fórum pro pokojné a politické řešení problémů mezi Východem a Západem. (...) Německé znovusjednocení se musí odehrát v širším evropském rámci...“⁶⁸

Taková vyjádření slyšel Kreml velice rád. Po evropském summitu 8. a 9. prosince 1989 sdělil ministr zahraničí Eduard Ševardnadze velvyslanci Mérillonovi, že sovětská vláda byla vcelku spokojena s jeho výsledky a se zmínkou v závěrečném komuniké o platných smlouvách a helsinském procesu. „Obojí je zcela zásadní pro udržení rovnováhy v Evropě,“ dodal Ševardnadze.⁶⁹

Návrh François Mitterranda z 31. prosince 1989 na vytvoření „evropské konfederace“ zahrnující Sovětský svaz byl další fází této strategie.⁷⁰ Když se 4. ledna sešel s Helmutem Kohlem v Latché, jeho venkovském sídle, vysvětlil mu, že jeho hlavní obavou je Gorbačovova obtížná domácí situace. Německý problém nemůže být vyřešen bez ohledu na tento problém, jinak Gorbačovovi hrozí svržení. Z toho plynul jeho návrh vytvořit konfederaci, tedy celoevropský bezpečnostní a politický rámec, který skloubí transformaci v Německu se sovětskou reformou. Mitterrand se nadále vyjadřoval vágně, bylo ale zjevné, že německé znovusjednocení by mělo podle něj přijít na pořad dne až po ustavení evropské konfederace, tedy (jak podotkl) „ne před koncem století“. Jeho hostitel podpořil plán evropské konfederace, avšak neopomněl poznamenat, jelikož dokonale rozpoznal Mitterrandovy postranní úmysly, že i když konfederace by byla dobrým řešením pro Evropu jako celek, neplatí to pro vztahy mezi oběma německými státy.⁷¹

Nesdílím obecně rozšířenou představu, že lednové setkání v Latché znamenalo uzavření dohody mezi Kohlem a Mitterrandem a že ukončilo jejich rozpory trvající od vyhlášení desetibodového plánu kancléře z 28. listopadu; Mitterrand i nadále hrál o čas a snažil se s pomocí Moskvy dostat Německo pod kontrolu. Není proto

Michail Gorbačov a François Mitterrand při podpisu sovětsko-francouzské smlouvy na zámku Rambouillet u Paříže 29. října 1990. Politické vize Evropy po studené válce obou státníků se nenaplnily, překotný vývoj se ubíral jiným směrem a již 3. října 1990 vyústil v německé znovusjednocení (repro z publikace Jeana Montalda François Mitterrand a 40 loupežníků... Praha, ETC Publishing 1996)

68 Citováno podle: ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 363–365.

69 AN, 5AG4/EG 212-3, telegram velvyslance v Moskvě Jean-Marie Mérillona pro Quai d'Orsay ze 13.12.1989.

70 Viz BOZO, Frédéric: *The Failure of a Grand Design: Mitterrand's European Confederation 1989–1991*. In: *Contemporary European History*, roč. 17, č. 3 (srpen 2008), s. 391–412.

71 KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 687–690 (viz pozn. 2).

překvapivé, že své hluboké uspokojení nad výsledky schůzky v Latché vyjádřila i Moskva.⁷²

Události se samozřejmě hrnuly velice rychle, a když Gorbačov podpořil 10. února německé znovusjednocení, stalo se pro Moskvu hlavní otázkou politické a vojenské postavení sjednocujícího se Německa. Sověti nechtěli, aby se Německo stalo součástí Severoatlantické aliance, namísto toho mělo být nějakým způsobem demilitarizováno pod dohledem mocností a závazně zapojeno do nového evropského systému kolektivní bezpečnosti. Toto stanovisko sdělil Eduard Ševardnadze Rolandu Dumasovi během jeho návštěvy Moskvy 30. března.⁷³ Někteří francouzští diplomaté si uvědomili, že takovéto řešení by zničilo západní spojenecký systém a nahradilo jej evropským bezpečnostním systémem pod sovětským vlivem. Sovětský svaz by tak dokázal „utéci hrobníkovi z lopaty“ a dosáhnout svého hlavního strategického cíle od Stalinovy smrti.⁷⁴

To nezabránilo Mitterrandovi, když se znovu sešel s Gorbačovem 26. května v Moskvě, aby opět přednesl svůj plán konfederace, přijal sovětský návrh institucionalizace Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a navrhl, že Německo by mělo opustit NATO.⁷⁵ Není divu, že sovětská strana byla s výsledky návštěvy spokojena, i když během následujících týdnů Gorbačov při jednáních s Kohlem kancléři ve všem ustoupil, dokonce i v otázce pokračujícího plnohodnotného členství Německa v NATO.⁷⁶

Mitterrand svůj plán konfederace neodvrhl ihned. Zmiňoval se o něm v rozhovoru s prezidentem Václavem Havlem, když v září 1990 navštívil Prahu, zde si však vyslechl názor, že evropskou bezpečnost nelze vystavět na nových základech bez Spojených států... Nemůžeme ponechat bez povšimnutí, že tato francouzská verze „společného evropského domu“, zahrnující pomalé či částečné německé znovusjednocení, rozpuštění Severoatlantické aliance a vytlačení Spojených států na okraj Evropy, by přímo nahrávala Sovětskému svazu.

4) Nové prohloubení Evropského společenství

Archivy Elysejského paláce zároveň prozrazují, že François Mitterrand od samého počátku přemýšlel také o integraci Německa do prohlubujícího se Evropského společenství. Elisabeth Guigouová, Mitterrandova poradkyně pro evropské záležitosti, vložila do jeho desek vydání bulletinu *Agence internationale d'information pour la presse* z 29. září 1989. Tato publikace připomínala příběh evropského federalis-

72 Viz http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html, telegram velvyslance v Moskvě Jean-Marie Mérillona pro Quai d'Orsay z 6.1.1989.

73 Tamtéž, telegramy velvyslance v Moskvě pro Quai d'Orsay z 30.3.1990.

74 Tamtéž, zpráva vedoucího odboru strategických záležitostí ministerstva zahraničí Bertranda Dufourcq z 28.3.1990.

75 Viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 495–501 a 508.

76 Viz http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives--patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-overture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html, telegram velvyslance v Moskvě pro Quai d'Orsay z 1.6.1990.

mu (tento příběh prezident dobře znal – v té době byl jedním z posledních dosud žijících účastníků federalistického kongresu v Haagu z roku 1948) a upozorňovala, že německý problém není možno oddělit od problému evropské jednoty a že konečným výsledkem nemusí být sjednocený německý stát. (Existují obvyklé důkazy, že Mitterrand dokument skutečně četl.)⁷⁷ Francouzský prezident se zjevně této myšlenky chopil. Helmutu Kohlovi 2. listopadu 1989 řekl, že „další budování Evropy přiblíží den, kdy bude moci být překonáno její rozdělení a Německo bude moci být znovusjednoceno“.⁷⁸ Při rozhovoru s Hans-Dietrichem Genscherem 30. listopadu se vyjádřil bez obalu: „Buď bude německé sjednocení následovat po sjednocení Evropy, nebo budete stát proti Trojdohodě (Francie, Velké Británie a Ruska) a skončí to válkou. Pokud se německé sjednocení odehraje po tom evropském, podpoříme vás.“⁷⁹

Tato myšlenková linie byla původně spíše v pozadí a koexistovala s nátlakovějšími a méně vstřícnými francouzskými strategiemi, které byly popsány výše. Stala se však prioritou v okamžiku, kdy se jasně ukázalo, že ke znovusjednocení dojde záhy a na základě Kohlových podmínek. Otázka byla rozřešena 15. března, dokonce ještě před volbami v NDR. Kohl s Mitterrandem měli navrhnout svým partnerům v Evropském společenství vytvoření evropské politické unie. Téhož dne se Élisabeth Guigouová setkala se dvěma Kohlovými poradci, Horstem Teltschickem a Joachimem Bitterlichem. Sdělili jí, že kancléř podpoří společnou francouzsko-německou iniciativu na nadcházejícím evropském summitu v Dublinu. Kohl věřil, že podobná iniciativa je nezbytná „jak pro překonání nedůvěry panující ohledně německého znovusjednocení, tak rovněž k tomu, aby se další probíhající projekt, hospodářská a monetární unie, stal pro Německo přijatelným“. Mitterrand připsal na okraj zprávy od Guigouové: „Pracujte s touto hypotézou.“⁸⁰ Tak tedy započala cesta k Maastrichtské smlouvě z roku 1992, která vytvořila Evropskou unii a euro. Jak Kohl (který se obával vzednutí německého nacionalismu), tak Mitterrand cítili, že je to jediná cesta vedoucí z krize, jíž procházel francouzsko-německý vztah v předešlých týdnech a měsících.

Závěrem

François Mitterrand určitě nebyl v letech 1989 a 1990 žádným prorokem, ale proroků bylo tehdy opravdu málo. Rady, které dostával od většiny svých podřízených v Elysejském paláci či z Quai d'Orsay, nebyly nejkvalitnější. Dokázal se však do jisté míry přizpůsobit, rychleji než Margaret Thatcherová. Již po nástupu Gorbačova k moci v roce 1985 si uvědomil, že se poměry ve východní Evropě změní, i když rychlost této změny byla nakonec mnohem větší, než původně očekával. Uvědomil

77 AN, 5AG4/EG 212-3.

78 Citováno podle: KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 473 (viz pozn. 2).

79 Viz ATTALI, J.: *Verbatim*, sv. 3, s. 354.

80 AN, 5AG4/EG 214.

si rovněž, že pohodlná francouzská politika „dvojí bezpečnosti“ z časů studené války je příliš statická. Nejdříve se vrátil k de Gaullově koncepci řešení německého problému, v níž přijatelnou alternativu okamžitého sjednocení představovala volná německá konfederace v rámci nového systému evropské bezpečnosti ovládaného Paříží a Moskvou.

Když si Mitterrand uvědomil, že gaullistické řešení nebude možno uskutečnit, protože se Gorbačov (v rozporu s jeho očekáváním) rozhodl akceptovat znovusjednocení (pouze velvyslanec v Moskvě Jean-Marie Mérillon, který měl na zřeteli velice spletitou historii sovětské politiky vůči Německu po roce 1945, nevyklučoval tuto hypotézu), přišel s nástrojem, o němž uvažoval od samého počátku – s novým prohloubením Evropského společenství, jež by umožnilo sousedním zemím zmírnit možné nebezpečí plynoucí z německého znovusjednocení. Zapravdu tak nakonec dostal Robert Schuman, který již v roce 1952 pokládal toto řešení za jediný možný způsob, jak ukončit rozdělení Německa a Evropy, neboť poskytne Sovětskému svazu jedinou bezpečnostní záruku, kterou mu Západ mohl dát – Německo pevně připoutané k demokratickému Západu. François Mitterrand si však pravděpodobně říkal, že pokud byly roky 1989 a 1990 „skrytým požehnáním“, jak jsem zmiňoval dříve, pak bylo toto požehnání skryto vskutku velmi hluboko.

Vpředvečer války

Rusko-gruzínské vztahy v letech 2001–2007

Emil Souleimanov

Po patnáctileté přestávce, když přestaly v horách a údolích Náhorního Karabachu doutnat požáry arménsko-ázerbájdžánských bojišť, přišla na jižní Kavkaz znovu válka.* Sedmého srpna 2008 vypukl v jihoosetském hlavním městě Cchinvali ozbrojený konflikt, který trval pět dnů a do nějž se postupně zapojily invazní jednotky gruzínské armády a ministerstva vnitra, separatisté z řad Jihoosetů a nakonec oddíly 58. armády Ruské federace, dislokované na sever od Velkého kavkazského hřebene. V důsledku tohoto konfliktu se významně ochladily vztahy mezi Washingtonem a Moskvou, protože obě mocnosti zaujaly k dění v Jižní Osetii a následné okupaci částí samotné Gruzie ruskou armádou kardinálně odlišné stanovisko; nejednotný postoj zaujaly členské země Evropské unie, jejichž představitelům se nepodařilo dosáhnout shody ohledně rusko-gruzínské války. Válka na jižním Kavkaze rovněž ukázala, že země Evropské unie – ať již každá zvlášť či všechny společně – by měly věnovat zvýšenou pozornost tomuto strategickému regionu na pomezí Evropy a Asie, Černého a Kaspického moře; regionu hraničícímu se třemi významnými regionálními hráči – Ruskem, Tureckem a Íránem – a ovlivňovanému jedním globálním hráčem externím, totiž Spojenými státy americkými. Vývoj v této části postsovětského prostoru, bohaté na ropu a zemní plyn, totiž může mít poměrně významné následky i pro evropský kontinent, a to nejenom z hlediska importu kaspických

* Tato práce vznikla v rámci programu P17 „Vědy o společnosti, politice a médiích“, řešeného na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

energetických surovin na evropské trhy. To je ještě umocněno přetrváváním dvou latentních konfliktů v severní části Gruzie (Jižní Osetii a Abcházii), kde proti sobě *de facto* stojí Gruzie a Rusko, a stále ještě nevyřešeným územním sporem mezi Arménií a Ázerbájdžánem, který může přerůst v destruktivní mezinárodní konflikt prakticky každou chvíli.

Tato studie se pokouší objasnit evoluci rusko-gruzínských vztahů vpředvečer vlastně prvního konvenčního vojenského konfliktu, jehož se postsovětské Rusko zúčastnilo (pokud ponecháme stranou první fázi rusko-čechenské války z let 1994 až 1996, v níž však s Ruskem neválčil mezinárodně uznaný stát, ale čečenští separatisté usilující o nezávislost). Na následujících stránkách analyzují latentní charakter napětí, které v rusko-gruzínských vztazích existovalo přinejmenším od začátku zkoumaného období (2001) do měsíců, které srpnové válce předcházely.¹

Gruzie v roce 2001

Narozdíl od sousedního Ázerbájdžánu, disponujícího značnými zásobami ropy a zemního plynu, neměla postsovětská Gruzie zpočátku čím přilákat zájem západních zemí. Právě to však bylo nezbytné pro druhého prezidenta této jihokavkazské země Eduarda Ševardnadzeho, který se Gruzii aktivně snažil vymanit z mocenského područí Kremlu. S tím jak v polovině devadesátých let dospívali investoři a jejich klíčoví patroni – Washington a Londýn – k rozhodnutí, že „hlavní“ ropovod z ázerbájdžánských nalezišť povede do tureckého Ceyhanu právě přes území Gruzie, se však tato země ocitla ve středu zájmu jako do budoucna významný tranzitní uzel, který měl propojit kaspicko-středoasijskou oblast s Evropou a Západem.²

Otázka těžby a přepravy kaspické ropy se tedy pro Tbilisi, alespoň v počáteční fázi gruzínského zahraničněpolitického aktivismu, stala způsobem, jak se zviditelnit na mezinárodní scéně, a kromě toho přinášela také vidinu stabilních vysokých příjmů z tranzitu; kaspická „ropaná diplomacie“ se ve druhé polovině devadesátých let stala středobodem politiky Baku a v poněkud menší míře i Tbilisi. Významný byl v této souvislosti tandem „starých lišáků“ Eduarda Ševardnadzeho a Gejdara Alijeva, dvou patriarchů sovětské politiky, kteří se desítky let osobně znali, důvěřovali si a byli ochotni a schopni intenzivní spolupráce.³ Zpětně vzato, mezinárodní renomé Eduarda Ševardnadzeho, který pět let působil ve funkci sovětského ministra zahraničí a patřil mezi apologety „nového myšlení“ v zahraniční politice SSSR, a jeho rozsáhlé osobní

1 Tehdy se totiž v důsledku nově ustálené mezinárodněpolitické i regionální mocenské konstelace, způsobené teroristickými útoky v New Yorku a Washingtonu i nově deklarovanou globální válkou proti terorismu, posunulo těžiště mezinárodní politiky směrem k Afghánistánu a obecně ke vnitřním oblastem Eurasie.

2 Viz BARAN, Zeyno: The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey. In: CORNELL, Svante – STARR, Fred (ed.): *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*. Washington, The Central Asia-Caucasus Institute – Silk Road Studies Program Joint Center 2005, s. 103–118.

3 Oběma prezidentům se v jejich zemích nezávisle na sobě skutečně přezdívalo „Starý lišák“.

kontakty na Západě nemalou měrou přispěly k úspěšnosti ambiciózního projektu výstavby ropovodu Baku–Tbilisi–Ceyhan.⁴

Spolupráce s Baku v ropných záležitostech vyvolala sblížení s Ankarou, která navíc stejně jako Tbilisi a Baku měla zájem na omezení ruského vlivu v regionu. V situaci jakéhosi geopolitického obklíčení, v němž se nacházel Ázerbájdžán – napjaté vztahy s Íránem a Ruskem, stav nevyřešené války s Arménií a spory o vlastnictví ropných nalezišť v Kaspickém moři s Turkmenistánem⁵ – Baku vnímalo Gruzii jako jedinou cestu na Západ, do Evropy, ale i dále do světa; a platilo také naopak, že jednání o přepravě kaspické ropy, a tudíž i politika ázerbájdžánského souseda, byly pro Gruzii jakýmsi „oknem“ na Západ. Strategický význam této jihokavkazské země si Washington uvědomoval v návaznosti na stále se zhoršující vztahy mezi Spojenými státy a Ruskem, respektive Íránem; zeměpisná poloha Gruzie s jejími černomořskými přístavy a společnou hranicí s Tureckem na jihozápadě a s Ázerbájdžánem na jihovýchodě se již jevila jako životně důležitá pro úspěch amerického mocenského angažmá v regionu, a to zdaleka nejen v otázce exportu kaspických surovin.⁶

Krise v údolí Pankisi

Vznik gruzínské konkurence a posílení její pozice ve sporu, kam povede plánované ropné potrubí, i koordinované ázerbájdžánsko-gruzínské snahy o zvýšení americké účasti v regionálních záležitostech posilovaly napětí ve vztazích mezi Tbilisi a Moskvou, patrné již od přelomu osmdesátých a devadesátých let. Skutečná roztržka však měla teprve nastat. Právě v letech 2001 a 2002 se vztahy mezi Tbilisi a Moskvou ocitly na bodu mrazu. Po událostech z 11. září, kdy otázka boje proti mezinárodnímu (islamistickému) terorismu značně sblížila pozice Ruska a klíčových západních zemí, se ruská strana pokusila vyřešit problém pankiského údolí – území na gruzínsko-čechenské hranici obývaného národem Kistů, etnicky spřízněným s Čečeny, avšak narozdíl od nich se hlásícím převážně k pravoslaví.⁷ Od roku 1999 nalezly desítky či stovky čečenských ozbrojenců a tisíce civilistů prchajících před federální armádou přechodně domov v této izolované horské oblasti, v níž byla moc Tbilisi zpočátku omezená. Území pankiského údolí představovalo pro čečenské separatisty jakýsi

4 V Gruzii bylo v 90. letech rozšířené rčení: „Ázerbájdžán má ropu, Arménie má diasporu, my máme Ševardnadzeho.“

5 Podrobněji viz např. SOULEIMANOV, Emil – DITRYCH, Ondřej: Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood. In: *Middle East Policy*, roč. 14, č. 2 (léto 2007), s. 101–117.

6 Více k této problematice viz např. koncepce tzv. eurasijského Balkánu, jak ji vyložil přední americký geopolitik Zbigniew Brzezinski v knize *Velká šachovnice: K čemu Ameriku zavazuje její globální převaha* (Praha, Mladá fronta 1999, s. 127–153).

7 Podrobněji k problematice strategicky situované pankiské soutěsky viz např. KURTSIKIDZE, Shorena – CHIKOVANI, Vakhtang: *Georgia's Pankisi Gorge: An Ethnographic Survey*. (Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies: A Working Paper, jaro 2002.) Berkeley, University of California Press 2002 (http://socrates.berkeley.edu/~bsp/publications/2002_03-kurt.pdf, staženo 10.2.2008).

Pohled na část údolí Pankisi s kavkazskými štíty na severovýchodě Gruzie

strategický týl, což muselo Moskvu znepokojoovat; ruské úřady rovněž upozorňovaly, že tudy míří do Čečny zbraně, munice a mezinárodní žoldníci včetně džihádistických bojovníků. V té době z Ruska i ze Spojených států zaznívaly obavy, že se v regionu skrývají bojovníci Al Kajdy.⁸ Počátkem roku 2002 tehdejší ministr zahraničí Ruska Igor Ivanov dokonce připustil, že se samotný Usáma bin Ládín možná ukrývá právě v Pankisi.⁹

Veškeré protesty Rusů však gruzínská strana zprvu dementovala, s tím že se zde žádní čečenští, natožpak džihádističtí teroristé nenacházejí. Tbilisi odmítalo ruský návrh na provedení společné vojenské operace zaměřené na „začistku“ pankiského údolí od čečenských separatistů zřejmě i v obavě z toho, že po případné akci ruské vojenské jednotky v této důležité části Gruzie zůstanou, případně že bude Gruzie vtažena do nového etnopolitického ozbrojeného konfliktu na vlastním území; dalším důvodem byl silný odpor domácího obyvatelstva.¹⁰ Napětí ve vztazích mezi oběma zeměmi vyvrcholilo koncem roku 2001, a zejména v letních měsících roku 2002, kdy ruské vrtulníky podnikly řadu útoků na vesnice pankiského údolí, což stálo život

8 Viz http://www.nti.org/e_research/e3_31a.html#fn2 (srpen 2003, staženo 10.2.2008).

9 Podle zprávy Rádía Svobodná Evropa / Rádía Svoboda (dále jen RFE/RL) z 28.2.2002.

10 Skutečností je, že případná ruská intervence v pankiském údolí by hrozila vyústit v další ozbrojený konflikt na gruzínském území; zásah by se nejspíš setkal se společným odporem místních Kistů a Čečenů. Zásadním problémem takovéto operace by pak byla jasná identifikace čečenských separatistů v několikatisícové vlně uprchlíků.

přínejmenším jednoho gruzínského civilistu.¹¹ Gruzii opanovaly obavy, že si Moskva připravuje mezinárodní veřejné mínění a chystá se na jednostranný vojenský zásah proti „hnízdům teroristů“, jak pankiské údolí opakovaně označovali vysoce postavení ruští činitelé.¹² Spekulovalo se o tom, že prezident Vladimir Putin usiluje o jakýsi diplomatický obchod s Washingtonem, který měl údajně získat souhlas Moskvy s invazí do Iráku výměnou za uznání ruského zásahu v Pankisi.¹³ Eduard Ševardnadze sice narychlo nařídil zásah jednotek gruzínského ministerstva vnitra v Pankisi, jeho rozsah a efekt však byly značně omezené, což Moskvu neuspokojilo.¹⁴ Gruzínské obavy potvrdilo faktické ruské ultimátum z 11. září 2002, ve kterém bylo Tbilisi vyzváno, aby neprodleně zavedlo plnou kontrolu nad gruzínsko-čečenským úsekem gruzínsko-ruské státní hranice, s tím že v opačném případě nelze vyloučit ruský vojenský zásah;¹⁵ některé ruské deníky záhy dokonce zveřejnily invazní plány.¹⁶

Důvodem stupňování napětí mezi Gruzii a jejím severním sousedem patrně byla i skutečnost, že Tbilisi a Washington počátkem roku 2002 oznámily zahájení společného Programu výcviku a vyzbrojení Gruzie (*Georgia Train and Equip Program*).¹⁷ Cílem tohoto programu, který byl reakcí na Ševardnadzeho prosby adresované Spojeným státem, mělo být posílení protiteroristické síly gruzínské armády a policie americkými vojenskými specialisty v souvislosti se zneklidňující situací v Pankisi.¹⁸ Do země tak zamířily stovky amerických důstojníků a vojáků, ale také finanční prostředky na obnovu vybraných armádních oddílů. V rámci tohoto programu, který byl formálně zahájen v květnu 2002, měl původně trvat osmnáct měsíců a jehož rozpočet byl stanoven na čtyřiašedesát milionů dolarů, začali američtí vojenští specialisté cvičit

11 Viz zpráva Ústavu pro zpravodajství o válce a míru (*Institute for War & Peace Reporting*) z 23.9.2004.

12 Viz BLAGOV, Sergei: Moscow May Seek International Backing for Pankisi Military Operation. In: *Eurasia Insight* (14.8.2002) (<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav081402.shtml>, staženo 10.2.2008).

13 Zpráva RFE/RL z 23.9.2002.

14 To, co v Pankisi koncem srpna 2002 ve skutečnosti proběhlo, jen málo připomínalo vojenskou operaci – došlo totiž k předem oznámenému vpochodování nepočetných jednotek zvláštního nasazení gruzínské armády do obce Duisi, administrativního střediska Pankisi. Část vojsk v Duisi symbolicky zůstala, část se brzy vrátila zpátky, těžko však lze hovořit o tom, že by tím Tbilisi získalo výraznější kontrolu nad touto velehorskou oblastí. Gruzínská strana zjevně nemá zájem o zhoršení vztahů s minoritou Kistů a snaží se vyhnout vzplanutí nového ohniska etnicko-politického napětí na svém území. Moskvu rovněž iritovala malá ochota Tbilisi vydat při nedostatku důkazů ruským úřadům desítky čečenských mužů, kteří se záhy po zahájení vojenských operací v Čečně objevili v Pankisi či jinde v Gruzii a které Moskva téměř automaticky považovala za teroristy.

15 Viz KATZ, Mark N.: Don't Trade Georgia with Iraq. In: *Eurasia Insight* (20.9.2002). Zpravodajský portál *Eurasia Insight* je dostupný na serveru www.eurasianet.org.

16 Viz *Nėzavisimaja gazeta* z 13.9.2002.

17 Ten byl součástí operace Trvalá svoboda (*Enduring Freedom*), která zahrnovala americké vojenské iniciativy v Afghánistánu i jinde ve středoasijské oblasti.

18 Tehdy se již uvažovalo o tom, že se v Pankisi za účasti gruzínských a amerických jednotek uskuteční zvláštní operace za účelem navrátit tuto oblast pod faktickou jurisdikci gruzínského státu.

Gruzínský prezident Eduard Ševardnadze při tiskové konferenci v Pentagonu 5. října 2001

elitní protiteroristické jednotky gruzínské armády v celkovém počtu dvanácti set mužů.¹⁹ Není rovněž bez zajímavosti, že nesmlouvavým postojem gruzínského prezidenta v otázce ruské, respektive společné rusko-gruzínské vojenské operace na severu země podmiňoval Washington svou podporu Gruzii, což bylo zřejmé již od počátku roku 2002; v únoru toho roku se mluvčí amerického ministerstva zahraničí Richard Boucher nechal slyšet, že Spojené státy daly najevo Moskvě svůj názor, že situaci v Pankisi „nejlépe vyřeší spolupráce USA a Gruzie“.²⁰ Existují přitom četná svědectví o tom, že Spojené státy slíbily Ševardnadzemu vojensko-technickou podporu v otázce Pankisi již za návštěvy gruzínského prezidenta v Bílém domě v říjnu 2001, případně za návštěvy ministra obrany Donalda Rumsfelda ve Tbilisi o dva měsíce později.²¹

Přes počáteční odmítání samotného faktu, že na gruzínském území se vyskytují čechenští ozbrojenci, tak Gruzie a Spojené státy tento argument obratně využily pro zahájení vojenské spolupráce; v rámci programu podpory gruzínské armády v jejím protiteroristickém snažení Washington poskytl jihokavkazské zemi nezanedbatelnou vojensko-technickou a finanční pomoc, o čemž ještě bude řeč. Vůbec poprvé se tak na území jižního Kavkazu ustálila americká vojenská přítomnost (byť velmi omezená

19 Podrobnější informace poskytuje např. portál Global Security (<http://www.globalsecurity.org/military/ops/gtep.htm>, staženo 13.2.2008).

20 Citováno podle zprávy RFE/RL z 28.2.2002.

21 Viz ARESHIDZE, Irakly G.: Helping Georgia? In: *Perspective*, roč. 12, č. 4 (březen–duben 2002) (článek v uvedeném elektronickém časopise je dostupný na <http://www.bu.edu/iscip/vol12//areshidze.html>, staženo 12.12.2012).

a spíše symbolická), což Rusko přijímalo s obtížně skrývaným podrážděním. Většina na gruzínské veřejnosti to naopak vítala jako důležitý krok k posílení nezávislosti; americká vojenská přítomnost, třebaže omezená, byla vnímána jako významný precedent, který má někdy v relativně blízkém budoucnu posloužit jako výchozí bod pro vytoužené členství Gruzie v severoatlantických bezpečnostních strukturách. Americký zpravodajský server Stratfor hodnotil umístění amerických jednotek v Gruzii jako „velké strategické vítězství“ Washingtonu, které je v souladu se stále silnějším americkým tlakem na západní a jižní hranice Ruska a usnadní případnou roli Gruzie jako základny pro chystaný americký útok na Irák; navíc podle něj „americká vojenská přítomnost pomůže zajistit, aby většina ropy a zemního plynu z Kaspického moře tekla západním směrem“.²²

Vztahy Gruzie se Spojenými státy

Na pozadí prohlubujícího se konfliktu mezi Tbilisi a Moskvou docházelo k upevnění americko-gruzínského svazku; vztahy mezi oběma zeměmi však byly posíleny již záhy po teroristických útocích ve Washingtonu a New Yorku. Gruzie byla společně s Ázerbájdžánem a Arménií jednou z prvních zemí postsovětského prostoru, které na podzim 2001 jednoznačně podpořily americké tažení v Afghánistánu; Eduard Ševardnadze uvedl, že „otevře gruzínský vzdušný prostor a v případě potřeby také letiště a další infrastrukturu“ pro chystané letecké útoky.²³ Další sblížení mezi Tbilisi a Washingtonem pak přinesla změna mocenské garnitury v jihokavkazské zemi. Charizmatickému prezidentovi Micheilu Saakašvilimu, který hovoří plynule anglicky a má titul doktora práv z přední americké univerzity, se podařilo navázat důvěrný vztah s Georgem W. Bushem. Americký prezident tak poprvé v dějinách země v květnu 2005 navštívil Tbilisi, aby osobně podpořil Saakašviliovo počínání ve vnitřní i zahraniční politice. Návštěvu George W. Bushe, kterého čekalo euforické přijetí, mnoho komentátorů interpretovalo jako symbolické splacení dluhu Bílého domu vůči nově objevenému spojenci v postsovětském prostoru, který – stejně jako jeho předchůdce v prezidentském křesle – mnohostranně podpořil americkou invazi jak do Afghánistánu,²⁴ tak do Iráku (což bylo pro Američany patrně ještě důležitější). Gruzie se totiž – stejně jako její ázerbájdžánský soused, ale narozdíl od Arménie – bez váhání přihlásila do „koalice ochotných“ (*Coalition of the Willing*) a patřila mezi nepočtené země, které do obsazeného Iráku vyslaly své vojenské kontingenty (osm set padesát

22 Citováno podle: MARTIN, Patrick: US Troops Deployed to Former Soviet Republic of Georgia (článek zveřejněný na portálu World Socialist Web Site 1.3.2002 je dostupný na http://wsws.org/articles/2002/mar2002/geor-m01_prn.shtml, staženo 11.2.2008).

23 GERLEMAN, David J. – STEVENS, Jennifer E.: Operation Enduring Freedom: Foreign Pledges of Military & Intelligence Support. Zpráva Kongresové badatelské služby (*Congressional Research Service*) pro americký Kongres ze 17.10.2001 (<http://fpc.state.gov/documents/organization/6207.pdf>, staženo 13.2.2008).

24 Gruzie v roce 2004 přispěla do Afghánistánu padesáti vojáky, kteří podléhali německému velení.

vojáků, v létě 2007 pak dalších čtrnáct set). Dvě stovky vojáků Gruzie vyslala rovněž do mise KFOR v Kosovu.²⁵

Stále aktivnější angažmá Spojených států v gruzínských záležitostech však patrně podmiňovaly spíše ony strategické důvody, které byly částečně vysvětleny na předchozích stranách této studie. Jak v kontextu války proti terorismu a citelných změn ve strategickém uvažování Pentagonu, tak ve světle prohlubujícího se americko-ruského antagonismu (viz výše) byl význam jihokavkazsko-kaspického areálu posílen; vyzdvížena byla úloha Gruzie jako „nezbytného vzdušného koridoru pro americké záměry v Afghánistánu a Iráku a klíčové tranzitní země pro kaspické energetické zásoby“.²⁶ Zvýšený význam Gruzie od roku 2001 tak byl diktován potřebou zajistit přístup k jihokavkazsko-středoasijskému regionu a nerušený tok kaspických surovin na západní trhy, znemožnit využívání regionu jako základny pro činnost teroristických uskupení, která by mohla potenciálně ohrozit americké zájmy, a zabránit obnoveným snahám Moskvy o *comeback* do postsovětských republik. Jistou měrou k posílení významu Gruzie přispěla i „revoluce růží“, která z ní pro mnohé na Západě, zejména ve Spojených státech, učinila jakousi vlajkovou loď prozápadních i proamerických demokratických sil v postsovětském prostoru.²⁷

V roce 2005 tak byl zahájen Operační program rozvoje a stability (*Sustainment and Stability Operation Program – SSOP*), v jehož rámci Spojené státy vyčlenily šedesát milionů dolarů na výcvik a technické zajištění dvou gruzínských pěších batalionů, které měly být vyslány do Iráku. Washington se rovněž zavázal k výcviku a podpoře jednoho logistického batalionu a vojáků dvou brigád, jakož i k reformě velení pozemních vojsk, s cílem vytvořit „operační jednotku v rámci spojeného štábu ozbrojených sil a modernizovat Národní výcvikové centrum. Kromě toho bude Gruzie dostávat podporu od amerického ministerstva zahraničí v rámci programů Bezpečnost hranic

25 Viz webové stránky gruzínského ministerstva obrany (<http://www.mod.gov.ge/?l=E&m=5&sm=10>, staženo 1.11.2006).

26 Těmito slovy Dov Lynch shrnul výroky amerického generála Jamese Jonese z jeho vystoupení před branným výborem Senátu USA v březnu 2005 (LYNCH, Dov: *Why Georgia Matters*. (Chaillot Paper, č. 86.) Paris, Institute for Security Studies 2006, s. 52).

27 Je zajímavé, že podle některých spekulací stály za změnou režimu v Tbilisi v listopadu 2003 Spojené státy. Zejména ruští autoři upozorňují na mnohé podobnosti ve způsobu organizace a v průběhu mezi „sametovými revolucemi“ v Srbsku, Gruzii (a poté na Ukrajině). Vodítkem k uchopení všudypřítomné americké stopy má být osoba Richarda Milese, který vedl americkou diplomatickou misi v Jugoslávii v letech 1996–1999, kde se údajně zasloužil o svržení Slobodana Miloševiče v roce 2000 v rámci hnutí národního odporu (*Otpor*). V letech 2002–2005 zastával Miles post amerického velvyslance v Gruzii, kde aktivně vystupoval na podporu Saakašviliho kandidatury a postavil se na jeho stranu i během listopadové krize v roce 2003. Hnutí *Kchmara!* (Dost!), které od roku 2000 usilovalo o rezignaci Ševardnadzeho a bylo hnacím motorem „revoluce růží“, vykazovalo řadu zjevných podobností s hnutím *Otpor* i v používané symbolice. Podrobněji k tématu viz např. KANDELAKI, Giorgi: *Georgia's Rose Revolution: A Participant's Perspective*. Práce vyšla jako zvláštní zpráva č. 167 Amerického institutu míru (*US Institute of Peace*) z července 2006 (<http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr167.pdf>, staženo 13.2.2008). Měsíc před prezidentskými volbami v Gruzii navíc Washington oznámil, že dosti citelně zkrátí finanční podporu zemi, což mělo negativní dopad na Ševardnadzeho beztak již slabou popularitu.

George W. Bush s gruzínským prezidentem Micheilem Saakašvilim při historicky první návštěvě amerického prezidenta ve Tbilisi 10. května 2005

Gruzie a Prosazení práva.²⁸ Pražský summit Severoatlantické aliance v roce 2002, na němž aliance potvrdila svou politiku „otevřených dveří“, respektive se zavázala k dalšímu rozšiřování na východ, přišel s novým způsobem spolupráce s postkomunistickými zeměmi střední a východní Evropy – stal se jím Akční plán pro individuální partnerství (*Individual Partnership Action Plan – IPAP*), do nějž byla Gruzie přijata již koncem roku 2004. Plán zahrnuje řadu opatření v oblasti politické, vojenské a ekonomické, která by měla dotyčná země přijmout, aby mohla být zahájena jednání o jejím vstupu do aliance.²⁹ Rok poté byla podepsána takzvaná tranzitní dohoda mezi NATO a Gruzii, která stanovila právo Severoatlantické aliance používat vzdušný prostor země stejně jako její prostor pozemní a námořní.³⁰ V současné době Tbilisi usiluje o přistoupení k Akčnímu plánu pro členství (*Membership Action Plan – MAP*), který by se mohl stát prvním přímým krokem k zahájení procesu vstupu Gruzie do Severoatlantické aliance.³¹ Ve stejném roce se Gruzie stala účastnickou zemí projektu Výzva tisíciletí (*Millennium Challenge*), v jehož rámci má země během pěti let obdržet tři

28 LYNCH, D.: *Why Georgia Matters*, s. 52 n.

29 Viz text IPAP pro Gruzii na stránkách gruzínského ministerstva zahraničí (<http://www.eu-nato.gov.ge/english/index.php?title=ipapvers>, staženo 13.2.2008).

30 Tisková zpráva NATO z 2.3.2005, zveřejněna na webových stránkách portálu Global Security (<http://www.globalsecurity.org/military/library/news/2005/03/mil-050302-nato01.htm>, staženo 15.2.2008).

31 Je třeba dodat, že MAP je proces s otevřeným koncem, u nějž není nikdy dopředu jisté, zda účastnická země opravdu získá členství v NATO.

sta milionů dolarů jako podporu, s důrazem na vylepšení regionální infrastruktury a rozvoj v ekonomické sféře; jen v roce 2005 činila přímá finanční podpora Gruzii ze strany Spojených států 138,9 milionů dolarů.³²

Nová vláda ve Tbilisi jako jeden ze svých prioritních úkolů v zahraniční politice stanovila vstup země do Severoatlantické aliance a Evropské unie.³³ Právě případný vstup Gruzie (a Ukrajiny) do aliance se stal v postsovětském prostoru jedním z nejostřeji sledovaných témat posledních let. Analýza výše popsaných událostí, ale i občasná prohlášení amerických představitelů i vysoce postavených činitelů NATO svědčí o stále znatelnějším zájmu Spojených států i Severoatlantické aliance o region jižního Kavkazu (a Střední Asie). Příznačné byly v tomto ohledu závěry řížského summitu NATO v roce 2006, kde se alianční Euroatlantické partnerství (*Euro-Atlantic Partnership – EAP*) rozšířilo mimo jiné na jihokavkazské a středoasijské země. Tehdejší generální tajemník NATO Jaap de Hoop Scheffer patrně tlumočil novou doktrínu aliance, když deklaroval vybudování „tří mostů“ – ve Středomoří, na Kavkazu a ve Střední Asii, což v souvislosti s nedávným přijetím tří pobaltských zemí do aliance velice zneklidnilo Moskvu.³⁴ Jak Scheffer podotkl, „není třeba zdůrazňovat, že dveře NATO jsou otevřené. (...) Není třeba zdůrazňovat, že NATO podpoří Gruzii, kdykoli to bude při prosazování těchto obtížných, obtížných reforem potřebovat. Uvědomujeme si, že to bude dlouhá, dlouhá cesta, ale NATO je připraveno pomoci.“³⁵ Ve stejném duchu se již tradičně vyjadřuje Washington, který vítá gruzínské snahy v tomto směru a slibuje jim všemožnou podporu; slovy amerického prezidenta Bushe: „Věřím, že pro NATO by bylo výhodné, kdyby byla Gruzie členem NATO, a myslím, že by to bylo výhodné i pro Gruzii.“³⁶ Ani George Bush, ani jiní vysoce postavení představitelé americké exekutivy a legislativy však zároveň neopomjeli zdůraznit, že případný vstup Gruzie do aliance zřejmě bude komplikovaným a dlouhým procesem, a členství v ní tudíž

32 Viz FREESE, Theresa: Georgia Still Waiting for Millennium Challenge Funds. In: *Eurasia Insight* (18.1.2006) (<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav011806.shtml>, staženo 12.2.2008). Američané financují od roku 2004 prostřednictvím řady speciálních programů veřejný sektor v Gruzii; podpora zašla tak daleko, že se záhy po změně režimu v listopadu 2003 mimo jiné podíleli na placení mezd gruzínským policistům.

33 Viz. např. Foreign Policy Strategy 2006–2009, Ministry of Foreign Affairs, Georgia (http://www.mfa.gov.ge/files/115_1973_997704_Strategy_MFA2006-2009En.pdf, staženo 13.2.2008).

34 Navíc „bylo dohodnuto, že budou jmenovány místní styčné osoby sídlící v každé z oblastí, aby pomáhaly spojencům (na Kavkazu a ve Střední Asii – pozn. autora), kteří jsou ve větší vzdálenosti od ústředí NATO. (...) Bylo rozhodnuto jmenovat pro tyto dva regiony zvláštního zástupce.“ (SIMMONS, Robert: Ten Years of the Euro-Atlantic Partnership Council: A Personal Reflection. In: *NATO Review* (léto 2007). Článek v uvedeném elektronickém časopise je dostupný na <http://www.nato.int/docu/review/2007/issue2/english/art5.html>, staženo 13.2.2008.)

35 Citováno podle: LOBJAKAS, Ahto: Georgia: NATO Chief Says “The Door Is Open”. Zpráva RFE/RL z 28.11.2005 (<http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/11/d4cc1f10-0b09-45f0-9aa9-6a9c9ee0f373.html>, staženo 13.1.2008).

36 Citováno podle: BAKER, Peter: President of Georgia Gets Warm Embrace. In: *The Washington Post* (6.7.2006) (viz <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/07/05/AR2006070501548.html>, staženo 15.2.2008).

nemůže přijít „přes noc“. ³⁷ Důležitý krok však byl učiněn v březnu 2007, kdy americký Senát přijetím Zákona o podpoře svobody (*NATO Freedom Consolidation Act*) schválil případný vstup Gruzie (a dále Ukrajiny, Makedonie, Albánie a Chorvatska) do Severoatlantické aliance, což během necelého měsíce potvrdil Bílý dům. ³⁸ V kontextu uvedeného vývoje získala klíčový význam otázka ruské vojenské přítomnosti na gruzínském území.

Spory kolem zrušení ruských vojenských základen v Gruzii

V letech 1997 až 1999 došlo v rámci ropného konsorcia Ázerbájdžánská mezinárodní operační společnost (*Azerbaijan International Operating Company – AIOC*) k definitivnímu schválení projektu výstavby ropovodu Baku–Tbilisi–Ceyhan pro tranzit „hlavní“ ropy z Ázerbájdžánu, v důsledku čehož americká aktivita na jižním Kavkazu nebývala zesílila. Souběžně s tím, jak se stupňovala americká přítomnost v regionu, začaly v Gruzii stále silněji zaznívat hlasy volající po zrušení ruských vojenských základen. Výrazně proamerická nálada gruzínské veřejnosti byla v přímém rozporu s trvajícím ruskou vojenskou přítomností v zemi, jejíž vedení stále nekompromisněji prosazovalo co nejtěsnější sblížení se Severoatlantickou aliancí, včetně možnosti v budoucnu do ní vstoupit.

Rozhodnutí o výstavbě zmíněného ropovodu vzbudilo obavy o bezpečnost oblastí, přes které měl vést. Jeho trasa měla procházet v bezprostřední blízkosti regionu Samcche-Džavacheti s výraznou arménskou populací, dále Jižní Osetii a poblíž administrativních hranic Adžárie; ve všech těchto regionech přítom v té či oné podobě existovala – respektive stále ještě existuje – ruská vojenská přítomnost. Svou roli zajisté sehrála i strategicky podmíněná snaha Spojených států pomoci vládám postsovětských zemí, které usilovaly o zrušení ruských vojenských základen na svém území (kromě Gruzie se to týkalo ještě Moldávie, respektive Podněstří). Zanedlouho se ukázalo, že Washington zrušení ruských vojenských základen zařadil jako důležitý cíl do své zahraničněpolitické agendy v postsovětském prostoru.

Výsledkem intenzivního, především amerického lobbování byl ruský souhlas se zrušením základen v Gruzii na summitu Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OBSE) v roce 1999 v Istanbulu. V závěrečném usnesení se Moskva a Tbilisi dohodly na zrušení vojenské základny v abcházské Gudautě a letecké základny Vaziani poblíž Tbilisi, což se mělo uskutečnit do 1. července 2001; usnesení rovněž stanovilo, že „gruzínská strana usnadní vytvoření podmínek nutných pro omezení a stažení ruských sil“ a že „během roku 2000 obě strany dokončí jednání týkající se délky přítomnosti a formy působení ruských vojenských základen v Batumi a Achalkalaki

37 FULLER, Liz: Georgia: Bush Gives Half a Loaf. Zráva RFE/RL z 10.5.2008 (viz <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/05/e22863fb-54f8-40bd-b481-f3dcfaa2644c.html>, staženo 13.2.2008).

38 Viz zpráva ruské tiskové agentury RIA Novosti z 23.4.2007, zveřejněna na portálu Global Security (<http://www.globalsecurity.org/military/library/news/2007/04/mil-070423-rianovosti01.htm>, staženo 15.2.2008).

a ruských vojenských zařízení na území Gruzie“.³⁹ V souladu s mezinárodněprávními závazky Moskva vojenskou základnu ve Vaziani k uvedenému termínu zrušila. Značné pochybnosti však má Tbilisi ohledně deklarovaného zrušení základny v Gudautě, která podle mínění gruzínských úřadů v praxi zrušena nebyla a nebyla z ní rovněž stažena těžká vojenská technika, ačkoli se k tomu Moskva výslovně zavázala. Požadavek Tbilisi na inspekci v Gudautě Rusko zamítá formálně kvůli výrazným protestům Abcházů. Vojenskou přítomnost v Gudautě přitom vysvětluje tím, že se jedná o infrastrukturu využívanou mírovým kontingentem Společenství nezávislých států (SNS) v Abcházii, případně odporem ke zrušení své vojenské přítomnosti ze strany Suchumi, které ji vnímá jako záruku míru a stability v oblasti.⁴⁰ V posledních letech však Moskva účinně bránila rovněž inspekcím Severoatlantické aliance; pravděpodobně ponechání těžké vojenské techniky v Gudautě by totiž bylo porušením stanov Smlouvy o konvenčních zbraních v Evropě, jejímž důležitým účastníkem Rusko do poloviny roku 2007 bylo.⁴¹

Jak již bylo uvedeno, konečná dohoda o zrušení dalších dvou ruských vojenských základen na gruzínském území, v Batumi a Achalkalaki, měla být podepsána v roce 2000. Moskvě se podařilo tomu zabránit, v neposlední řadě díky nepřliš důraznému přístupu Eduarda Ševardnadzeho. O to silnější však byla podpora nové gruzínské vlády ze strany Washingtonu i západoevropských metropolí při napjatých rozhovorech o termínech odchodu ruských vojsk. Počáteční úsilí Moskvy zamezit stažení vojsk, mimo jiné s odkazem na výše zmíněný text závěrečného usnesení z Istanbulu, který předpokládal, že nejprve mají nastat podmínky umožňující zrušení základen, vzápětí narazilo na silné protesty transatlantických spojenců, kteří poukazovali na nutnost respektovat mezinárodněprávní úmluvy a také na to, že „vojenské síly mohou na území jiného účastnického státu zůstat pouze za podmínek, s nimiž hostitelská země bezvýhradně souhlasí“.⁴²

Američané považovali ruskou vojenskou přítomnost v Gruzii za tak závažný problém, že Senát přijal v květnu 2005 zvláštní rezoluci, která volala po jejím co nejrychlejším ukončení,⁴³ a americká ministryně zahraničí Condoleezza Riceová ujišťovala členy horní komory Kongresu, že Bushova administrativa činí vše pro to, aby Moskvu přiměla k urychlenému vyklizení jejich vojenských základen v Gruzii.⁴⁴ „Podle istan-

39 Citováno z textu závěrečné zprávy ze summitu OBSE v Istanbulu, zveřejněného na webové stránce Federace amerických vědců (*Federation of American Scientists – FAS*) (http://www.fas.org/nuke/control/cfe/text/final_act_of_cfe.htm, staženo 11.2.2008).

40 Viz SOCOR, Vladimir: Russia's Retention of Gudauta Base: An Unfulfilled CFE Treaty Commitment. In: *Eurasia Daily Monitor* (22.5.2006).

41 Viz zpráva informačně-analytického portálu www.caucas.com z 9.5.2006.

42 Slova amerického velvyslance při OBSE jsou citována podle studie: VASHAKMADZE, Mindia: Foreign Forces in Georgia: Status, Legitimacy, Prospects. In: FLURI, Philipp – DARCHIASHVILI, David (ed.): *After Shevardnadze: Georgian Security Sector Governance after the Rose Revolution*. Geneva, Centre for the Democratic Control of Armed Forces 2004, s. 160.

43 Text rezoluce č. 139 amerického Senátu z května 2005 je zveřejněn na internetové stránce gruzínského velvyslanectví v USA (<http://www.georgiaemb.org/DisplayMedia.asp?id=393>, staženo 11.2.2008).

44 Viz zpráva tiskové agentury PanArmenian News ze 14.5.2005.

Gruzie bez separatistických republik Abcházie a Jižní Osetie zaujímá rozlohu necelých šedesáti tisíc čtverečních kilometrů a žije v ní o něco více než čtyři miliony tři sta tisíc obyvatel

bulských dohod mělo Rusko vyklidit své vojenské základny na gruzínském území již v roce 2001. V této otázce bylo dosaženo jednomyslné shody,“ upozorňoval Moskvu ministr obrany Donald Rumsfeld již v roce 2003.⁴⁵ Za likvidaci ruských základen se vzápětí postavil i tehdejší americký ministr zahraničí Colin Powell a Rada Severoatlantické aliance; podle generálního tajemníka aliance „není pochyb, že Rusko musí zcela naplnit své závazky, které přijalo v roce 1999 v Istanbulu. NATO má s Ruskou federací dobré vztahy a Rusko je velmi dobře informováno o stanovisku NATO, které jsem právě vyjádřil... Řekněme, že zásadní postoj nemůže být jiný, než že Rusko musí beze zbytku naplnit své istanbulské závazky.“⁴⁶ Zvláštní význam měl v této souvislosti istanbulský summit NATO v roce 2004, na němž členské země aliance zaujaly ve věci stažení ruských vojsk z Gruzie a z moldavského Podněstří jednoznačný postoj a vyzvaly Moskvu, aby splnila závazky, které na sebe původně vzala; *de facto* tak podmínily ratifikaci upravené Smlouvy o konvenčních zbraních v Evropě stažením ruských vojsk z Gruzie a Moldávie.⁴⁷

45 Citováno podle zprávy deníku *Izvestija* z 6.12.2003.

46 Citováno podle: GULARIDZE, Tea – SEPASHVILI, Giorgi: *Georgia Matters for the NATO*. Článek zveřejnil gruzínský informační portál www.civil.ge (<http://www.civil.ge/eng/article.php?id=8266>, staženo 13.2.2008).

47 Viz např. dokument NATO „Questions and Answers to CFE“ (http://www.nato.int/issues/arms_control/cfe_qa_factsheet.pdf, staženo 13.2.2008).

Nesmlouvavý přístup Washingtonu v otázce ruské vojenské přítomnosti v Gruzii vyvolal v Moskvě silné podráždění; neobešlo se to bez malého diplomatického skandálu. Tehdejší ruský ministr zahraničí Igor Ivanov totiž označil výrok svého amerického protějšku za „účelový“ a poradil mu „pozorně číst dokumenty, a sice nejraději v originále“; naznačil tím, že jde výhradně o bilaterální záležitost rusko-gruzínských vztahů. Podle Moskvy totiž na istanbulském summitu OBSE došlo k dohodě, že ruské základny v Gruzii (stejně jako v moldavském Podněstří) mají jednotky opustit do roku 2001 „pouze v případě zajištění bezpečnosti jejich odchodu“.⁴⁸ Navíc podle vyjádření Ivanovova ministerského nástupce Sergeje Lavrova, jmenovaného do úřadu v březnu 2004, „politické dohody (na istanbulském summitu OBSE roku 1999 – pozn. autora) nevytvářejí termíny pro praktické kroky“.⁴⁹

Pod masivním mezinárodním tlakem začala Moskva pozvolna ustupovat; zatímco původně si pro úplné zrušení svých vojenských základen nárokovala osmnáctiletou lhůtu, posléze byla ochotna uvažovat o třinácti, jedenácti a nakonec o deseti letech. Ruské ministerstvo zahraničí, a zvláště pak ministerstvo obrany jako důvod uváděly, že se chtějí vyhnout opakování situace z počátku devadesátých let, kdy kvůli bleskovému stažení sovětských vojsk z území bývalé Německé demokratické republiky nebyla dopředu patřičně zajištěna jejich dislokace ve vlasti, takže například důstojníci léta doslova neměli kde bydlet.⁵⁰ Podle výroku tehdejšího prvního zástupce náčelníka ozbrojených sil Ruské federace Jurije Balujevského si Rusko nepřálo, „aby naši vojáci prožili několik zim v ubohých boudách, jak tomu bylo při stahování našich divizí z Německa“.⁵¹ Rusové rovněž upozorňovali, že arménská většina v džavachetské oblasti nechce přijít o ruskou vojenskou základnu v Achalkalaki, která byla pro obyvatelstvo této chudé hornaté oblasti zdrojem příjmů a byla rovněž vnímána jako záruka nedotknutelnosti ze strany Tbilisi.⁵² Gruzínské a americké úřady však poukazyvaly na skutečnost, že narozdíl od sovětských jednotek ve Východním Německu, které čítaly stovky tisíc vojáků, se v případě zbylých dvou ruských základen jedná přibližně jen o tři tisíce důstojníků, a podobně výrazný byl rozdíl i v množství těžké vojenské techniky. Moskva se odvolávala také na nedostatek financí v rozpočtu ministerstva obrany, které by umožnily požadované rychlé stažení vojsk z Gruzie, a vyjádřila požadavek na jeho (spolu)financování; nejprve se objevila částka 143,9 milionů, poté tři sta milionů a nakonec již půl miliardy dolarů; tak vysokou sumu však Washington, který se již předtím zavázal financovat odchod ruských vojsk, rezolutně odmítl.⁵³

48 Viz www.organda.ru, zpráva ze 6.12.2003 (citovaný portál již neexistuje).

49 Citováno ze zprávy ruské agentury Interfax z 29.6.2004.

50 Viz LAMBROSCHINI, Sophie: Russia: Moscow May Be Stalling Any Withdrawal from Georgian Bases. Relace RFE/RL z 15.1.2004.

51 Citováno podle zprávy zveřejněné ruským informačním portálem www.regnum.ru z 6.12.2003.

52 Podrobněji viz např. LIEVEN, Anatol: Avanpost imperii i istočnik socialnoj podděržki: Russkije i Achalkalaki. In: *Eurasia Insight*, 5.3.2001 (<http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav030501ru.shtm>, staženo 22.1.2004).

53 Tbilisi tehdy vystoupilo s protinávřhem, aby Moskva zaplatila svůj dluh na daních a za používání vody a elektřiny na svých základnách v Batumi a Achalkalaki od roku 1991, který sta-

Vedoucí eurasijského oddělení amerického ministerstva zahraničí Linn Pascoe se v reakci na tento ruský požadavek nechal slyšet, že americká iniciativa financovat odchod ruských vojsk z území Gruzie „neznamená, že jim bude stavět patrové či dvoupatrové domy. Myslím si, že ... Gruzie má dobré přátele, kteří mohou se stahováním ruských základů pomoci. Ale 500 milionů dolarů se mi ... přece jen jeví jako poněkud nadsazená částka.“⁵⁴

Po několikaletých intenzivních jednáních, která provázely silný diplomatický tlak Washingtonu, bylo v Moskvě koncem května 2005 dosaženo dohody, že zbylé dvě *de iure* ruské vojenské základny na území Gruzie budou vyklizeny do roku 2008 (což se také opravdu stalo); dohody však nezahrnují ruské mírové kontingenty v Abcházii a Jižní Osetii, které lze *de facto* považovat též za vojenské základny.⁵⁵ Zajímavé je, že se Moskvě nakonec přes všechnu snahu nepodařilo do textu konečné dohody prosadit ani zmínku o tom, že v případě vyklizení ruských vojenských základů nedojde k umístění vojenských základů třetí země na gruzínském území; již v letech 2003 a 2004 přitom ruské ministerstvo obrany upozorňovalo, že by případné zřízení amerických vojenských základů v Gruzii mohlo mít vliv na podmínky ruského vojenského stahování ze země.⁵⁶ Dokonce ruský prezident Vladimir Putin pouhý týden před uzavřením dohody upozorňoval, že by „nechtěl, aby se v Gruzii po našem odchodu objevila cizí vojska nebo kontingenty jiných zemí“.⁵⁷ Ve světle likvidace onoho – jak to formuloval prezident Saakašvili – „posledního odkazu sovětské totalitní dominance“⁵⁸ se pak o vstupu Gruzie do Severoatlantické aliance stále více hovořilo jen jako o otázce času.

Diplomatická válka mezi Moskvou a Tbilisi

Během výše uvedených událostí docházelo mezi Moskvou a Tbilisi v celé řadě otázek k postupnému zhoršování vztahů. Již bylo připomenuto, že časté zásahy Moskvy do dění v Jižní Osetii a Abcházii jsou trnem v oku vládě ve Tbilisi, ale i celé gruzínské veřejnosti, která tradičně velmi bolestivě nese trvalou roztržičnost země. Rozhovory o zrušení ruských vojenských základů ve Vaziani, Achalkalaki a Batumi sice pro Gruzíny dopadly velmi příznivě, znepokojivé tendence v separatistických oblastech se však dále prohlubovaly. Zatímco pro občany „kontinentální“ Gruzie v rozporu s dohodami, které tvoří pilíř Společenství nezávislých států, Rusko v roce 2001 zavedlo vízový režim, obyvatelé Jižní Osetie a Abcházie mohou do Ruska a zpět cestovat

novilo právě ve výši půl miliardy dolarů (FULLER, Liz: Russia/Georgia: Counting Russian Chickens Before They Hatch. Zpráva RFE/RL z 28.4.2005).

54 Citováno podle zprávy zveřejněné ruským informačním portálem *www.lenta.ru* z 15.1.2004.

55 Převážná většina vojenské techniky i důstojnického sboru z Batumi a Achalkalaki má být stažena na ruskou základnu v arménském Gjumri.

56 Viz VASHAKMADZE, M.: Foreign Forces in Georgia, s. 161 (viz pozn. 42).

57 Citováno dle LYNCH, D.: *Why Georgia Matters*, s. 46 (viz pozn. 26).

58 Viz zpráva deníku *International Herald Tribune* z 10.5.2005.

bez jakýchkoli omezení.⁵⁹ Většina Jihoosetů a Abcházů od konce devadesátých let získala ruské občanství, a to navzdory opakovaným protestům Tbilisi, které tento přístup Moskvy považuje za porušování mezinárodního práva. Status ruských občanů umožňuje Abcházům a Jihoosetům cestovat po světě, což by v případě občanství mezinárodně neuznaných zemí nebylo možné; díky němu rovněž mohou od ruských úřadů pobírat důchod. Separatistické oblasti také od Ruska dostávají elektřinu, zemní plyn a ropu fakticky zadarmo, přestože ceny těchto komodit pro Gruzii ruští exportéři v posledních letech několikanásobně zvýšili.⁶⁰ Udělení ruských pasů obyvatelstvu Abcházie a Jižní Osetie však zdaleka nemá filantropické důvody; jak upozorňuje Dov Lynch, „poskytlo Moskvě v konfliktu další účinnou páku. Opravdu, kdykoli v oblastech konfliktů došlo ke zvýšení napětí, informovala ruská vláda gruzínskou vládu o svém záměru chránit bezpečnost a zájmy ruských občanů. Byla to nepřímá výhrůžka zásehlem na ochranu těchto občanů.“⁶¹

Důležitý je v tomto ohledu také vojensko-politický aspekt. Abcházie, jejíž současná populace je odhadována až na dvě stě tisíc lidí (z toho samotní Abcházové tvoří zhruba třetinu), disponuje vojenskými oddíly čítajícími několik tisíc ozbrojenců.⁶² Podobně na tom byla Jižní Osetie, na jejímž území žije sedmdesát tisíc obyvatel, převážně Osetů.⁶³ Potenciál rozšíření armád obou těchto odštěpeneckých oblastí byl a je velmi malý vzhledem k omezeným demografickým zdrojům, i když v případě ozbrojeného konfliktu je možné počítat s posilami z řad severokavkazských dobrovolníků a kozáků v počtu několika stovek až tisíc osob. Armády obou separatistických oblastí jsou zcela závislé na technické, ekonomické i logistické podpoře z Ruska (včetně dodávek paliva, munice a vojenské techniky i přítomnosti vojenských instruktorů). V této souvislosti Svante Cornell upozorňuje na trend, který převážil v posledních letech, když Moskva „začala na vojenské a bezpečnostní posty v samozvaných vládách v Abcházii a Severní Osetii dosazovat ruské funkcionáře. Tak abcházský ministr obrany a velitel vojenského štábu jsou bývalí ruští funkcionáři a ani jeden z nich není etnický Abcház.

59 Není rovněž bez zajímavosti, že Abcházii nedávno znovu objevila ruská smetánka, zejména špičky ruské armády, jako oblíbené letoviště. Mnozí činitelé získali výměnou za vstřícnost v abcházské otázce od vedení země chaty na mořském pobřeží, které zde zanechali Gruzínci. Přírodní krásy, které kdysi z Abcházie učinily ráj sovětských turistů, ve spojení s několikanásobně nižšími cenami nemovitostí, ubytování a potravin ve srovnání s jen několik desítek kilometrů vzdáleným a značně předraženým ruským Soči sem lákají i tisíce obyčejných Rusů. V posledních letech byl proto v Abcházii zaznamenán dramatický růst cen nemovitostí, což patrně souvisí i s tím, že během hlavní sezony zde ruští turisté utratí kolem padesáti milionů dolarů ročně. V Abcházii i v Jižní Osetii přitom platí ruská měna.

60 Gruzie tak od 1. ledna 2007 platí za tisíc metrů krychlových zemního plynu 235 amerických dolarů, což je cena, za kterou Gazprom tuto komoditu exportuje do vyspělých evropských zemí (podrobněji viz např. KRAMER, Andrew: Gazprom of Russia to Double Natural Gas Prices for Georgia. In: *International Herald Tribune* (22.12.2006)).

61 LYNCH, D.: *Why Georgia Matters*, s. 48 (viz pozn. 26).

62 *Abkhazia Today*. Evropská zpráva č. 176 Mezinárodní krizové skupiny pro odvrácení celosvětového konfliktu (*International Crisis Group working to prevent Conflict worldwide*) z 15.9.2006 (www.crisisgroup.org/.../176_abkhazia_today.ash).

63 Viz zpravodajská relace BBC News z 30.6.2006.

Pohled na hlavní město Jižní Osetie Cхинvali. Žije v něm přibližně polovina ze sedmdesáti tisíc obyvatel odštěpené republiky

Také v Jižní Osetii jsou ve funkcích ministra obrany a ministra vnitřní bezpečnosti dva ruští funkcionáři.⁶⁴

Dalo se předpokládat, že pokud by došlo k obnovení ozbrojeného konfliktu s Gruzíí, Abcházíí i Jižní Osetíí by měly jen malou šanci vojensky uspět, nepostaví-li se na jejich stranu Rusko; bylo by prakticky nemožné, aby vzdorovaly přesile takřka pětimilionové Gruzie, jejíž armáda čítala před srpnovou válkou z roku 2008 přibližně šestadvacet tisíc vojáků, a navíc využívala podporu Spojených států.⁶⁵ Jižní Osetie a Abcházie jsou jak z ekonomického, tak z vojenského a politického hlediska v podstatě zcela závislé na podpoře Moskvy; jejich nezávislost na Tbilisi se opírá o bezpečnostní záruky, které je jim Moskva ochotna poskytnout. Lze tudíž říci, že cenou za nezávislost na Tbilisi je závislost na Moskvě. Přestože Moskva územní integritu Gruzie do druhé poloviny roku 2008 nikdy formálně nezpochybnila, tvořily obě separatistické republiky již před srpnovou válkou součást ekonomického, ústavního a vojensko-politického prostoru Ruské federace. Jejich snaha zabránit „návratu do Gruzie“ za každou cenu

64 CORNELL, Svante: *Georgia after the Rose Revolution: Geopolitical Predicament and Implications for U.S. Policy*. Carlisle (Pennsylvania), Strategic Studies Institute, U.S. Army War College 2008, s. 28 (<http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/2007/0703USAWC.pdf>, staženo 22.2.2008).

65 Na vojenské základně na tbiliském předměstí Krcanisi tak američtí důstojníci vyzbrojují a školí elitní jednotky gruzínské armády. Školením ročně procházejí stovky gruzínských důstojníků, mimo jiné také v elitních tureckých vojenských akademiích.

se tak obrátila ve stav, který se dá označit jako „návrat do Ruska“, což si samotní Abcházové a Jihooseti velmi dobře uvědomují, ale za stávající situace to vnímají jako menší ze dvou zel. Abcházský prezident Sergej Bagapš shrnul toto smýšlení i za svůj jihoosetský (a podněsterský) protějšek slovy: „Všichni jsme občané [Ruska] a jsme na to pyšní. My Moskvu milujeme, pochopte to. Pro nás Moskva zůstala hlavním městem, kterým byla v sovětských dobách.“⁶⁶

V lednu 2006 došlo na severoosetském území ke dvěma explozím na plynovodu Mozdok–Tbilisi a poté k explozi na karačajevsko-čerkeském úseku plynovodu, který zásoboval Gruzii a Arménii; obyvatelé Gruzie se tak uprostřed zimy ocitli bez tepla. Tbilisi považovalo incident za sabotáž, která měla přimět gruzínskou stranu k přijetí ruského požadavku, aby bylo Gazpromu umožněno odkoupit plynovodní potrubí vedoucí ze severu do Gruzie, a zároveň za součást ruské „nátlakové diplomacie“ vůči zemi.⁶⁷ Moskva však událost vysvětlila jako teroristický útok, který měli na svědomí Čečenové.⁶⁸ V době této zimní energetické krize byla Gruzie zásobována plynem z Ázerbájdžánu za sníženou cenu sto dvacet dolarů za metr krychlový, což prezident Saakašvili vzhledem k silnému tlaku Moskvy označil za projev „politického hrdinství“.⁶⁹ V následujících měsících Tbilisi ve snaze snížit svou energetickou závislost na Rusku jednalo s Baku a Ankarou o budoucím zvýšení svého podílu na odběru zemního plynu ze Šah Denizu z plynovodu Baku–Tbilisi–Erzurum.

Zanedlouho následovaly další ruské sankce. Na jaře 2006 Moskva zakázala dovoz oblíbeného gruzínského (a moldavského) vína a poté i minerální vody; formálně to zdůvodnil hlavní ruský hygienik Gennadij Oniščenko, který v gruzínském a moldavském víně údajně našel těžké kovy a pesticidy.⁷⁰ Toto rozhodnutí představovalo pro gruzínské hospodářství citelnou ránu, neboť vinařství v něm tvoří tradičně rozvinuté odvětví a osmdesát procent exportu vína dosud směřovalo do Ruska.⁷¹ Vzápětí však následoval úplný zákaz dovozu gruzínské zemědělské produkce a v Gruzii, která dočasně zablokovala jednání o vstupu Ruska do Světové obchodní organizace, se již začalo diskutovat o vystoupení ze Společenství nezávislých států.⁷²

Gruzínsko-ruská „diplomatická válka“ však kulminovala na podzim téhož roku, poté co koncem září gruzínská policie zadržela čtyři ruské důstojníky, údajné příslušníky vojenské rozvědky (GRU), a obvinila je ze špionáže; velitelství ruských vojsk v Gruzii poté na několik dnů obklíčili příslušníci gruzínského ministerstva

66 Citováno podle zprávy tiskové agentury Izvestija z 20.11.2006.

67 Viz zpráva britské tiskové agentury BBC z 23.1.2006.

68 Viz zpráva tiskové agentury BBC z 27.1.2006.

69 Viz FULLER, Liz: Caucasus: Georgia, Azerbaijan Seek Alternatives to Russian Gas. *Relace RFE/RL* z 5.1.2007.

70 Přitom 65 procent veškerého vína importovaného do Ruska tvořila produkce z Moldávie a Gruzie. Podrobněji k tomu viz např. TSERETELI, Mamuka: Banned in Russia: The Politics of Georgian Wine. In: *Central Asia-Caucasus Analyst*, roč. 8, č. 8 (19.4.2006) (článek v uvedeném elektronickém časopise je dostupný na http://www.cactianalyst.org/view_article.php?articleid=4169, staženo 11.2.2008).

71 Viz zpráva tiskové agentury BBC z 30.3.2006.

72 Viz zpráva RFE/RL z 21.11.2006.

vnitru. Moskva brzy nato zahájila evakuaci svého velvyslanectví ve Tbilisi, její pokus prosadit na Valném shromáždění OSN rezoluci odsuzující „gruzínskou provokaci“ však *de facto* zablokovala americká strana.⁷³ Ačkoli byli ruští důstojníci za týden propuštěni, počátkem října Rusko přerušilo veškeré styky s Gruzii včetně poštovního spojení a pozastavilo vydávání víz gruzínským občanům. V Rusku tehdy také došlo k četným případům diskriminačního zacházení s gruzínskými občany, respektive s osobami gruzínského původu. Podniky vlastněné Gruzíny se na konci roku 2006 staly objektem zvýšeného zájmu policie a daňových orgánů, což se formálně zdůvodňovalo bojem proti nelegální migraci. Stovky gruzínských občanů, kteří nelegálně pobývali na ruském území, byly deportovány zpět do Gruzie, což mezi gruzínským obyvatelstvem doma i v Rusku vzbudilo velké znepokojení, neboť v Rusku v současné době žije a pracuje podle některých odhadů více než milion gruzínských občanů, kteří ročně posílají domů na dvě miliardy dolarů, tedy asi pětinu hrubého domácího produktu země.⁷⁴ V důsledku hektického a špatně organizovaného průběhu deportací přitom zemřelo několik starších a nemocných lidí. Podle zprávy lidskoprávní organizace Human Rights Watch z 1. října 2007 „snaha vlády vydělit určitou etnickou skupinu za účelem jejího vyhoštění je jakožto zahraničněpolitická taktika znepokojující. Svědčí o tom, že Rusko kvůli zahraničněpolitickým zájmům bez váhání ničí životy lidí.“⁷⁵ Uvedená „protigruzínská kampaň“, jak tyto akce označilo mnoho pozorovatelů v Rusku a za jeho hranicemi, zapadala do celkového kontextu kavkazofobních nálad, panujících v ruské společnosti již několik desetiletí; k jejímu zmírnění došlo teprve počátkem roku 2007.⁷⁶

Dny „špionážní krize“ doprovázela nediplomaticky ostrá výměna názorů mezi Tbilisi a Moskvou. Micheil Saakašvili ve Valném shromáždění OSN 27. září 2006 – tedy v den, kdy byli v gruzínském hlavním městě zadrženi ruští důstojníci – fakticky obvinil Rusko z okupace Abcházie a Jižní Osetie; prohlásil, že „tyto regiony byly anektovány naším severním sousedem, Ruskem, které podporuje jejich vstup do svého rámce a vědomě v rozporu s mezinárodním právem v masovém měřítku vydává ruské pasy. Obyvatelé sporných regionů žijí pod banditskou okupací Ruska.“⁷⁷ V podobně nediplomatickém duchu se na tomto mezinárodním fóru vyjádřil Vladimir Putin, který Tbilisi obvinil ze „státního terorismu“ a s jasným poukazem na Spojené státy uvedl, že „tito lidé si myslí, že se pod patronací zahraničních sponzorů mohou cítit pohodlně a v bezpečí“,

73 Viz zpráva RFE/RL z 29.9.2006.

74 Viz ZARAKHOVICH, Yuri: Why the Russia-Georgia Spat Could Become a U.S. Headache. In: *Time* (3.10.2006) (<http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1542107,00.html>, staženo 15.2.2008).

75 Organizace Human Rights Watch vydala v říjnu 2006 rozsáhlou studii, v níž byly jednotlivé případy diskriminace etnických Gruzínů v Rusku zdokumentovány: *Singled Out: Russia's Detention and Expulsion of Georgians* (viz <http://www.hrw.org/reports/2007/russia1007/russia1007webwcover.pdf>, staženo 11.2.2008).

76 K tomu viz např.: SOULEIMANOV, Emil: O fenoménu kavkazofobie a čečenofobie v ruské společnosti. In: *Mezinárodní politika*, roč. 29, č. 5 (2005), s. 36–39.

77 Citováno podle ruského listu *Kommersant* z 27.9.2006.

aby nakonec položil řečnickou otázku: „Je tomu opravdu tak?“⁷⁸ Stranou nezůstal ani ruský ministr zahraničí Sergej Lavrov, který Gruzii označil za „zemi banditů“, stejně jako další vysocí představitelé Ruska a Gruzie.⁷⁹ Ačkoli na přelomu let 2006 a 2007 se tyto emoce přece jen poněkud uklidnily, jisté napětí v gruzínsko-ruských vztazích nadále přetrvávalo.

Závěrem

V atmosféře tohoto permanentního napětí považovala gruzínská strana Rusko ještě před vypuknutím války v srpnu 2008 za hlavní hrozbu národní bezpečnosti.⁸⁰ Podobné nálady přitom panovaly i na opačné straně pomyslné fronty; podle průzkumu veřejného mínění z léta 2007 považovalo čtyřiačtyřicet procent Rusů Gruzíny za „nepřátele“ či „protivníky“, což je řadilo hned na druhé místo neoblíbenosti (po Američanech).⁸¹ Nepřekvapuje proto, že v letech předcházejících válce Gruzie intenzivně zbrojila a na vojenský rozpočet vynakládala stále vyšší částky; zatímco v roce 1999 to mělo být 36,7 milionů dolarů,⁸² za pouhých osm let se tato částka navýšila téměř třicetinásobně, takže v roce 2007 vystoupala na astronomických 982 milionů dolarů (což činí úctyhodných sedm procent hrubého domácího produktu).⁸³ Tak razantní vzestup výdajů na vojenský rozpočet, v postsovětském prostoru doposud nevídaný, bylo nicméně sotva možné chápat jako přípravu na plnohodnotnou válku s Ruskem; bylo však také zřejmé, že pro případ obnoveného a spíše omezeného ozbrojeného konfliktu v Jižní Osetii a Abcházii by silnější – tedy početnější, lépe vyzbrojená, organizovaná a vycvičená – gruzínská armáda byla nezbytná. Tento konflikt nastal v Jižní Osetii v horkých srpnových dnech roku 2008 a dostal podobu pětidenní války, do níž se masivně zapojily ruské vojenské jednotky, které posléze načas okupovaly část gruzínského území. Tímto krvavým střetnutím vyvrcholilo dlouhodobě kumulované napětí mezi Tbilisi a Moskvou i mezi Gruzii a separatistickou Jižní Osetií, složité a hluboce zakořeněné vzájemné spory však nikterak vyřešeny nebyly. Pouze tak započala jejich další etapa a zřetelně se proměnila geopolitická situace severokavkazského regionu, v němž Rusko upevnilo svou pozici.

78 Citováno podle zprávy Ruské služby BBC z 2.10.2006 (http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/russia/newsid_5399000/5399744.stm, staženo 11.2.2008).

79 Viz zpráva deníku *USA Today* z 28.9.2006.

80 Tento status získalo Rusko v národněbezpečnostním konceptu Gruzie (viz zpráva ruského informačního portálu *www.civil.ge* z 15.5.2005).

81 Výzkum realizovalo v červenci a srpnu 2007 ruské analytické Centrum Jurije Levady (*Levada-Centr*) a publikoval je deník *The Washington Post* 3.8.2007.

82 *Army & Society in Georgia: Military Chronicle – Miscellany*. In: *Slavic & East European Collections at UC Berkeley*, č. 72 (říjen 1998), s. 3 (viz <http://www.lib.berkeley.edu/doemoff/slavic/pdfs/army10-298.pdf>, staženo 15.2.2008).

83 Viz *Georgia: Silding towards Authoritarianism*. Evropská zpráva č. 189 Mezinárodní krizové skupiny pro odvrácení celosvětového konfliktu (*International Crisis Group*) z 19.12.2007. Do uvedené částky se navíc nezapočítávají finanční prostředky investované do obnovy gruzínské armády z amerických projektů.

Diskuse

Poznámky k perzekuci a represí komunistického režimu

Jaroslav Cuhra

Otevírat téma perzekuce a represe v období komunistického režimu v Československu není vůbec snadné.¹ V nezbytné stručnosti není možné a snad ani potřebné hovořit o jasných věcech, probíraných z různých úhlů již léta. Není tedy třeba opakovat, že po únoru 1948 se soudní perzekuce stala „běžným“ jevem, že právo bylo deformováno, že násilí bylo jednou z podob politiky a podobně. Chtěl bych se soustředit na několik postřehů, které se spíše vztahují k tomu, co se historikům i badatelům z jiných oborů zatím – dle mého soudu – nedaří říci jasně, respektive předat do obecného povědomí, do jistého společně sdíleného „vědění“ o době. Represe a perzekuce podle obvyklého přesvědčení patří k určujícím rysům celého komunistického období. Jistě právem, ale občas se sklonem ke zjednodušování,

1 Text vychází z úvodního slova na konferenci „Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti“, která se konala za pořadatelské spoluúčasti Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., ve dnech 25.–27.2.2008 v Lichtenštejnském paláci v Praze. Nedopatřením nebyl tento text zařazen do konferenčního sborníku, a tak jsem jej bez velkých nadějí nabídl redakci *Soudobých dějin*. K mému velkému překvapení byl přijat. Nezměnil jsem na něm nic, byť by jistě mnohé mohlo být dnes vyjádřeno zasvěceněji. Je to tehdejší pohled, který poskytuji k diskusi ostatním.

k jakémusi recyklování této „pravdy“ v kruhu stereotypního výkladu, který někdy nabývá až kanonizované podoby. Snad vzhledem k citlivosti tématu se ne vždy setkáváme s ochotou kriticky promýšlet a znovu přeformulovávat poznané. Uhranutí děsivou podobou soudní represe a násilí vykonávaného Státní bezpečností, jako bychom často nebyli s to uchopit téma v jeho širších dimenzích, postupujících od psychologického či sociálně-ekonomického útlaku až po onen nejviditelnější vrchol v podobě přímého násilí či soudních nezákonností. Je-li perzekuce pro komunistické období tak významná, jak asi právem předpokládáme, měli bychom ji sledovat v celistvosti, a to jak v příběhu oběti a pachatele, tak i v důsledcích pro způsoby jednání české a slovenské společnosti. Potom bychom si měli klást různé otázky, jako například: Jak represe a perzekuce rezonovaly ve společnosti? Jak se odrážely v jednání lidí, kde a jak do něj zasahovaly a ovlivňovaly je? Snažíme se dost důkladně přijít na to, zda a co bylo v této oblasti typické? Byla perzekuce tím hlavním, čím společnost žila? Mnohé paměti a životopisná vyprávění nás musí v tomto ohledu znejistovat, neboť v nich rozhodně není ústředním tématem. Nebo byla jen zpětně vytěsněna a chování, přízpusobení obyvatelstva novému řádu ovlivnila mnohem více, než paměti a vzpomínky signalizují?

Potřeba vyhybat se zjednodušením souvisí s některými stereotypy. Jedním z nich je zacházení s čísly o soudní perzekuci, které tenduje na jedné straně k neurčitosti, na straně druhé pak (dnes již naštěstí méně) k nadsazování počtu obětí. To přitom snad není zapotřebí; i nespravedlivé obvinění jednoho volá po potrestání a pojmenování, takže je jen žádoucí vnést do této oblasti více poznání než emocí. Vydeme-li z dostupných čísel, nikdy nebyly v československých věznicích statisíce občanů, jak politicko-žurnalistická praxe ráda zkracuje. Shrneme-li s mírnou licencí dostupná čísla, vychází nám sice dvě stě osmdesát tisíc odsouzených (pro celých jednačtyřicet let), z toho ovšem přibližně sto deset tisíc připadá na paragraf 109 zákona č. 140 z roku 1961 o opuštění republiky, takže se vesměs jedná o osoby odsouzené v nepřítomnosti.² Pokud jde o léta 1948 až 1960 – tedy období, pro něž se obvykle užívá shrnující výraz „padesátá léta“ – odhaduji počet odsouzených na asi sto padesát tisíc osob. Z nich byla sice většina odsouzena k nepodmíněným trestům, zdá se mi však potřebné uvažovat o výši trestů a nenechat přitom pohled ustrnout na rozsudcích smrti, doživotích a dalších drakonických trestech, aniž bychom na ně zapomínali. Probereme-li se totiž statistikami, lze odvodit, že počet trestů vyšších než pět let odnětí svobody bude něco kolem třiceti tisíc. Tento odhad vychází jednak z analýzy počtu potrestaných osob podle jednotlivých paragrafů, jednak i z prostého faktu, že jen podle hospodářských paragrafů 135 a 136 zákona č. 86 z roku 1950 (ohrožení plánu v zemědělství a průmyslu) bylo odsouzeno

2 Uvedená čísla vycházejí ze zjištění v publikaci: GEBAUER, František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, č. 12.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993. Statistická část vychází z rehabilitačního zákona č. 119/1990; v době vydání této publikace nebyly sice ještě rehabilitace ukončeny, nicméně rámcový obraz poskytovaly. Čísla, která uvádím, jsou zaokrouhlena; případný zájemce si může provést vlastní „přesné“ součty.

téměř šedesát tisíc osob, přičemž maximální trestní sazba zde dosahovala výše tří let.³ V tomto ohledu tedy nelze zcela souhlasit s Karlem Kaplanem, jenž uvádí čtyřicet až pětadvacet tisíc perzekvovaných osob v letech 1948 až 1954 s trestem odnětí svobody na devět až deset let,⁴ ani s publikovaným zpětným sociologickým průzkumem, který hovoří o průměrném trestu 119 měsíců⁵ (tedy téměř deset let), což se mi jeví jako přehnané.

Tento odhad koneckonců potvrzují i dostupná čísla o počtu vězňů a vyšetřovaných, tedy těch, kdo byli fyzicky ve vězeních: čtyřicet tisíc osob v roce 1952, o rok později šestačtyřicet tisíc, dvacet šest tisíc v roce 1956, třicet osm tisíc v roce 1959.⁶ I kdyby všichni odsouzení byli vězněni za politické trestné činy, nedobrali bychom se beztak k číslům, která se někdy lehkomyšlně užívají. Reálně lze tvrdit, že političtí vězni tvoří z tohoto počtu třetinu až polovinu, zkraje padesátých let možná více;⁷ počty to ovšem jistě nejsou zcela přesné, neboť i mezi takzvaně kriminálními byli lidé vězněni z politických důvodů. Shrneme-li tyto údaje, je ovšem také jasné, že většina politických vězňů opustila vězení již v průběhu padesátých let. Jakkoliv se tak často mluví o velké amnestii v květnu 1960 (v mnoha ohledech jistě významné), nebyla pro propuštění z věznic (míněno v globálním měřítku) tím určujícím okamžikem, jestliže se podle oficiálních údajů týkala 5601 politického vězně (uvězněno jich údajně zůstalo ještě 2985).⁸ Jak je zřejmé, drtivá většina vězňů byla propuštěna již dříve, vesměs po vypršení trestu. Uvedená tvrzení nemají v úmyslu nijak zlehčovat soudní represí, neboť jen den v komunistickém kriminále jistě bohatě stačil. Také je třeba zdůraznit význam dalších forem represe: kromě osob vězňů na základě soudních rozhodnutí byli zároveň lidé internováni v táborech nápravných prací, zařazováni do pomocných technických praporů, zbaveni svobody v rámci izolace řeholníků a duchovních, nuceně vysídlováni ze svých domovů a odesíláni do nejrůznějších průmyslových a jiných podniků a podobně. To znamená, že drakonické omezení osobní svobody i vystavení zvláště různě pojatého dozoru bylo jistě širším fenoménem.

Jestliže však naznačují potřebu dalšího promyšlení míry perzekuce v padesátých letech, je třeba rovněž zmínit, že soudní perzekuce nekončí s padesátými

3 *Tamtéž*. Dovolím si zde poznámku až osobní: je zvykem mluvit o odsouzených podle zákona č. 231/1948, v některých případech dokonce o odsouzených podle „paragrafu 231“, což je úplný nonsens. Rád bych připomněl, že drtivá většina politických vězňů 50. let (asi čtyřikrát více) byla odsouzena až podle následného zákona č. 86/1950.

4 KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 246.

5 Viz GAĎOUREK, Ivan – NEHNĚVAJSA, Jiří: *Žalářování, pronásledování a zneuznaní*. Brno, Masarykova univerzita 1997, s. 57.

6 Tato čísla pocházejí z materiálů ministerstva spravedlnosti a bývalé generální prokuratury. Jde o kopie archivně nezpracovaných materiálů, použitých pravděpodobně při provádění rehabilitací v letech 1990–1992. Nevidím důvod, proč by měla být – kromě obvyklých zkreslení provázejících většinu statistických údajů – nepřesná. (Zdroj: osobní archiv autora.)

7 Například v roce 1957 je uváděno 11 tisíc politických a 14 tisíc kriminálních vězňů (tamtéž).

8 Viz KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1953–1966*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1992, s. 86.

lety, a znovu připomínat, že přinejmenším do poloviny let šedesátých se dá stále označit za masový či velmi významný jev. Jen pro ilustraci: ještě v roce 1962 bylo za „závažné“ politické trestné činy (s možnou trestní sazbou vyšší než pět let) odsouzeno více osob než za celé dvacetiletí takzvané normalizace (429 osob).⁹ Tvrzení jednoho z historiků, že v druhé polovině padesátých let „ustal masový terorismus a reorganizací byla okrájena všemoc a svévole Bezpečnosti“,¹⁰ se mi jeví jako přece jen nadsazené, stejně jako představa o silných liberálních tendencích v justici a snaze propracovat se ke spravedlivějšímu modelu rozhodování. „Kontrarevoluční agenda“ měla nadále svá specifika, jak konstatoval Nejvyšší soud ČSR koncem padesátých let: „Rozhodování o kontrarevolučních trestných činech bylo podstatně zkvalitněno. Oprostilo se od liberalistických tendencí, které byly výrazem politické nejistoty a nesprávného nazírání některých soudců ... a byla odstraněna nedůvěra k práci bezpečnostních orgánů... Je také správně třídně diferencováno mezi pachateli a třídní profil je správně vyhodnocován se zřetelem k vině i při uložení trestu ... je tedy zásadně dodržována správná politická linie daná pro trestní postih kontrarevolučních činů.“¹¹ Zhoubnou setrvalost propojení perzekuce a politické moci dokumentuje zásadní a symptomatické stanovisko Nejvyššího soudu ČSR z roku 1965 k diskusi o majetkových náhradách neprávem odsouzených zemědělců při ojedinělých úspěšných revizích jejich soudních procesů. Soud sice konstatoval, že zákon byl mnohdy porušen, ovšem „v případech zrušení rozsudků došlo by i ke zrušení výroku o propadnutí jmění, takže by bylo nutné majetek odsouzených vrátet“. Ovšem vrácení majetku „by se setkalo s nepochopením a nepříznivou kritikou veřejnosti“, a tak „z uvedených důvodů nebude prováděna revize zemědělských případů“.¹² Koneckonců revoluční akt, byť v jádru protiprávní, byl vždy považován za jeden z legitimizačních pilířů komunistické moci, což se odrazilo později i v dikci rehabilitačního zákona z roku 1968.

I tento přístup na cosi důležitého poukazuje: násilí a perzekuce nejsou izolovaným aktem, mají spoustu konotací, „smyslů“ – a krádež, zmocnění se cizího majetku, je tu jedním z významných prvků. Sledujeme-li i v roce 1968 postoje vrcholných komunistických představitelů k soudním rehabilitacím, vystupuje to zcela zřetelně. Rehabilitovat biskupy římskokatolické církve či jednat o případě Milady Horákové je jedna věc – sice nepřijemná, ale možná a únosná. Připustit ovšem, že celý proces socializace, zvláště vesnice, je postaven na soudně posvěcené krádeži nebo že se odehrál zcela nelegálně a bezprávně, je věc druhá – strašidelnější a vlastně

9 Srv. KOUDELKA, František – VÁCHOVÁ, Jana: *Trestní postih pro trestné činy proti republice v letech 1957–1968 v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993.

10 KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005, s. 695.

11 Kopie dokumentu z materiálů ministerstva spravedlnosti z roku 1959 je v archivu autora.

12 Citováno podle: ROKOSOVÁ, Šárka: Administrativní opatření – jedna z forem perzekuce sedláků komunistickým režimem. In: *Securitas imperii*, č. 10: *Sborník k problematice vztahů čs. komunistického režimu k „vnitřnímu nepříteli“*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2003, s. 138–194, zde s. 184. Argumentace užitá v tomto odstavci se také vyskytuje v jiném mém textu (srv. CUHRA, Jaroslav: *Ve stínu tání a liberalizace*. In: *Kuděj*, roč. 13, č. 2 (2011), s. 29).

nepřijatelná, neboť v podstatě zpochybňuje samotný nárok KSČ na její současné vládnoucí postavení.

Začínal-li jsem připomínkou, že se téma komunistické represe a perzekuce nemá omezovat jen na jeden její segment, navážu pro ilustraci citací dvou dokumentů.¹³ Autorkou prvního z ledna 1952 je manželka politického vězně, v druhém případě jde o úřední dopis z roku 1958 adresovaný rodině s „nevhodným“ třídním původem. V prvním z nich se paní A. C., dělnice Osvobozené domácnosti, obrací prostřednictvím finančního referátu okresního národního výboru na státní prokuraturu ve věci zabaveného majetku: „Dne 16. 1. 1952 byl v bytě inž. J. C. ... zabaven zást[upcem] fin[ančního] ref[erátu] ONV majetek mého manžela... V zapsaných věcech jsou též mimo jiné: 2 postele staré, dřevěné ... 1 dřevěná stará skříň ... 1 stůl pro děti ... 4 židle, obyčejné, dřevěné ... 1 pohovka stará ... 1 pracovní stůl chlapecký... Jelikož postele a výše uvedeného nábytku používají moje čtyři nezletilé děti, 12 roků starý syn, který se léčí na tbc, 15 roků starý syn, učeň zednický, 17letá dcera, studující, a 18letá dcera, laborantka státní nemocnice v Krči, žádám zdvořile o vyjmutí tohoto výše uvedeného nábytku ze zajištění podle par[agrafu] 286 t[restního] z[ákona] ze dne 12. 7. 1950.“

Druhý dokument vypracoval v dubnu 1958 odbor pro školství a kulturu Okresního národního výboru v Náchodě v souvislosti s nepřijetím dcery důchodce V. H. na chemickou průmyslovou školu: „Odbor pro školství a kulturu rady ONV v Náchodě zamítá Vaše odvolání ... z těchto důvodů: Přesetřeli jsme rozhodnutí komise pro závěrečné zkoušky a zjistili jsme, že rozhodnutí komise bylo správné. I když Vaše dcera má výborný prospěch a je vzornou pionýrkou, (!) zúčastňuje se všech brigád a soutěží, tak tyto klady samy o sobě nestačí. Dnes při výběrovém řízení je nutno brát v úvahu i třídní původ a poměr k lidovědemokratickému zřízení. A Váš třídní původ neodpovídá určeným požadavkům, i Váš poměr k lidovědemokratickému zřízení není vyhraněn tak, aby Vaší dceři bylo další studium umožněno. Bylo by nesprávné, abyste toto řešení chápali jako křivdu, nebo že je s Vámi nezaslouženě jednáno jako s občany nižšího řádu, jimž nepřisluší základní práva, zaručená ústavou. Takové chápání by dokazovalo, že jste nepochopili smysl a podstatu lidovědemokratického zřízení a diktatury proletariátu, to jest diktatura (!) většiny proti menšině. A za této diktatury proletariátu je umožněno studium všem, kdož si ho zaslouží, kdežto za I. republiky, kdy diktovala menšina většině, bylo umožňováno studium především těm, kteří na ně měli. Proto, uvědomíte-li si svou příslušnost k buržoazii, ke které nesporně patříte, a uvědomíte-li si i skutečnost, že jste svůj kladný poměr k lidovědemokratickému zřízení dostatečně neprojeвили, uznáte, že není možné, aby Vaší dceři bylo studium na výběrové škole umožněno. Z tohoto důvodu Vaše odvolání zamítáme. Toto rozhodnutí je konečné.“

Podobných dokumentů je jistě možné dohledat stovky, a domnívám se, že to je jedna z cest, kterými je třeba také jít. Odborná literatura často druhotné následky perzekuce v jejím širokém pojetí odbývá ve strohých větách. Ovšem hovoří-li se

13 Oba dokumenty jsou v držení autora, přepis druhého dokumentu byl publikován v časopise *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 11 (2009), s. 29.

o předání nějaké zkušenosti, je tato cesta v mnohém inspirativní a může zabránit tomu, aby se tak významné téma, jakým perzekuce je, rozpadlo do jistých černobílých a někdy ne zcela přesvědčivých klišé. Zároveň pomůže vtáhnout do dění spoustu dalších aktérů – zde již nevystupuje snadno pojmenovatelný a vzdálený „estébák“, agent či prodejní a primitivní soudce. Toto jsou příběhy perzekuce, jež se týkají širšího okruhu lidí, a to na „obou stranách“ pomyslné hranice mezi „režimem“ a „společností“, lidí sdílejících často v tom či onom ohledu stejný sociální prostor. Nakolik umíme toto tematizovat? Jaké cesty a motivy vedou k tomu, že se určité jednání stává možným či běžným? Kdo je zástupce finančního referátu ONV, jedná iniciativně, zabavil víc, než měl? Proč ředitel školy nechce, aby dcera důchodce V. H. studovala odbornou školu? Jedná pod tlakem, či z vlastního přesvědčení? A pokud máme tendenci mluvit o zastrašené společnosti, není to ovšem tak, že je spíše zastrašena „drobným“ bezprávím než monstrprocesy? Jistě, jedno se propojuje s druhým, ale příkladům lokální byrokratické zvrůle bychom měli věnovat asi větší pozornost než dosud. V neposlední řadě můžeme totiž zjistit i spoustu dalších věcí, například trochu „šťastný“ konec obou uvedených příběhů: dcera pana V. H. i děti paní A. C. navzdory nepříznivým úředním rozhodnutím vystudovaly, zdánlivě neprostopupné zdi bylo možné nějak prolomit. Ale i tohle úzce souvisí s tématem perzekuce: díky čemu a za jakých okolností se podařilo zvrátit určitou diskriminační životní determinaci, proč jednou určité věci nebyly možné a jindy třeba už ano, jaké faktory tu vstupovaly do hry a měnily životní osudy i perspektivu, z níž byly vnímány a posuzovány.

Na závěr bych rád uvedl ještě jeden postřeh, či spíše nadhodil badatelské téma. Jestliže po roce 1989 jsme byli přece jen od padesátých let již dosti vzdáleni, bylo by myslím nesmírně zajímavé vrátit se znovu k tomu, jak se o nich smýšlelo a psalo v době pražského předjaří a jara o dvacet a více let dříve. Nemám zde ani tolik na mysli onu „velkou“ perzekuci politických monstrprocesů a do očí bijících justičních zločinů, ale spíše případy a projevy represe „nižší intenzity“ a lokálních měřítek. Mluvílo se o ní přímo, jako o něčem, co je součástí obecného povědomí či šíře sdílené zkušenosti – anebo tak, jako by o ní nikdo vlastně nic nevěděl (jak naznačují zmíněné vzpomínky na padesátá léta)? Tehdy i nyní zní totiž dilema podobně: Buď nesvéprávnou společnost ovládala hrstka mocichtivých jedinců a vše činila proti její vůli a bez jejího vědomí. Anebo se musíme ptát, jaké vlastnosti (či standardní projevy většinového chování) vystoupily na povrch a jaká ta jednou rozjásaná a jindy zastrašená společnost vlastně byla.

Diskuse

Recenze natvrdo a na vodě

Jan Rataj

Vztah mezi tvůrci a kritiky nebývá ideální. Jsou kritici, kteří se snaží kvalitu díla ve všem zlehčit a autora „odrovnat“. Na opačném pólu se vyskytují kritici, kteří recenzované dílo adorují natolik, že autorovi nedávají žádné podněty k dalšímu rozvoji. Známe i alibistické „nemastné neslané“ recenze, které představují rozšířenou popisnou anotaci. Přáním každého autora je najít recenzenta vnímavého k jeho záměru a erudovaného v příslušné problematice. V takovém případě i velmi ostrá výměna názorů je potěšením pro autora a obohacením pro obor.

Recenze mé vysokoškolské učebnice *Československo v proměnách komunistického režimu 1945–1989* z pera Martina France patří pro svůj zásadně odmítavý postoj a místy i podezřívavý podtext k prvnímu typu¹. Spoluautor učebnice Přemysl Houda se rozhodl na Francovu recenzi nereagovat, s tím že kritik má právo na svůj subjektivní pocit, ať je jakýkoli, a že ostatně čtenář si udělá o knize obrázek sám. Následující řádky budou proto vyjadřovat pouze mé stanovisko. Přistoupil jsem k replice nikoli z přesvědčení o dokonalosti publikace, ale proto, že nepokládám za vhodné,

1 RATAJ, Jan – HOUDA, Přemysl: *Československo v proměnách komunistického režimu*. Praha, Vysoká škola ekonomická – Nakladatelství Oeconomica 2010; FRANC, Martin: Nedotažená syntéza: První vysokoškolská učebnice dějin Československa 1948–1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 316–322.

abych si nechal recenzentem podsouvat nenapsané a nezamyšlené a také abych připomenul některé podstatné záměry, které zůstaly mimo zorný úhel kritika.

Na první pohled je zřejmý nesoulad mezi odbornou specializací autorů a recenzenta. Kniha je příspěvkem k politickým dějinám Československa v období 1945 až 1989. Přístupuje k nim z hlediska československých státních dějin, z českého pohledu a z pozice národních dějin. Přes tradiční československou vzájemnost nejsou v moderních dějinách české a slovenské prožitky a naděje ze vzájemného spolužití shodné. Recenzent nalézá v některých pasážích mé knihy „protislovenskou zahořklost“ (s. 318). Nemyslím, že jde o pregnantní postřeh. Knihu psal český historik, jenž česko-slovenské vztahy hodnotí z české pozice v souhrnu kladů i konfliktů. Autor neměl žádný důvod retušovat či tabuizovat některé protičeské či protičeskoslovenské slovenské nacionalistické výrony po druhé světové válce, pokud k nim docházelo. V tomto ohledu postupují někteří slovenští historici ve vztahu k české straně mnohem razantněji.

V centru badatelského záměru autorů učebnice nebyly pouze dějiny Komunistické strany Československa, i když si státostrana přisvojila mocenský monopol a stala se rozhodující silou v nedemokratickém systému. Cílem knihy bylo přiblížit dějiny celé české společnosti ve složitém období. Dokumentujeme v ní i pozitivní výkony tehdejších generací Čechů a Slováků v mnoha oborech, které často vznikaly za nepříznivých podmínek, a přesto měly světové parametry a získaly světový ohlas. Komunistický režim ani ve své totalitní etapě nebyl s to vyhladit tradice jiného politického myšlení, nerozvrátil kontinuitu staleté české invence, vzdělanosti a kvalifikovanosti. V tomto smyslu českou společnost té doby nelze prezentovat stereotypem šedé poušti absolutního zmaru.

Při zpracování problematiky autoři zvolili interdisciplinární historicko-politologický přístup. Období komunistické nadvlády rozčlenili v kontextu s teorií autoritářských a totalitárních režimů. Ukázali, že v období nedemokratického komunistického systému (1948–1989) bylo v Československu několik typů komunistických režimů, které se odlišovaly jak způsobem ovládnutí společnosti, tak svými programovými vizemi. Práce se nemohla vyhnout ani řadě otevřených a diskutovaných či sporných koncepčních problémů a otázek, jako je například protikomunistický odpor versus třetí odboj, ústavní a státoprávní vývoj a národnostní politika, obsah ideového konstruktů demokratického socialismu, s nímž přišel československý národní reformní komunismus v čase pražského jara 1968, v souvislosti s teorií demokracie a s autoritářskými modely, vztah státních zájmů a „internacionální“ prosovětské poplatnosti v československé zahraniční politice, role socialistického konzumerismu a sociální politiky při stabilizaci „normalizačního“ režimu a podobně.

Martin Franc, jehož oborem jsou kulturní dějiny se specializací na dějiny stravování a kulinářství všech dob, se zjevným nadhledem tyto a jiné podstatné obsahové záměry a výsledky knihy vůbec nekomentuje. Zajímavé je, že tak činí i v oblasti, na kterou je specializován – tedy v dějinách každodennosti. Nedílnou doprovodnou součástí textu knihy je totiž obrazová dokumentace o životním stylu a mentalitě příslušného období. Snažili jsme se, aby výběr obrázků plasticky evokoval dobu, aby byl vyvážený a nepoklesl na prvoplánový černobílý škleb. Ostatně kritik se vů-

bec nevyjadřuje ani k charakteru pramenů a odborné literatury, na jejichž základě byla publikace zpracována, ani ke způsobu využívání pramenů v hlavním textu, ani k obsáhlé výběrové bibliografii monografií a studií. Neopomíná však podotknout, že se kniha neopírá o „příslušné syntézy“, což pokládám za velice odvážné tvrzení. Jako doklad uvádí pouze opomenutí akademických *Dějin českého výtvarného umění* či jedné publikace ze slovenských dějin.

Autoři si vytkli za cíl sepsat vysokoškolskou historicko-politologickou učebnici se širším informativním zázemím o reáliích doby, nikoli titánský úkol vytvořit všestrannou akademickou encyklopedickou syntézu či pandán prvorepublikové *Československé vlastivědy* pro období komunistického režimu. Některé obory, jež ovlivnily tehdejší české politické myšlení a povědomí o sobě, jsou popsány detailně, jiné, jež autoři nepokládali za tak výrazné, obecněji. Zároveň byla vysokoškolská učebnice koncipována tak, aby oslovila širší veřejnost, která se zajímá o problémy novější československé státnosti a české demokracie.

V první části své kritiky Martin Franc zpochybňuje kvalitu knihy poukazem na „chaotickou periodizaci“, strukturální nerovnováhu jednotlivých hlav a koncepční nepropojení mezi hlavami zpracovanými Janem Ratajem a poslední hlavou z pera Přemysla Houdy. Dále recenzent provedl technickou korekturu práce a zveřejňuje překlepy a údajné faktické chyby. Zmátla ho přitom skutečnost, že třetí hlava narozdíl od všech ostatních nemá za názvem uvedeno příslušné vymezení letopočtem. Začíná-li název následující čtvrté hlavy rokem 1963, čtenář zajisté pochopí, že roky 1961 a 1962 patří (i typem tehdejšího režimu) do kapitoly předešlé, zvláště když tato periodizace je uvedena i v úvodu knihy. Využít malé nedůslednosti v nadpisech hlav k tomu, aby periodizace celé práce byla označena za chaotickou, je skutečně silná káva.

Nestravitelné jsou i výhrady Martina France k údajné strukturální nerovnováze knihy. Nejde tu totiž o projev amatérského diletantismu, ale o úmysl. Nezastávám názor, že každá hlava, která vždy odpovídá určitému typu komunistického režimu, má mít mechanicky stejný rozsah stránek. Nepochybně širší prostor jsem dal dnes často bagatelizovanému období šedesátých let, v němž česká společnost ve svobodnější atmosféře dosáhla nebývalého progresivního rozmachu a začala se znovu propojovat s demokratickým světem. Vnímat českou společnost let 1945 až 1989 torzovitě a pouze negativisticky prizmatem stalinismu a „normalizace“ se mi jeví jako účelová politická deformace. Právě podrobnější zpracování druhé poloviny „zlatých“ šedesátých let a pražského jara 1968 se setkalo s nejvíce souhlasnými reakcemi čtenářů.

Období takzvané normalizace nepokládám ještě za historii, ale za součást dnešní společnosti opuštěnou systémovým převratem. Nemáme od ní ještě dostatečný odstup, celé toto období je vnímáno stále spíše jako živé politikum než jako historie, mnohé archivní fondy a informace jsou nedostupné, není zpracován dostatečný počet analytických studií a monografií. Soudím, že čas pro vědeckou syntézu „normalizace“ v pravém slova smyslu a se vším všudy ještě nenazrál. V tomto ohledu pokládám recenzovanou syntézu *Československo v proměnách komunistického režimu* za skutečně nedotaženou, ale narozdíl od recenzenta soudím, že z objektivních

důvodů tomu nemůže být ani jinak. Proto jsme také zvolili pro hlavu pojednávající o takzvaném reálném socialismu období „normalizace“ – při dodržení základního koncepčního schématu – jinou strukturu zpracování než u předešlých analytičtějších kapitol. Šlo nám zde o to nastínit základní rysy a tendence autoritářského režimu a podložit je ukázkami z pramenů. Rozsah zpracování z tohoto úhlu pohledu pokládáme pro účel výuky za optimální.

Korektura recenzenta našla v množství detailních informací knihy o 455 stranách skutečně několik nemilých překlepů i faktických chyb, za jejichž odhalení jsem autorovi vděčen. Informace o tom, že ředitel Československé tiskové kanceláře Miroslav Sulek napomáhal Sovětům při okupaci Československa, vedle sdělení, že byl na základě moskevských protokolů odvolán ze své funkce (bez dovětku, proč se tak stalo), působí skutečně kuriózně. Někdy nejde o překlep, ale o údaje převzaté ze stávajících biografických slovníků, popřípadě memoárů. Jindy jde o dataci spornou. Není v silách autora každé datum ověřovat v archivních fondech. Některé výtky recenzenta působí samoúčelně a jako „chytání za slovíčka“. Opravdu nelze Mezinárodní organizaci novinářů a Mezinárodní svaz studentstva označit v padesátých letech za prosovětské služebné mezinárodní organizace, když v Praze sídlily již před komunistickým únorovým převratem? (s. 321) Nevěřím ani v míru recenzentova neporozumění obsahu textu. Například smyslem porovnávací tabulky mezd a cen z let 1966 a 1969 byla sonda do kupní síly obyvatelstva v rámci textových příloh každodennosti, nikoli studie o mzdové a cenové úrovni českého obyvatelstva v celých šedesátých letech.

Ne vždy Martin Franc při korektuře disponuje dostatkem informací. Veselou radostnost jeho objevu, že jsem překřtil v seznamu pramenů pracovníka kulturně-propagačního oddělení Ústředního výboru KSČ Viléma Kúna na Viléma Koně, musím umenšit, neboť tento soudruh se pod svými elaboráty a brožurami podepisoval v několika mutacích: Kún, Kun, Kûn, Kûň.

Nevím, z jakého myšlenkového úhlu a zdroje autor (v kontrapozici k mému tvrzení o rozvoji české historické vědy osvobozené od stalinismu) soudí, že historiografie ve druhé polovině šedesátých let „reflektovala úpadek svých pozic“ (s. 319).

Martin Franc projevuje při hledání nedostatků knihy, která mu není po chuti, vynalézavou nápaditost. Vadí mu věci až neskutečné, například že kniha má pevné desky a vzhledem ke kvalitnímu papíru a značnému rozsahu je i těžká, takže ji prý studenti nemohou studovat v prostředcích hromadné dopravy. Chtěli jsme navazovat na někdejší tradice české knižní kultury a dokázat, že i vysokoškolská učebnice může být krásnou knihou. Kvalitní forma obsahu jedině přidá. Ke studiu by si měl student opravdu v klidu studovny sednout. Rád bych umenšil počet některých studentů, kteří se studiu učebnic a skript věnují (pakliže vůbec) v tramvaji půl hodiny před zkouškou.

Druhou část recenze tvoří korektura těch našich interpretací, které nejsou v souladu s Francovým názorem na moderní české dějiny, ve formě pouhého prostého výčtu domnělých bludů. Jejich výběr a způsob argumentace je opravdu chaotický a navozuje otázku, do jaké hloubky recenzent problematiku moderních českých politických dějin i jejich politologických rozborů zná. Pakliže se pustí na pole ostré

kritiky a výhrad, měl by být odborně kompetentní. Nestačí výtky vyřknout, kritik by je měl především také adresně doložit formou odkazů na jiné renomované autory, monografie, nejnovější vědecké studie a podobně. Při formulaci záporného stanoviska by měl například konkrétně rozebrat, které prameny autor zatajil, opominul, či dokonce překroutil. Nic takového se v recenzi Martina France nedočteme. Francova kritika mých interpretací je souhrnem dojmů, averzí a nových stereotypů a mýtů, které se zaštiťují odkazem na blíže nedefinovaný „stávající odborný mainstream“ (s. 318). Vstupme například do oblasti česko-německých vztahů. Jak se dalo očekávat, na prvním místě mě recenzent tepe za pozitivní hodnocení prezidenta Edvarda Beneše a za to, že nezpochybňuji odsun Němců. Ale v této problematice se můj výklad nikterak neliší od vědeckých závěrů předních akademických odborníků: právních historiků Václava Pavlíčka, Jana Kuklíka juniora, historiků Jana Křena, Jindřicha Dejmk, Jana Němečka, Václava Kurala, Volkera Zimmermanna, Evy Hahnové, Hanse Henninga Hahna, Bořivoje Čelovského, sociologa Václava Houžvičky a dalších. Stejně tak je i v souladu s provoláním Sdružení historiků České republiky *Historikové proti znásilňování dějin* z roku 2002 a s publikací *Rozumět dějinám*, kterou ve snaze čelit sudetoněmeckým dezinterpretacím česko-německých vztahů v českém tisku a publicistice vydalo Ministerstvo kultury ČR téhož roku.² Naprosto pak odmítám Francovu výtku (jako obvykle ničím nedoloženou), že můj výběr ohlasů na poválečný odsun Němců, který pokládám za vyvážený, je „manipulativní“ (s. 318).

Kdo je tedy tím nejnovějším „odborným mainstreamem“, jehož stanovisek jako jedině odborně správných se dovolává recenzent? Je to politický bulvár médií a jejich černobílá, často protičeská optika, společenské působení (sudeto)německé diplomacie a jejich finančních nadací, je to idealismus části ahistorických aktivistů, kteří se pokládají za obránce lidských práv, planou rozhořčením za osud většiny znacizovaného německého obyvatelstva a k českému odboji se stavějí s despektem? Jsou to někteří literáti, dramatičtí tvůrci, filmaři, kteří když historické dokumenty neodpovídají jejich dnešní představě o minulosti, jaká by měla být, tak ji prostě vytvoří? A jsou to snad někteří historici a politologové, kteří se tímto „mainstreamem“ nechají unášet? A kdo v tomto hlavním proudu vlastně určuje interpretaci? A je vůbec ve svobodné společnosti, v níž platí svoboda vědy – nadto u tematiky z dějin dvou národů, které mají odlišné prožitky a zájmy – přípustná pouze jedna správná interpretace, jednohlas bez respektu k existenci názorových alternativ?

Recenzentova snaha jednoznačně vychovávat studenty k něčemu pomocí historie je na úkor pochopení snahy autora být především strážcem dějinné paměti, a tudíž používat prameny různorodé proveniencie a registrovat rozpory. Podle mého soudu v historicko-politologickém výzkumu má vše směřovat k poznání a odbornému

2 [PÁNEK, Jaroslav:] *Historikové proti znásilňování dějin: Stanovisko Sdružení historiků České republiky*. Příloha ke *Zpravodaji Historického klubu*, roč. 12, č. 2 (2001). Ed. Jiří Kocian. Praha, Sdružení historiků České republiky (Historický klub 1872) – Historický ústav AV ČR 2002; [BENEŠ, Zdeněk – KURAL, Václav (ed.):] *Rozumět dějinám: Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Praha, Gallery 2002.

pochopení doby, což ovšem neznamená ztotožnění autora s dobou, jejími aktéry a názorovými koncepty a hodnotami. V recenzním odsudku nalézám mezi řádky podivnou představu o práci s prameny téměř podezřívavě kádrováckého typu. Jakmile nevyretušuji z dějin nějakou „kontroverzní záležitost“ (v očích Martina France) či ji vykládám do hloubky problémově, tak jsem nálepkován, že zastávám negativní názorovou pozici jako dotyčný pramen. Když informuji věcně o polemice mezi Václavem Havlem a Milanem Kunderou v roce 1969 a neomezují se pouze na názory Václava Havla, jsem „odhalen“ jako Kunderův straník. Ale i kdyby tomu tak v případě koncepčně demokraticky a národně myslícího spisovatele Milana Kundery bylo, chce se mi odpovědět: „A co má být?“ Stejně tak když v analýze diskuse o federativní přestavbě Československa z roku 1968 cituji tehdy ojedinelý, téměř extrémně nacionalistický názor na české straně, že pro Čechy je nevýhodné udržovat společný stát se Slováký a že se připravovaná československá federace stejně rozpadne, jehož autorem byl Alexej Pludek, Martin Franc se nerozpakuje konstatovat, že neváhám „citovat na podporu svých postojů tak obskurní autoritu jako spisovatele Alexeje Pludka“ (s. 317, zvýraznil Jan Rataj). Nejde však vůbec o můj názor – mimochodem mám přesně opačný. Dodnes pokládám rozpad společného československého státu za fatální chybu pro obě strany. Jde spíše o to, že když jako profesionální historik odborně mapuji diskusi a stanoviska jejích aktérů, nemohu nikoho z důvodů osobní názorové předpojatosti vylučovat. Za podmínek svobodné vědy historik usiluje o celistvé zveřejnění názorové a společenské debaty. Vysokoškolští studenti nejsou nemyslíci dav, který je nutné před některými informacemi chránit a který se dá prvoplánově trvale zmanipulovat, i když jejich znalosti moderních českých dějin jsou často při příchodu na univerzitu silně ovlivněny povrchní mediální indoktrinací. Argumentaci na základě rozboru pramenů a dokumentů ze strany odborníků přijímají.

Na jiném místě se k svému úžasu dočtu, že „bráním samotný systém Národní fronty“ (s. 318), což by mě skutečně nenapadlo. Nevím, co recenzenta k tomuto zkratovému závěru vedlo. Patrně skutečnost, že jsem se snažil pouze pochopit, proč koncept Národní fronty v letech 1944 a 1945 podpořili i nekomunističtí demokratičtí politici. Odpověď dávám do kontextu s jejich zkušenostmi s nefunkčním mechanismem prvorepublikové parlamentní demokracie ve třicátých letech, s krizí československé liberální demokracie. Na jedné straně jsem ukázal, které nefunkčnosti atomizovaného politického stranictví první republiky chtěl systém Národní fronty překonat, a na straně druhé, které chyby opakoval a které nedostatky nově nastolil. Poznatek, že KSČ se po osvobození takticky posunula od někdejší krajně levicové sektářské pozice až do polohy levého středu, který u Martina France vzbuzuje nesouhlasnou reakci, není v odborné literatuře ničím překvapivým, ale naopak spíše standardním závěrem.

Musím se rovněž důrazněji ohradit proti další recenzentově eskamotáži mého výkladu, v níž mně podsouvá v negativním smyslu bez nutného komentáře interpretaci manifestu „Dva tisíce slov“ jako jednoznačně protikomunistického dokumentu. Má se snad čtenář domnívat, že obhajují stanovisko brežněvovské černé propagandy, signatářů zvacího dopisu ze srpna 1968 a intervenčních armád? Korektní postup

by měl přesněji interpretovat zdůvodnění mého závěru. Manifest „Dva tisíce slov“ nebyl protisocialistický, ale byl protikomunistický, neboť odmítl pozitivní historické povědomí KSČ o sobě samé a narušil svou výzvou k vlastní organizační emancipaci občanů její vedoucí úlohu ve společnosti – princip, který byl i v reformním československém národním komunismu zásadně nezpochybnitelný. Tento výklad není v kontextu závěrů stávající odborné literatury nijak „kontroverzní“.

Na konci recenze Martin Franc projevuje nespokojenost, že naše vysokoškolská učebnice nemá na knižním trhu zatím konkurenta, a přiznává jistý klad faktu, že jím zpochybněná kniha je na světě „alespoň v nějaké použitelné podobě“. Bezpochyby tato Francova úvaha bude podkladem k nějakému grantovému návrhu, a naše kniha tak nezůstane dlouho osamocena. Snad by se sám recenzent mohl postavit do čela autorského týmu pro zpracování „skutečně kvalitní vysokoškolské učebnice pro dějiny Československa v letech 1948 až 1989“ (s. 322). Rád bych byl jejím recenzentem. Co však s „kontroverzní“ učebnicí, když optimální „novátorsko-hlavněproudová“ není k dispozici? Doporučuji oprášit starou školskou ministeriální směrnici z druhé republiky a protektorátu – dodat vyučujícím a studentům tuš a nežádoucí místa mazat. Například v kritizovaném medailonu Alexandra Dubčeka by zůstalo pouze tolik, že byl komunista, který podepsal moskevský protokol a pendrekový zákon. Začernovat, začernovat až do úplného Temna.

Recenze

Právo v bezpráví

Jakub Rákosník

BOBEK, Michal – MOLEK, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (ed.): *Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2009, 1005 stran.

Zřídka kdy se recenzentovi poštěstí, aby mu sami autoři, respektive editoři usnadnili práci natolik, že si sžíravou recenzi své publikace sepíší sami, a navíc ji ještě uveřejní jako její součást. Necelé tři stránky textu nazvané „Namísto závěru“ tuto funkci plní znamenitě a editoři k tomu ještě otevřeně dodávají, že její „převzetí či i jen drobně pozměněnou re-publikaci nebudou považovat za plagiát“ (s. 981). Obviňují zde svůj autorský kolektiv z přílišného mládí, odborné nezkušenosti, jednostrannosti a nevykročení *ad fontes* (což navíc u většiny autorů ani není pravda). Hlásí se dokonce k tomu, že jejich cílem nebylo úsilí o nestranné zhodnocení, nýbrž a především nastavení černobílého zrcadla, ba i „mccarthyovské hony na čarodějnice“ (tamtéž). Ještě že závěry se řadí až na konec a u takto objemné publikace, s níž se navíc čtenáři jen velmi obtížně manipuluje, se k němu jen málokdo po tisícistránkové četbě hutných odborných textů propracuje. Tento závěr naštěstí nekoresponduje s většinou statí v knize. Takové míchání textů neslučitelných žánrů, kdy studie se zjevnou vědeckou ambicí vzápětí sami editoři devalvují snahou o humorný fejeton na závěr, knize na hodnotě nepřidává. Víím, že se tím jako recenzent vystavuji odsudku, že jsem nepochopil vtip, ale jednota literárního žánru publikovaného textu je vedle

dalšího tím, co sociální vědu činí sociální vědou.¹ Vzhledem k tomu, že řadu ostře kritických poznámek vyjádřili již sami editoři na citovaném místě, mohu odkázat čtenáře na tento jejich text a zaměřit pozornost k jiným záležitostem.

Nejprve k samotnému názvu. V úvodu sborníku editoři přiznávají, že zvažovali i řadu jiných názvů. Z možností, jež jim přicházely na mysl, lze tento posléze zvolený považovat za ještě relativně šťastný, kulantní a snad i marketingově trochu přitažlivý (s. 35). Logická rozpornost titulu a podtitulu (právo v bezpráví) ani není příliš na škodu. Vyjadřuje hodnotové stanovisko editorů i autorů většiny zde uveřejněných studií. Za nedostatek však lze považovat, že tato hodnotová a konceptuální východiska nejsou explicitně rozpracována v úvodu knihy. Neměla by snad vědecká práce začínat základními definicemi pojmů, s nimiž pracuje? S touto otázkou byli editoři hotovi jedním stručným odstavcem na předposlední stránce, kde pouze připouštějí, že pojem „komunistické právo“ je ahistorický a dobové prameny jej zásadně neužívají. Na tom rozhodně není nic metodologicky chybného, pokud pracujeme s pojmy, které prameny neznají, protože časový odstup umožňuje konceptualizovat témata, jichž si mnohdy samotní aktéři nebyli vědomi, a proto ani o nich nemluvili. Je snad problém hovořit o husitské revoluci, když husité slovo revoluce neznali?

Bylo by tedy žádoucí, kdyby v úvodu knihy byly základní pojmy jasně definovány, což nejsou. Jako příloha je sice zařazen „Slovníček pojmů pro mladší a méně pokročilé marxisty“ (s. 985–996), ale je velmi selektivní – nenalezneme zde ani pojem „právo“, ani „komunistické právo“, ba ani „socialistická zákonnost“.² Navíc tento slovníček obsahuje pouze přepisy definic z jednoho „normalizačního“ slovníku, nikoli definici analytických kategorií, se kterými pracují autoři. Nejlépe je to vidět například na substantivu „ideologie“ a adjektivu „ideologický“, které jako analytické pojmy používají snad všichni zúčastnění, aniž by bylo jasně definováno, co se tím myslí. Je to falešné vědomí, o kterém mluvil Marx? Nebo jde o neutrální pojem označující soustavu symbolických výrazů s mobilizační funkcí, legitimizující určité jednání? To rozhodně není totéž, a zdá se, že mnozí autoři textů v tom sami neměli úplně jasno.

Editoři by mohli proti uvedené kritice oprávněně namítnout, že ve sbornících není rozhodně obvyklé uvádět v úvodech to, co tato recenze od nich požaduje. Zprvč však tato kniha není obyčejným sborníkem, nýbrž publikací splňující parametry solidně koncipované kolektivní monografie (srv. s. 34). Zadruhé je tato kniha natolik závažná, že nepochybně bude plnit úlohu jednoho z klíčových autoritativních textů k právním dějinám let 1948 až 1989, a proto si editoři měli počínat s větší mírou zodpovědnosti, pokud jde o otázky metody a koncepce jejich společného díla.³

1 Srv. EAGLESTONE, Robert: *Postmodernismus a popírání holocaustu*. Praha, Triton 2005, s. 38–45.

2 Naštěstí má kniha věcný rejstřík, takže některé pojmy má čtenář naději najít poměrně snadno alespoň v jednotlivých statích.

3 Za třiatřacet let od roku 1989 máme obdobně koncipovaných publikací stále jako šafránu (srv. MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (ed.): *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, Karolinum 2004; KUKLÍK, Jan a kol.: *Dějiny československého práva 1945–1989*. Praha, Auditorium 2011).

Za zvláštní zmínku stojí také výběr autorů jednotlivých statí. Editoři přitom otevřeně přiznávají kritérium selekce, které lze zjednodušeně vyjádřit jejich slovy jako „obklíčení padesátníků“. K tomu dodávají na vysvětlenou: „Současnou dominantní generaci šedesátníků a padesátníků (a bohužel i některých čtyřicátníků) totiž považujeme naopak bez jejich viny za nešťastnou, tak trochu ‘ztracenou’ generaci: vystudovali v době, kdy fakulty nenabízely kvalitní vzdělání nesoucí takové atributy akademického prostředí, jako je otevřenost či diskuse, nemluvě ani o tom, že samotné přijetí na právnické fakulty začasto (a v některých obdobích vůbec) nebylo dáno inteligencí a znalostmi přihlášených, nýbrž faktory zcela jinými (politická orientace, třídní původ, klientelismus apod.), a obdobně lze říci i o možnosti vyučovat na těchto fakultách.“ (s. 35 n.) Odhlédneme-li od konstrukce tohoto souvětí, jež bezmála naplňuje definiční znaky kolektivní viny, nacházíme zde ještě dva úzce související problémy upomínající na studované období, tedy roky 1948 až 1989.

Zaprvé je to analogický postup, jako když byli kdysi vylučováni údajně buržoazní právníci jako reakcionáři neschopní porozumět novému třídnímu právu socialistické diktatury a správně je aplikovat. Pravda, dnes již takto vyloučeným nehrozí dlouholetý žalář, či dokonce smrt jako v padesátých letech, ale jen to, že je ve vědecké diskusi ostrakizujeme a jejich případným argumentům se předem vysmějeme, jak činí i výše citovaný úvod a závěr této knihy. Zadruhé vzbuzuje mé pochybnosti otevřený aktivistický apel knihy. Likvidace pluralitně demokratického systému po roce 1948 (a částečně již po roce 1945) vedla k nadšeným kampaním proti pozitivismu, kosmopolitismu a podobně ve jménu úsilí dosavadní údajně pokřivený, deformovaný systém buržoazního státu a buržoazní vědy konečně napravit. A do těchto kampaní se (pravda s různou mírou nadšení a upřímnosti) zapojila řada tehdejších reprezentantů vědy. Nyní si zase napravujeme pokřivený, deformovaný komunistický stát a máme potřebu demonstrovat zvrácenost či komičnost systému bolševické vlády. Změnila se terminologie (místo logiky dějin, třídní spravedlnosti či diktatury proletariátu argumentujeme ideou právního státu, nezadatelností lidských práv a demokratickými hodnotami), ale politicky legitimizační funkce takových postupů zůstává totožná. Je skutečně nutné opatřovat právní dějiny takovýmto svazácky aktivistickým až denunciačním stylem, jakým promlouvá hlavně úvod a závěr této knihy a příležitostně i někteří její autoři?

Na jiném místě jsem použil pojem „delegitimizační diskurz“, který považuji za charakteristický pro českou historiografii komunismu devadesátých let a který se objevuje dodnes, což platí i pro tento sborník. Cílem tohoto diskurzu je demaskování komunismu, poukázání na jeho zvrácené aspirace a morální odsouzení, nejednou spojené také přímo se zesměšněním.⁴ Má právní historiografie být jen takto prvoplánově služkou existujícího společenského uspořádání? Zapřísaháme-li se proti komunistickému bezpráví idejemi právního státu a moralitou, jejichž transcendentální předpoklady tak efektně rozpracoval Immanuel Kant, neměli bychom zapomínat ani na další části jeho díla. Jistěže dosažení zcela objektivní sociální vědy je

4 Svědčit o tom může mezinárodní konference „90 let českého a slovenského komunismu“, konaná v Praze ve dnech 3.–5. listopadu 2011, jejíž sborník je v tisku.

nemožné, a dovolím si říci, že i nežádoucí, jako Kantův „regulativní ideál“ by však i přes svou nedosažitelnost měla být stále přítomna v úsilí těch, kteří si zvolili vědu jako povolání.⁵ Právě nevhodné promíchání žánru vědy, fejetonu a legitimizační propagandy považují za velkou škodu této jinak v mnoha dalších ohledech (k nimž ještě dále přistoupím) vynikající knihy.

Podle slov editorů má kniha přispět k tomu, aby se ona „doba již nikdy nevrátí-la“ (s. 36). Pochybuji, že sebevícе důkladné popsání komunistických zločinů může uchránit před možností nového totalitarismu. Výmluvně tento problém postihl režisér a scenárista Dennis Gansel ve svém filmu *Náš vůdce* (natočeno 2008), vyprávějícím příběh středoškolského učitele v současném Německu, který dokázal v rámci praktického cvičení o nepřátelích otevřené společnosti vychovat ze svých studentů, věřících v nezpochybnitelnost demokratických hodnot, všeho schopnou bojůvku oddaných stoupců, která se v závěru úplně vymkne kontrole. Může-li historiografie vůbec přispět k tomu, aby se taková doba již nikdy nevrátila, pak musí být podle mého názoru otázky kladeny jinak než jen ve smyslu snahy demonstrovat zločinnost socialistické diktatury. Měla by především usilovat o vyzkoumání podmínek možnosti jejího uskutečnění – v tomto případě porozumět zkušenostem „dlouhých třicátých let“, která v důsledku ekonomické krize a následné války fatálně proměnila politickou, hospodářskou a sociální strukturu české společnosti a která napomohla vytvoření poválečného společenského konsenzu, o nějž se opíral lidovědemokratický režim před rokem 1948 i po něm.⁶ To by však předpokládalo fúzi právních a sociálních dějin, čemuž současný vývoj v české historiografii zatím příliš nenavzděčuje.

Tak daleko recenzovaná kniha neměla v plánu jít, a nelze to ani jejím autorům mít za zlé. Již samotné systematické zpracování vývoje hlavních právních odvětví a profesí s určitými přesahy k filozofii a sociologii práva je dostatečným krokem kupředu v našem stávajícím vědění o právu v období 1945 až 1989. Vedle Barbary Havelkové, k jejímuž příspěvku se v této recenzi ještě vrátím, jako jediný tímto směrem v knize deklaratorně vykročil Hynek Baňouch. Ač se přidržel interpretačního rámce teorie totalitarismu, deklaroval nutnost sociálněhistorického studia komunistického právního systému. V tomto smyslu ve stati „Metody, motivy a cíle studia komunistického práva“ napsal: „Je nezbytné, aby právníci vzdělaní v nedávné historii pomáhali orientovat sociálněvědné výzkumy, např. vězeňské *oral history*, k pokládání otázek, které by co nejvíce mapovaly skutečnou povahu tehdejšího žitého práva. Právníci na oplátku dostanou data, která budou moci konfrontovat se svými závěry o povaze práva a případně je korigovat.“ (s. 287 n.)

Baňouchova poznámka má však širší dosah než jen ve směru k orální historii. Kam tím jako recenzent mířím, snad objasní následující komentář k úryvku z jinak velmi

5 Viz BARŠA, Pavel: *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu*. Praha, Argo 2011, s. 20.

6 Viz RÁKOSNÍK, Jakub: Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 7, č. 2 (2010), s. 222–238; TÝŽ: *Sovětizace sociálního státu: Lidově-demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010.

instruktivní statě „Základní práva“ Elišky Wagnerové, která konstatovala: „V zájmu dosažení tohoto cíle (vybudování socialismu – pozn. autora) neváhali tvůrci ústavy ideologicky dezinterpretovat, resp. zneužít ideje křesťanství a husitství, z nichž zcela nesmyslně dovodili ideu lidovlády... Ideu sociální spravedlnosti demagogicky postavili proti kapitalismu, který zjevně chápali širěji než jen jako uspořádání ekonomických vztahů. Kapitalismus dokonce ztotožnili s nacismem, což byl důvod pro uskutečnění ideje národního státu, který skrze ‘spravedlivé rozdělování národního důchodu’ měl směřovat k socialismu.“ (s. 351) Hovořit o dezinterpretaci minulosti je zavádějící. Jak výstižně poznamenává Jan Randák, všechny politické režimy hledají prostřednictvím adekvátních výkladů minulosti legitimizaci svého počínání a sebezpotvrzení. Výklady minulosti se stávají společensko-politickým argumentem, jenž orientuje soudobé aktéry v aktuálním, mnohdy hektickém a přelomovém dění.⁷ Nekonstruujeme si dnes historickou kontinuitu České republiky s první republikou či nepovažujeme Jiříka z Poděbrad za středověkého průkopníka evropské integrace? Tyto kontinuity nám připadají zcela přirozené, zatímco naši potomci na ně budou patrně hledět s podobným despektem, jako my hledíme na Nejedlého komunisty, dědice pokrokových tradic. Ideu sociální spravedlnosti neváhaly ve třetí republice klást proti kapitalismu i ostatní, nekomunistické strany. A ztotožňování nacismu s kapitalismem ani v západní Evropě nebylo bezprostředně po válce nijak neobvyklé.⁸ Sémantické pole pojmu „kapitalismus“ bylo ve třicátých a čtyřicátých letech po zkušenosti krize a války podstatně více posunuté k negativním významům, než jsme tomu uvyklí dnes. Právě tyto příklady ukazují, jak potřebné je netvořit jen úzce oborově vymezené právní dějiny.

V návaznosti na výše uvedené se nabízí ještě jedna otázka, která však zatím zůstane pro svou spekulativnost pouhou otázkou. Editoři si v úvodu povzdechli nad nezpochybnitelným faktem, že se po roce 1989 nenašel ve vztahu ke komunistickému právu nikdo takový, jako byl Viktor Knapp po roce 1945, který v knize *Problém nacistické právní filozofie* zdařile analyzoval podstatu nacistického práva.⁹ Je to chyba současné právní vědy a výše zmíněné trvajících převahy takzvaných normalizačních kádrů mezi jejími reprezentanty, jak editoři implicitně předpokládají? Anebo to naopak spíše vypovídá o postojích české společnosti jako celku, která se snadno dokázala distancovat od importovaného nacismu, ale nikoli od socialistické diktatury, již nelze tak jednoduše delegitimizovat jako jen naprosto nechtěné „dovozové zboží“ ze Sovětského svazu?

Právnícká perspektiva výkladu svádí k nereflektovanému přejímání teorie totalitarismu. Je to pochopitelné. Na jedné straně stojí suverénní stát (odhlédneme-li od zá-

7 Viz RANDÁK, Jan: Betlémská kaple, revoluční tradice a vstup marx-leninské historiografie do prostoru. In: JIROUŠEK, Bohumil a kol.: *Proměny diskursu české marxistické historiografie: Kapitoly z historiografie 20. století*. České Budějovice, Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity 2008, s. 225.

8 Srv. THERBORN, Göran: *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945–2000*. London, Sage Publications 1995, s. 27 n.

9 Citovaná kniha vyšla v roce 1947 a před deseti lety byla reprintována (Dobrá Voda, Aleš Čeněk 2002).

vislosti na SSSR), státostrana s postavením garantovaným od roku 1960 i ústavou, ideologie prohlášená za jediný vědecký světonázor a systém monistické transmisní demokracie. Na druhé straně je pak ovládaná, bezmocná a atomizovaná společnost, kterou lze v případě potřeby snadno vyvinut z podílu na realizaci útlatku. Příznačně také daleko častěji právníci citují od Hannah Arendtové *Původ totalitarismu* než knihu *Eichmann v Jeruzalémě*, v níž se autorka zabývá otázkou vědomé participace jednotlivce na hrůzných úkolech vyhlazení rasy při zachování čistého svědomí. A recenzovaná publikace není v tomto směru výjimkou. Když jsem se kdysi začal zabývat padesátými lety, dostaly se mi do ruky nejprve archivní dokumenty o provádění vládního nařízení č. 22/1953,¹⁰ jehož cílem bylo snížit na minimum důchody údajných nepřátel lidovědemokratického režimu. Přestože se intence normotvůrce zaměřovala na skutečné špičky předúnorového establishmentu, realizace nařízení ukázala zcela odlišný obraz. Činovníci řady národních výborů si je vyložili jako plošné tažení proti inteligenci a prameny ukazovaly nikoli ojedinělé případy, kdy sami obyčejní lidé upozorňovali úřady, že na některého domnělého prominenta se zapomnělo. Reprezentanti lokální moci za zjevné podpory části obyvatelstva tuto politickou akci pochopili jako příležitost k uskutečnění svých morálně-ekonomických představ o spravedlivé distribuci. Nerelativistická morálka nás vede k pohrdání takovými činy. Pokud však cílem historické vědy má zůstat ono novokantovské „porozumění“ minulosti, pak nelze jen vyslovit mravní pohoršení a při hledání „žitého práva“ rezignovat na studium tehdejších mentálních stereotypů a „morální ekonomie“ jednotlivých společenských vrstev.¹¹ Takovou perspektivu však v žádné ze statí tohoto sborníku nenalezneme.

Výše uváděné námitky a výtky by však neměly přehlúšit pozitivní stránky recenzované publikace, kterých rozhodně není málo. Editoři přehánějí, když tvrdí, že převážná většina autorů se rekrutuje ze zcela nezkušených mladých asistentů. Je pravda, že jsou narozeni převážně v sedmdesátých letech, ale jejich životopisy (v knize přiložené) i bibliografie některých z nich (v knize nepřiložené) hovoří o opaku. Mezi historiky koluje stará moudrost, že svá vrcholná díla historik píše kolem čtyřicátého roku života. Tehdy má již načteno dostatek knih a pramenů a zároveň ještě nepropadá expertnímu rutinérství, obrněnému proti vstřebávání nových teoreticko-metodologických impulzů. Právě k tomuto bodu svých odborných životů směřovali v době psaní mnozí z autorů statí v této knize a jejich zde uveřejněné texty tomu také nasvědčují.¹²

I když jsem výše vytykal absenci sociálněhistorické dimenze, od které se editoři dokonce programově distancovali, rozhodně se v knize nejedná o prostý metodologický pozitivismus, ve smyslu převyprávění normativních textů v jejich chronologické posloupnosti. Kniha je rozdělena do čtyř částí, a zvláště její první část „Právní řád“ tento horizont dalece přesahuje. Její *gros* určují dva úvodní konceptuální

10 V recenzované knize toto nařízení rozebírá Milada Tomková ve statí „Sociální zabezpečení“ na stranách 701 a 702.

11 K pojmu „morální ekonomie“ viz THOMPSON, Edward P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. In: *Past & Present*, č. 50 (1971), s. 76–136.

12 Oslovení autoři z nejstarší generace (např. Otakar Motejl či Zdenek Krystufek) sem přispěli texty psanými spíše z pozice pamětníků.

příspěvky – „Na stráži jednoty světa: Marxismus a právní teorie“ Jiřího Přibáně a „Ideologie aplikace práva v době reálného socialismu“ Zdeňka Kühna. Přibán zde zdařile vyložil základní kategorie marxistického přístupu k právu i jeho historické proměny, zvláště v období Leninovy a Stalinovy fáze. Organicky na něj navazuje Kühnův text demonstrující napětí mezi „dobrem“ a „právem“, tedy mezi ideologicky motivovaným budováním dokonalé společnosti a dodržováním právních předpisů. S dostatečným využitím primárních pramenů jurisprudence ukazuje postupný přerod od budovatelského aktivismu, ochotného ve jménu deklarovaného kolektivního dobra nerespektovat pozitivní právo, k přísně formalistickému důrazu na platné právo, jenž byl charakteristický hlavně pro takzvanou normalizaci.

Radoslav Procházka analyzuje jednak zdrženlivost komunistického práva ve vztahu k odškodnění rozličných druhů nehmotné újmy a jednak právně-sociologickou dimenzi nivelizace sociálních statusů. Jelikož se kniha zabývá jen komunistickým právem, autor již neukazuje, v jaké míře komunisté v tomto případě jen navázali na nivelizační tendence z protektorátu a třetí republiky. Kateřina Šimáčková poté podává přehled ústavního vývoje, v němž se soustředila zvláště na ty momenty, kdy se běžné zákonodárství dostávalo do konfliktu s ústavními normami. S jistým pedantstvím bych autorce vytkl příliš časté citování edice Jána Gronského – v odborném textu by bylo vhodnější čerpat z autoritativnějších pramenných zdrojů, než je učební příručka pro studenty.¹³ Tomáš Gábriš se zaměřil na omezování soukromé sféry a posilování úlohy veřejného práva. Svou stať „Posilňovanie roly štátu a verejného práva v Československu v rokoch 1948–1989“ uzavírá zajímavou, avšak velmi spornou kontrafaktuální úvahou, že komunistický systém mohl snad přetrvát, kdyby oslabil státní dohled na méně viditelnou formu a umožnil lidem širší seberealizaci v „širšej sfére súkromia“ (s. 166).

V českém prostředí ojedinělý svým obsahem je velmi zajímavý příspěvek Radima Polčáka o informační teorii práva. Touto cestou se podle nejspolehlivějších představ mělo dospět ke zcela bezhodnotové aplikaci práva pomocí kybernetických metod. Škoda že autora více zajímalo morální odsouzení hodnotové neutrality než úvahy nad technokratickými tendencemi řízení společnosti, k nimž tyto koncepce náležejí, které byly v padesátých a šedesátých letech i na Západě nemálo rozšířené.¹⁴ Za jeden z nejzdařilejších textů ve sborníku lze považovat následující příspěvek Barbary Havelkové o genderové rovnosti, kde jsou citlivě kombinovány právní, politickoprogramové a statistické dokumenty.

Zdeněk Kühn do sborníku přispěl celkem třemi texty. Ve druhém z nich, nazvaném „Zločin a trest“, se věnoval judikatorní reflexi komunistických zločinů po roce 1989. Kromě toho, že věrohodně ukazuje obraz české justice v barvách nikoli tak černých, jak jsme zvyklí, také zvláště zdůrazňuje, jak chybné je zažité obviňování právní-

13 GRONSKÝ, Ján: *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*, sv. 2 a 3: 1945–1960 a 1960–1989. Praha, Karolinum 2006 a 2007.

14 Srv. např. z domácího prostředí práce kolektivu kolem Radovana Richty z let 1963–1968. Ke starší tradici technokracie v českém prostředí viz JANKO, Jan – TĚŠÍNSKÁ, Emilie (ed.): *Technokracie v českých zemích 1900–1950*. Praha, Archiv AV ČR – Institut základů vzdělanosti, společné pracoviště UK a AV ČR 1999.

ho pozitivismu z usnadňování nástupu a udržování moderních diktatur. V tomto směru kategoricky poznamenává: „Zkušenost diktatur a totalitárních režimů ale ukazuje, že jak pozitivismus, tak anti-pozitivismus mohou přispívat k extrémní nepravdělnosti.“ (s. 208) Na Kühna tematicky navazuje stať Davida Kosaře věnovaná otázce lustrací. V návaznosti na starší literaturu považuje české lustrační zákony za nejradikálnější z postkomunistických zemí (s. 229), a přestože plně uznává jejich funkčnost v předchozím období, s ohledem na změněné okolnosti považuje za žádoucí je zrušit pro jejich rozpornost s Listinou základních práv a svobod. První část knihy pak uzavírá text Hynka Baňoucha, o němž jsem se již zmínil.

Zatímco část první bude asi nejzajímavější pro odborné historiky, druhou a třetí část zase nejvíce ocení patrně studenti, kteří zde mohou načerpat užitečné znalosti o vývoji jednotlivých právních odvětví a fungování hlavních právnických profesí. Druhou část uvozuje pojednání o ústavním právu od Vojtěcha Šimíčka a Jana Kysely, kteří se zaměřili především na rozdíl mezi psanou a faktickou ústavou v jednotlivých fázích diktatury KSČ. Na ně pak organicky navazuje rozbor koncepce základních práv v ústavním právu od Elišky Wagnerové, která věnovala značnou pozornost také srovnání s praxí dalších států východního bloku. Mezinárodní právo veřejné zpracoval Pavel Molek, který se soustředil především na doktrinární otázky postavení mezinárodního práva v systému československého práva. Za hlubší rozpracování by jistě stály případy, kdy se československá praxe dostávala do konfliktu se závazky vyplývajícími z mezinárodního práva, jako tomu bylo například v padesátých letech u nucené práce nebo třídní diskriminace ve vzdělání, za což se Československá republika dočkala opakované kritiky ze strany Mezinárodní organizace práce, respektive UNESCO.

Stať Michala Bobka „Socialistická srovnávací právní věda“ svou povahou spadá spíše do první části. S kritickým ostnem se zaměřuje nejen proti nevalné úrovni právní komparatistiky, nýbrž i proti tehdejšími právníckými elitám. V návaznosti na Tomáše Ježka pak na straně 422 konstatuje: „...právníci, na rozdíl kupříkladu od ekonomů, kteří od šedesátých let na vybraných ekonomických pracovištích zkoumali tržní mechanismy a vady systémů centrálního plánování, nebyli na proces transformace a společenskou změnu z ní plynoucí vůbec připraveni.“ Následující dva příspěvky od Petra Bělovského se týkají vývoje občanského a rodinného práva. Z pochopitelných důvodů věnuje autor zvláštní pozornost změnám koncepce vlastnického práva. O pracovním právu pojednala opět Barbara Havelková. Oproti své výše zmiňované stati se zde omezila jen na strážlivě pojatý přehled vývoje dotčeného právního odvětví. Stať obsahuje užitečný shrnující závěr (s. 506–508), kde v několika bodech demonstruje základní vývojové tendence pracovního práva.

Občanské právo procesní zpracoval Zdeněk Nový. V jeho věcně formulovaném příspěvku mimo jiné stojí za pozornost přehledné, až učebnicově systematické členění textu. Vývoj trestního práva rozebral Tomáš Gřivna, procesní otázky pak ve spolupráci s Martinou Gřivnovou. Proti autorovu věcnému a popisnému přístupu nic nenamítám, avšak zaujalo mě závěrečné hodnocení statě „Trestní právo hmotné“: „Lze však říci, že vadná byla právní úprava ve své podstatě (hovoří se o trestním zákonu z roku 1961 – pozn. autora), neboť obsahovala řadu trestných

činů imanentních ochraně socialistických společenských vztahů...“ (s. 580) Ptám se, zda například v pojednání o právních dějinách robotních řádů máme považovat celou právní úpravu za vadnou, protože upravuje vrchnostensko-poddanské vztahy a neodpovídá naší dnešní koncepci občanské rovnosti nebo výkonu závislé práce. Právě takovéto prezentistické posudky minulosti, které se v knize objevují na příliš mnoha místech (zdůrazňuji, že nikoli jen u tohoto autora, zároveň ale nikoli u všech autorů), jsou podle mého názoru její největší slabinou.

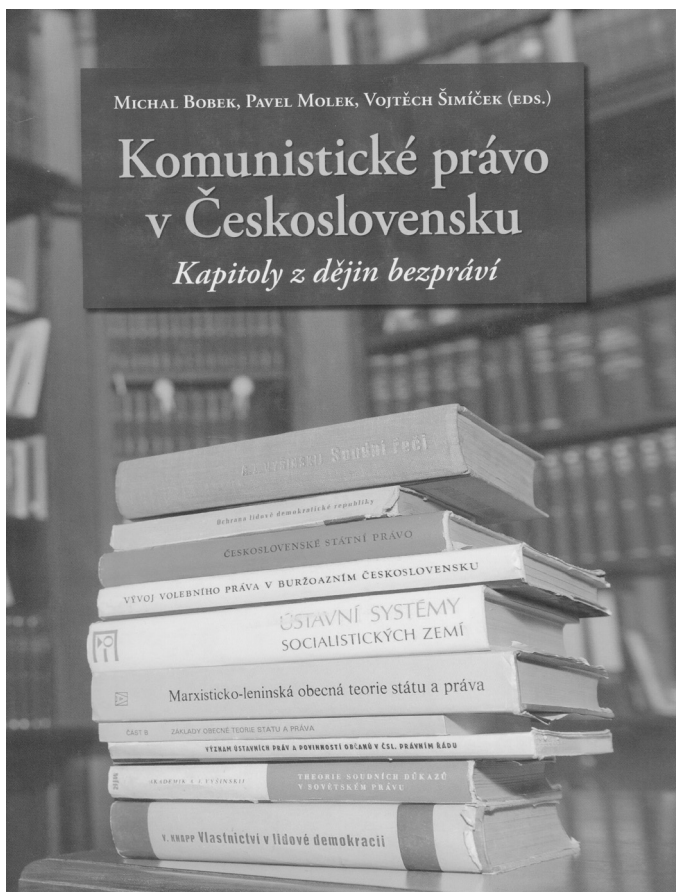
Správní právo hmotné i procesní společně pojednal Josef Vedral, jemuž lze vytknout snad jen časté příliš dlouhé citace z pramenů a literatury. Právo životního prostředí zpracovala Eva Kružčíková. Demonstruje zde zřetelný rozpor mezi solidní legislativou z éry „normalizace“, kterou představuje například vodní zákon z roku 1973, a její faktickou neúčinností v praxi (s. 663). Jako historik zabývající se dějinami sociální politiky jsem si s obzvláštním zájmem přečetl rozsáhlou stať Milady Tomkové o právu sociálního zabezpečení. Jakkoli je zřejmé, že starší období je autorce patrně bližší a že zvláště výklad o pozdní „normalizaci“ je velmi zkratkovitý, lze tento její příspěvek považovat za jeden z nejlepších textů, které po roce 1989 v právní historiografii k tomuto tématu vznikly. Obdobně zaslouží ocenění i Hynek Baňouch se svým druhým textem, v němž se věnoval hospodářskému právu, které dnes již bývá pro mladší badatele značně nepřehlednou a nesrozumitelnou oblastí. Zvláštní důraz přitom kladl na korespondenci marxisticko-leninského učení a právní úpravy této materie. Vývoj regulace církví a náboženských společností zpracoval Petr Jäger. Mohl snad jen více zmínit fungování nepovolených organizací, o nichž pouze v jedné větě lakonicky konstatuje, že byly legalizovány až po roce 1990 (s. 791).

Část třetí uvozuje esejisticky pojatý text Otakara Motejla o vývoji soudnictví. Převládá zde pohled kvalifikovaného pamětníka, postrádající jakékoli odkazy na externí informační zdroje. Zřejmě i kvůli této žánrové odlišnosti byl jako následující zařazen z hlediska tematického vymezení duplicitní text Zdeňka Kühna o socialistické justici. Zajímavé jsou mimo jiné jeho komparativní statistické rozbory složení soudcovského stavu (s. 846 n.). Vývoj prokuratury zpracoval se značnou důkladností Jan Lata, jemuž lze ovšem vytknout až přílišné užívání přímých citací z pramenů a literatury na úkor vlastního výkladu. Na advokacii se v dalším příspěvku soustředil Stanislav Balík, který se tomuto tématu věnuje již dlouhou dobu a mohl zde tak zúročit v komplexním pojednání poznatky ze svých dosavadních prací. O notářství ve stručnosti pojednala Blanka Čechová. Třebaže její příspěvek sleduje především vývoj právní regulace této profese, obsahuje i příležitostné příklady rozličných problémů při výkonu notářské praxe.

Zařazení čtvrté části, nazvané „Osobní reflexe“, není příliš organické. Sestává z víceméně memoárových textů dvou exulantů, Zdenka Krystufka a Mojmíra Povolného, a Otakara Motejla, jenž tentokrát vzpomíná z pozice obhájce působícího za „normalizace“. Celou publikaci pak uzavírá text Anny Šabatové, který ovšem žánrově není „osobní reflexí“, nýbrž odbornou studií k tématu ochrany základních práv, v čemž doplňuje perspektivu výše uvedeného příspěvku Elišky Wagnerové.

Již výše jsem poznamenal, že jde o autoritativní knihu shrnující současné poznatky o tématu, kterou si žádný badatel, pokud se vážně věnuje našim dějinám

v letech 1948 až 1989, nebude moci dovolit opominout, i kdyby se vůči ní měl kriticky vymezovat. Na konci 19. století si historikové představovali svou vědu jako katedrálu, jejíž základy tvoří pramenné edice. Z nich vyrůstá zdivo studií a tematických monografií, které pak jako klenba završuje syntetické pojednání. Kdybych měl aplikovat tuto dnes již antikvární představu na právní dějiny komunistického období, pak by první krok představovaly edice, druhý pozitivisticky pojaté výklady právních předpisů, třetí předpisy v kontextu jejich aplikace a poslední, čtvrtý krok skutečné sociální dějiny komunistického práva jako integrální součásti pokusu o socialistickou transformaci společnosti. Recenzovaný sborník se dopracoval na solidní úrovni kamsi mezi druhý a třetí z uvedených kroků, což patrně byl i záměr jeho původců. Sociální dějiny komunistického práva ve smyslu výše zmiňovaného „žitého práva“ však stále ještě čekají na svého tvůrce.

Recenze

Nespravedlivě pošlapaná demokratická veličina?

Petr Anev

ROKOSKÝ, Jaroslav: *Rudolf Beran a jeho doba: Vzestup a pád agrární strany*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Vyšehrad 2011, 912 stran.

Rudolf Beran (1887–1954), premiér autoritativního režimu druhé republiky a poslední předseda Republikánské strany zemědělského a maloroľnického lidu, zjednodušeně zvané stranou agrární, v obecném povědomí patrně nese stigma nedůvěryhodného a podezřelého politika, ba dokonce zrádce národa. Po desetiletí se jako fakt uvádělo, že ve třicátých letech ustoupil od Švehlovy umírněné politiky a obrátil agrárníky radikálně doprava. Stranu údajně navedl na kurz proti Hradu a přikláněl se k henleinovcům i nacistickému Německu, až se po pádu první republiky dočkal naplnění svých ambicí. Stanul v čele pomnichovského protidemokratického režimu, který mu byl bližší než masarykovská republika, a za okupace ještě k tomu kolaboroval s Němci. Takto byl Beran líčen dlouhá léta, i když po roce 1989 černě na jeho obrazu přece jen ubývalo. Nyní vyšla vůbec jeho první biografie. Jedná se o neobyčejně obsáhlou faktografickou publikaci, která k Beranovi zaujímá postoj mnohem vstřícnější.

Kniha Jaroslava Rokoského *Rudolf Beran a jeho doba* líčí ve vzájemném propojení Beranovu politickou kariéru a osudy agrární strany. Těžiště výkladu přitom leží ve druhé a třetí republice, tedy ve dvou obdobích dějin československého státu, jejichž charakter zůstává předmětem největších sporů. Autor se do hloubky zabývá

mnohými tématy a problémy, jimž se historici často jaksi automaticky vyhýbali. Ani role agrárníků v době jejich zániku není dosud zcela objasněna. Stejně jako v případě Berana nás může trápit otázka, kam vlastně směřovali a jestli se tak zásadně odvrátili od demokratické linie, jak se často tvrdilo. I dnes sepsání biografie posledního agrárního vůdce může vyvolat konfrontaci nejen odbornou, neboť téma neztratilo svůj politický podtext. Kdo se k němu určitým způsobem vyjadřuje, může být snadno obviněn ze sympatií k deklarovaným zrádcům.

Jaroslav Rokoský se osobnosti Rudolfa Berana v širokém politickém a společenském kontextu věnoval dlouhý čas a vskutku důkladně. Předkládaná kniha je založena na jeho disertační práci, obhájené v roce 2004 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Po sedmi letech různých průtahů, kdy nebylo jasné, v jaké podobě a zdali vůbec bude Rokoského dílo publikováno, se loni dostalo do rukou širší čtenářské obce. Autor byl mnohými obviňován, že agrárníkům a Beranovi nadržuje. Tento dojem na první pohled vyvolává prolog knihy, uvozující vlastní výklad na způsob motta. Srdceryvně se tu sděluje, že Beran byl dvakrát souzen a bojoval přitom o život: za války stál v Berlíně před nacistickým soudem a za několik let se musel hájit před soudem třetí republiky, kde žalobu vedli komunisté. Beranovu dvojí perzekuci jistě nelze popírat, tvoří však jen část jeho politické dráhy a lidského údělu. Namísto ní by prolog třeba mohl zdůraznit, že Beran jako premiér vedl režim druhé republiky, který zaváděl totalitní praktiky, a že po okupaci 15. března 1939 uctivě vítal nacistické pohlaváry, což by nenavodilo zdaleka tak příznivý dojem. I to je pravdivé, ovšem rovněž vytržené ze souvislostí. V celkovém hodnocení Berana je třeba hledat vyváženější shrnutí. Nepřehlédněme však, že při líčení jednotlivých událostí v knize Rokoský projevuje takovouto snahu a není zdaleka tak jednostranný jako v úvodních pasážích.

Kniha staví na impozantním množství pramenů a literatury, představuje perfektně heuristicky podložené dílo. V tomto ohledu ji nelze napadat, druhým jde příkladem. Ovšem s jednou výhradou – nereflexuje totiž tituly vydané po roce 2004, kdy byla sepsána. Zde se neblaze projevila ona časová proluka, v níž autor hledal vydavatele, a vtírá se otázka, zdali neměl své dílo bibliograficky aktualizovat. Mezi tituly, o něž se mohl opřít, pak scházejí takové podstatné práce jako historická syntéza druhé republiky od Jana Gebharta a Jana Kuklíka nebo studie o agrárnících z pera Evy Broklové.¹ S prameny pracuje Rokoský seriózně, hlavní dokumenty se nesnaží zamlčovat ani překrucovat.

Publikace je rozdělena na sedm velkých kapitol, jež se chronologicky kryjí s dějinnými etapami, ve kterých Beran a agrárníci působili, sahá od Rakousko-Uherska až po komunistické Československo. Do jednoho širokého historického záběru tak spojuje období, která se dosud líčila víceméně odděleně. To představuje její vý-

1 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Druhá republika 1938–1939: Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004; BROKLOVÁ, Eva: *Agrární strana a demokracie: Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu ve druhém desetiletí republiky*. In: BROKLOVÁ, Eva – TOMEŠ, Josef – PEHR, Michal: *Agrárníci, národní demokraté a lidovci ve druhém poločase první Československé republiky*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2008, s. 16–78.

znamný klad, neboť se tak nabízí srovnání jednotlivých period a umožňuje vnímání souvislostí mezi nimi. Jistě se najdou taci, které odradí nepřehlédnutelná velikost knihy a kvůli ní si ji nepřečtou. Pro strážlivější rozsah by se jistě dalo něco vypustit. Nejmenší újmou by podle mne bylo krácení v pasážích líčících proces s Beranem po válce. Až příliš místa je tu věnováno ostatním obžalovaným v procesu, generálovi Janu Syrovému, Jiřímu Havelkovi, Otakaru Fischerovi a Josefu Černému.

Do roku 1935, kdy se Rudolf Beran stal agrárním předsedou, představuje autor jeho životní dráhu mnohem méně detailně. Prostor věnuje hlavně Beranovu dětství a postupnému prosazování v agrárním hnutí. Důkladně se pak zaobírá prezidentskou volbou, v níž agráři nechtěli podpořit Edvarda Beneše. Rokoský v této souvislosti správně připomíná, že už vztah Antonína Švehly s Benešem byl konfliktní. Myslím ale, že postup agrárníků proti Benešovi mohl otevřeně poměřit Švehlovým dědicstvím. Dosud se často kladlo dělítko mezi Švehlu a jeho následovníky; zatímco starý agrární vůdce byl označován za nezpochybnitelného demokrata a pilíř politické stability první republiky, Beran a jeho „garnitura“ se pryč od jeho linie odchýlili, což demonstroval jejich odpor proti volbě Beneše. Vedle tohoto líčení by mělo být postaveno jiné, které by zdůraznilo naopak kontinuitu mezi Švehlou a jeho žákem Beranem. Ve skutečnosti totiž dělali stejnou politiku, hájili tytéž priority, Švehla si v tom pouze počínal obratněji. Je možné tvrdit, že Švehlova linie se uplatnila i v jednání agrárníků při prezidentské volbě roku 1935 a že Beneše nechtěli podpořit právě na základě stanovisek Švehly, ne proti jeho vůli. Platí ovšem, že i když Beran a Beneš šli proti sobě, oba stále patřili do demokratického tábora.

Nejasně se autor místy staví k otázce, jestli se agráři i po Švehlově smrti nacházeli v politickém středu. Nesituuje je sice zřetelně doprava, jak bylo většinou obvyklé, jejich středovou pozici za Beranova předsednictví však problematizuje. Uvádí totiž, že střed obsadili lidovci, kteří se nacházeli mezi agrárníky a socialisty (s. 226). Rokoský zde reflektuje momentální spojenectví, které se mezi stranami utvořilo, sblížení lidovců a socialistů. Pamatujme ale, že vztahy mezi stranami se vždy čas od času měnily. Ještě v letech 1934 a 1935 se agráři nejtvrději střetávali s Národním sjednocením, o jejich obratu doleva to ale jistě nesvědčilo. Podle mého mínění agráři i s Beranem v čele zůstávali v politickém středu, třebaže lidovci se tam nacházeli také. Beranova strana hájila zájmy stejných společenských vrstev jako Švehlova a zastupovala pořád největší část středního stavu. Priority agrárníků se neměnily, ať už se s ostatními stranami v boji o moc střetávali jakkoliv.

Jaroslav Rokoský se přirozeně nemohl vyhnout Beranovu článku publikovanému na Nový rok 1938, který vyvolal velkou polemiku. Často se traduje, že agrárnický předseda jím pozval do kabinetu Sudetoněmeckou stranu a chystal se otočit vládním kormidlem výrazně doprava, za což si vysloužil oprávněnou kritiku z demokratického tábora. Autor ukazuje, že Beranův článek nebyl pro henleinovce takovou pozvánkou k řízení státu, nýbrž jen projevem větší vstřícnosti, a že pisatele hájili i někteří koaliční partneři. Rokoský objasňuje i význam schůzek Rudolfa Berana s německým vyslancem v Československu Ernstem Eisenlohrem v první polovině roku 1938, které měly být rovněž dokladem jeho zrady. Upozorňuje přitom, že i Národní soud v roce 1947 dal Beranovi v tomto případě zapravdu a osvobodil

ho (s. 293). Na konci kapitoly věnované první republice pak autor sumárně hodnotí místo agrárníků v tehdejším politickém životě. Po celé dvacetileté období podle něj zůstávali státotvornou stranou. Beran rozhodně nereprezentoval jejich velko- statkářské či pravicové křídlo, hájil politiku středu a demokracii (s. 322). Uvedené hodnocení je podle mého názoru třeba brát opravdu vážně, neboť – narozdíl od většiny alternativních výkladů počínání agrárníků – vychází z hlubokého poznání dobové politické reality.

Politických výšin dosáhl Rudolf Beran v měsících, kdy český národ zažíval hluboký pád a ponížení. V prosinci 1938 se stal premiérem okleštěného Česko-Slovenska a stanul v čele autoritativního režimu přežívajícího ve stínu Německa. Jaroslav Rokoský například vyzvedává, jak se Beran snažil pečovat o sociální zabezpečení obyvatel. Lze se přít, jestli opravdu odmítal utvoření jedné stranické formace, jak tvrdí autor (s. 365). Sám přitom o něco dále zaznamenává, že výhledově Beran utvoření jedné strany připouštěl (s. 398), nepromítá to ale do předchozího obecného konstatování. Poněkud jednostranně vyznívá líčení okolností zastavení *Národného osvobození*, legionářského listu pod vedením šéfredaktora Lva Sychravy, který vytrvale hájil odstoupivšího prezidenta Edvarda Beneše. Autor připomíná, že Beranova vláda za list zřídila náhradu a jednala se Sychravou v mezích možností korektně. Je ale třeba dodat, že Sychrava už v novém periodiku publikovat nesměl. Jako protiváhu předešlého případu Rokoský uvádí, že Beran nechal časem zastavit i radikálně pišící a poměrně vlivný agrární *Večer*, což se později nepřipomínalo.

Autor uznává, že agrárníci po Mnichovu se neubránili projevům malosti a demagogicky kritizovali první republiku. Přispěli podle něj nepochybně k tomu, že si česká společnost začala budovat zárodky totalitního systému, i když vliv Německa zde považuje za dominantní. Rokoský také zdůrazňuje, jak Beran neustále lavíroval, ustupoval různým tlakům. K tomu je myslím třeba dodat, že politika režimu vedla k zániku státu – hlavně však proto, že byla příliš umírněná. S nacistickým Německem se agrárníci nesnažili dorozumět za každou cenu, což jejich režim muselo zničit stejně jako předtím ten prvorepublikový.

Jestli Rokoský Berana za něco dosti ostře kritizuje, je to jeho oficiální uvítání německých představitelů v prvních dnech protektorátu, o němž říká, že nebylo hodné premiéra okupované země (s. 436). Nicméně je zajímavé, že v líčení Beranova poválečného soudního procesu, kde se mu (kromě jiného) kladlo za vinu, tuto epizodu autor víceméně přechází. Záslužně přibližuje Beranův podíl na domácím odboji (s. 459–485), jemuž se zatím odborná literatura takřka nevěnovala. Předkládá zde různá svědectví, která jeho protiněmeckou činnost dosvědčují. Jeho zatčení gestapem v květnu 1941 a desetiletý trest žaláře v roce následujícím rozhodně nebyly bezdůvodné. Rokoský se vydává za Beranem i za zdi nacistického vězení, líčí jeho tamní každodenní přežívání a seznamuje se svědectvími jeho spoluvězňů, kteří o něm mluvili veskrze dobře. Na konci roku 1943 byl Beranovi přerušen trest, setrval ale v konfinaci, pod kontrolou gestapa.

Kapitola „Třetí republika: Demokraté bez demokracie“ může vzbudit kritiku už za samotný název. Důležité prvky demokracie v politickém systému poválečného Československa nepochybně přetrvávaly, určitě nelze mluvit o její absenci. Jaroslav

Rokoský pohlíží nadměrně kriticky na demokratické strany a jejich představitele v Národní frontě, nechává se v tom ovlivnit trpkým osudem agrárníků v novém levicovém režimu a instinktivně jim straní. Uvádí, jak byl pilíř prvorepublikové demokracie, tedy agrárníci, zbořen. Musíme ale vnímat, že Benešův Hrad jako další mocný demokratický pilíř ještě stál. Rokoský tvrdí, že zákaz agrární strany uvolnil cestu komunistům k moci a že demokracie prohrála již v květnu 1945, ne až v únoru 1948. To je možný úhel pohledu na tehdejší dění, snad vyváženější ale bude tvrzení, že demokracie prohrála boj s komunisty jak v květnu 1945, tak i v únoru 1948. Většina demokratů však byla poražena v onom druhém termínu.

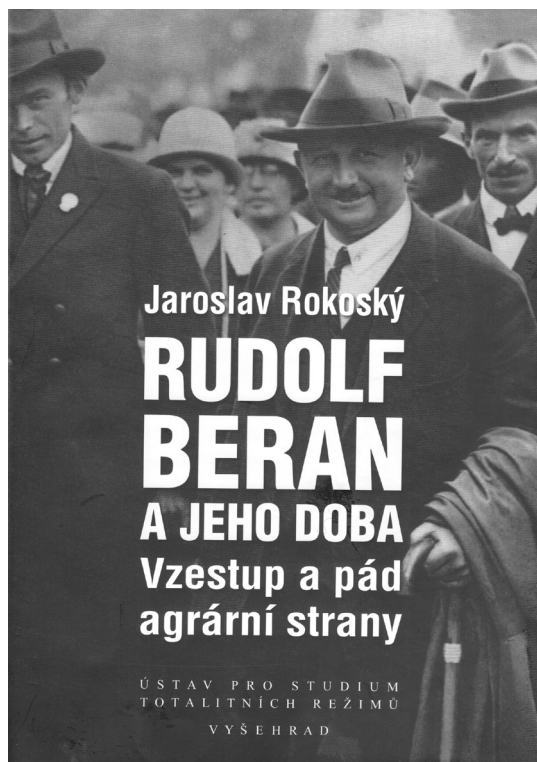
Zřetelnou zaujatostí je poznamenáno i líčení procesu s Rudolfem Beranem a členy jeho vlády. Když Rokoský přibližuje, jak o soudu referoval dobový tisk, vybírá si hlavně ten prokomunistický. Lidovci, národní socialisté, slovenští demokraté a jejich tisk však vystupovali veskrze „proberanovsky“. To z knihy nevyplývá, i když se jedná o zásadní poznatek. Důkladně autor líčí Beranovu obhajobu před soudem, v níž bývalý premiér předvedl bezesporu pozoruhodný výkon. Když se pak zamýšlí, proč byl Beran odsouzen na dvacet let do vězení, nachází důvody tak přísného trestu v zájmu ostatních stran o agrární majetek a voliče a vyčítá prezidentu Benešovi, že proti agrárníkům zaujal nepřátelské stanovisko. V tomto bodě je ovšem nutné prezidenta obhajovat. Edvard Beneš na konci války dělal víceméně to, co musel, o zákazu agrárníků rozhodla vznikající Národní fronta. Sám Beneš se k nim tehdy stavěl vstřícněji. Rokoský navíc tvrdí, že dal tichý souhlas k odsouzení Berana. To se ale nezdá příliš přesvědčivé, když s ním spříznění národní socialisté prosazovali naopak Beranovo osvobození.

Poslední část knihy zavádí čtenáře opět do vězení, v němž Beran strávil posledních sedm let života. Autor dává znovu slovo jeho spoluvězňům, kteří se o agrárním vůdci vyjadřují stejně pozitivně jako jejich předchůdci z doby války. Na závěr shrnuje, že Rudolf Beran neměl státnické kvality Antonína Švehly, ale charakter ano. Označuje ho jako „statečného člověka, vlastence a demokrata“. Kniha Jaroslava Rokoského podle mne potvrzuje, že Beran opravdu nebyl rozený vůdce, průměr ale přece jen přesahoval. Vlastencem a demokratem byl pořád, i když musel ustupovat rozličným tlakům na omezování svobody. Jestli je možné považovat ho i za statečného, to zůstává jistě diskutabilnější.

Obecně bych Jaroslavu Rokoskému vytkl, že ve své knize občas podléhá příliš subjektivnímu pohledu. Obdivem pokaždé zahrnuje Švehlu, často s přispěním různých jeho výroků, přehnaně pozitivně hodnotí i Ladislava Feierabenda. V několika případech zaujímá nekritický přístup k pramenům, když by byla namísto spíše opatrnost. Tak cituje z Beranovy obhajoby či jeho výpovědí, nevznáší nad nimi ale žádné pochybnosti. Spoléhá se na to, že se odehrály pouze dvě schůzky mezi ním a německým vyslancem Eisenlohrem, jak to tvrdil sám Beran, a podobně. Rokoský popisuje diametrálně odlišná údobí našich dějin a v mnohém pomáhá k jejich lepšímu pochopení již tím, že je klade vedle sebe a vybízí implicitně ke srovnávání. Určitý nedostatek ale spatřuji v tom, že agrárníky líčí v zásadě pozitivně či negativně podle toho, jak jsou dnes převážně vnímáni vzhledem k roli, kterou hráli v té či oné době. To platí především pro jejich výrazně kontrastní hodnocení v období

druhé a třetí republiky, kdy vystupují jednou jako do značné míry likvidátoři odkazu první republiky a podruhé výhradně jako oběti nového nedemokratického režimu. Možnost „objektivního“ posouzení Rudolfa Berana a dalších historických aktérů myslím vychází z předpokladu, že se odpoutáme od předsudků, kterými je ta či ona doba obestřena. Neměli bychom agrárníky *a priori* líčit kriticky v druhé republice a zase naopak jen smířlivě ve třetí republice, byť jsme k tomu třeba psychologicky tlačeni.

V úvodu knihy autor říká, že lidem Beranovy doby štěstí nepřálo. Zastihla je válka a nedemokratické režimy, neměli však černobílé osudy. Na to je dle mého názoru třeba nejvíce pamatovat. Beran nebo prezident Beneš nevyčnívali tolik jako jejich předchůdci ve funkcích, Švehla a Masaryk. Musíme je ale posuzovat s určitým ohledem. Platí, že přesvědčením zůstali demokaty a nacismus či komunismus by neodvrátili ani jejich uznávanější a zdatnější předchůdci. Jací naši zatracovaní demokratičtí představitelé skutečně byli, se nesnažíme příliš zjistit. Díky Jaroslavu Rokoskému se ale dozvídáme mnohé o Rudolfu Beranovi, který byl dosud vytrvale haněn, a můžeme si tak o něm utvořit výrazně podloženější mínění.

Recenze

Čtyři bouřlivé roky slovenských demokratů

Jaroslav Rokoský

SYRNÝ, Marek: *Slovenskí demokrati '44–48: Kapitoly z dejín Democratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Banská Bystrica, Múzeum Slovenského národného povstania 2010, 403 stran.

Politické stranictví a role politických stran v třetí Československé republice tvoří důležitou součást veřejného života naší moderní společnosti. Po rozdílné válečné zkušenosti Čechů a Slováků se hledala nová společná cesta; východiskem se stala vláda Národní fronty, ze spolupráce komunistické strany a jejích demokratických partnerů v Národní frontě vznikl systém „lidové demokracie“. Parlamentní demokracii, jak ji znala první republika, odvál čas; opozice nesměla působit a dirigentské taktovky se rázně chopila KSČ.

Kniha slovenského historika Marka Syrného, který se specializuje na odbojové hnutí za druhé světové války na Slovensku a na slovenské poválečné politické dějiny, do jisté míry propojuje obě tato témata zpracováním nedlouhé, avšak významné historie Demokratické strany. Nejsilnější strana na Slovensku, postupně integrující všechny nelevicové odbojové skupiny, se stala hlavní překážkou komunistů na cestě k monopolu moci ve východní části republiky. Nesporně lákavé téma samo o sobě vzbuzuje značné naděje a očekávání. Bibliografie je zdánlivě bohatá, jak dokládá uvedený přehled odborné literatury, s níž autor pracoval, skutečně přínosných analytických studií je ovšem pomálu a syntetizující monografie aby čtenář pohledal.

Bohatý a různorodý materiál poskytují archivní fondy. Pramennou základnu tvořily dostupné materiály ve slovenských a českých ústředních archivech, písemnosti v četných slovenských regionálních archivech, publikované prameny, dobový tisk a svědectví šesti pamětníků. Textovou část hojně doplňují vhodně vybrané dobové dokumenty, z nichž si čtenář může leckdy učinit vlastní úsudek, fotografie z Archivu Muzea Slovenského národního povstání v Banské Bystrici a přehledné tabulky.

Rozporuplné období na rozhraní dvou totalit, v němž Demokratická strana na Slovensku působila, přináší množství sporných otázek, s nimiž se badatel musí vypořádávat. Marek Syrný si to dobře uvědomuje, ale interpretačně se nepouští na „tenký led“; přidržuje se se svědomitého archivního výzkumu a snaží se věcně a bez předsudků zmapovat činnost největší nekomunistické strany poválečné republiky. Struktura práce je patrně inspirována monografií Jiřího Kociana o Československé straně národněsocialistické v období třetí republiky.¹ Dělí se na tři hlavní tematické části, věnované organizaci, programu a politice Demokratické strany. Toto koncepční řešení je logické a opodstatněné. Nedílnou součástí knihy je bohatý poznámkový aparát, jenž nezatěžuje plynulost výkladu, nechybí ani jmenný rejstřík, jehož užití přispívá k snazší čtenářské orientaci.

První tematický oddíl se nejprve vrací ke vzniku strany a jeho předpokladům. Sleduje zastoupení a činnost budoucích demokratů v povstaleckých orgánech, připomíná jejich přihlášení ke společnému státu Čechů a Slováků a nezastírá rozpačky ohledně přesného data, kdy došlo k vytvoření Demokratické strany. Jedná se o hutný nástin tehdejší rozbourané situace, vhodně dokumentovaný i přetištěnými „Programovými zásadami Demokratické strany“, jež byly přijaty za povstání. Právě zkušenosti a kredit získané v povstání nesporně přispěly k ustavení strany v neklidných poměrech. Budování stranické struktury v prvních měsících po osvobození přesto naráželo na četné obtíže, jak autor svědomitě dokládá. Stále však postrádáme hlubší vhled do vnitřního vývoje a přerodu slovenských agrárníků, kteří se prosadili do vedení Demokratické strany. Proč názory Milana Hodži ztratily tak rychle a snadno váhu a vliv? A co učinili předáci slovenských demokratů pro možnou obnovu agrární strany? První celostátní sjezd Demokratické strany v Martině v červenci 1945 měl za hlavní cíl přetvořit stranu na konsolidovanou a dynamické seskupení schopné popasovat se s komunisty o směřování poválečného Slovenska. Potíž je v tom, že komunisté si zajistili silnou mocenskou pozici již v exilu a své dominantní postavení stvrdili moskevskými rokováními. Proč to slovenští demokraté připustili a do jaké míry k tomu sami přispěli? Na tuto stejně jako předchozí otázky zůstává dlužen odpověď i Marek Syrný. V období od léta 1945 do jara 1946, kdy bylo organizační budování strany ukončeno, se dotvořily v regionech okresní sekretariáty a realizovaly se první velké náborové akce do strany. Autor přibližuje také pozoruhodnou ukrajinsko-ruskou sekci, odbor mladých demokratů, mezi nimiž zaujme činnost Klubu demokratických akademiků, podnikové organizace, živnost-

1 KOCIAN, Jiří: *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948: Organizace, program, politika*. Brno, Doplněk 2002.

nické a úřednické odbory strany. Škoda jen, že výraznější pozornost nevěnoval ženským odborům a vůbec postavení a roli žen v Demokratické straně.

Mezi nejzdařilejší a nejrozsáhlejší pasáže knihy náleží kapitola o členstvu a funkcionářích strany. Marek Syrný ukazuje, že její předáci se většinou nerekrutovali ze zemědělských vrstev, jež byly na Slovensku nejpočetnější, spíše byli příslušníky tradiční slovenské honorace, pocházeli z evangelických rodin a zastávali povolání odpovídající tradičním elitám. Vliv bývalých agrárníků však odráželo sociální složení členstva a uchazečů o členství, mezi nimiž představovali rolníci výrazně nejsilnější skupinu (tvořili celkem dvaapadesát procent členů). Ve stranickém programu hrál agrarismus nadále důležitou roli, vyzdvihovaly byly hodnoty přirozeného konzervatismu, obsahující důraz na tradici, rodinu, na sepětí s rodnou půdou. Mezi okresními organizacemi byly značné regionální rozdíly, překvapí nízký věk většiny demokratických tajemníků (sedmačtyřicet procent jich mělo méně než pětadvacet let a dalších šestatřicet procent nepřekročilo pětatřicet let). Náležitou pozornost věnuje autor zastoupení demokratů ve vrcholných vládních a zastupitelských orgánech. Je to výstižná rekapitulace, i když jejich působení v Prozatímním národním shromáždění by si zasloužilo kritičtější zhodnocení, zejména „měkký přístup“ vůči komunistům. Nechybí přehled stranického tisku, jenž se potýkal s četnými obtížemi. Obdobně jako v případech jiných tehdejších politických subjektů se dozvíme jen velmi málo o finančním zabezpečení strany; jde o drobné střípky, z nichž není možné vytvořit celistvý obraz. Ze stanovení členských příspěvků v rozmezí od čtyřiaadvaceti do dvanácti set korun ročně podle sociálního statusu je patrná snaha vybudovat masovou stranu, ale také vylepšit skromné stranické finance prostřednictvím motívějších stoupenců. Druhým (a posledním) celostátním sjezdem Demokratické strany v Bratislavě v lednu 1948 se uzavírá první tematický oddíl, který poskytuje zdařilý obraz organizačního vývoje a struktury Demokratické strany.

Souhrnem požadavků a cílů Demokratické strany byl její program. Ten nesl punc doby svého vzniku a odrážel především její politickou situaci. Litera programu dostávala skutečnou, konkrétní podobu vlastně až v politické praxi. Na pouhých třinácti stránkách druhého oddílu autor probírá vytvoření programových zásad v čase slovenského povstání, programové teze přijaté po osvobození, přípravu nového programu v roce 1947 a programové teze schválené na druhém celostátním sjezdu. Program Demokratické strany by si však zasloužil detailnější výklad a hlubší analýzu, než se mu v knize dostává.

Třetí tematický oddíl, zaměřený na politické dění, je oproti tomu opět obsáhlý a sleduje vše podstatné, co se s ohledem na Demokratickou stranu v rozporuplném poválečném období odehrávalo. Počínání slovenských demokratů je zde zasazeno do širších dobových souvislostí, pisatel má pro ně jisté sympatie a pochopení, není ale nekritický ani nezabíhá do nadbytečných podružností. O režimu třetí republiky píše, že zajisté nebyl demokratický, ale určitě měl velmi daleko i od totality, takže ho nelze paušálně zavrhnout. Při jeho charakteristice se přidržuje v současnosti často užívaného termínu „omezená demokracie“. Pozoruhodné je zato tvrzení, byť uvedené s nadsázkou, že v porovnání s prvorepublikovou vládní praxí došlo po válce vlastně jen k legalizaci koaliční Pětky a eliminaci neloajálních národ-

nostních či politických skupin. V takto pojatém zdůraznění kontinuity mezi první a třetí republikou státotvorné agrárníky nahradí „polepšení“ komunisté a jako by bylo jedno, jestli vládní opatřít drží stoupenec a praktik demokracie Antonín Švehla nebo stoupenec a praktik komunistické revoluce a „diktatury proletariátu“ Klement Gottwald (byť své skutečné cíle dokázal poměrně úspěšně skrývat), a jako by záleželo hlavně na tom, že v té „legalizované koaliční Pětce“ s ním vyjednávají zkušení demokratičtí partneři. Komunisté si počínali obratně, předčili i slovenské demokraty včetně bývalých agrárníků mezi nimi. Věděli, co chtějí a kam směřují. Dokladem jsou také národní výbory, které se staly nižšími orgány jak státní správy, tak samosprávy. Právě národní výbory, vzešlé z povstání a závěrečné fáze boje proti německé okupaci, se staly prvními institucemi, v nichž probíhal politický zápas mezi demokraty a komunisty. Kolik představitelů Demokratické strany na místní úrovni bylo v zimě a na jaře 1945 odvečeno do Sovětského svazu?

V hospodářské politice Demokratické strany byla stěžejní pozemková reforma, od začátku provázená spory s komunisty, které se stále prohlubovaly. Komunistický ministr zemědělství Július Ďuriš musel svádět doma na Slovensku mnohem těžší zápasy než v českých zemích. Demokraté, kteří měli v tom směru jasnou představu, kritizovali věcně jeho počínání (od jednotlivých zemědělských zákonů po milionářskou daň), předkládali svá stanoviska a zásluhou tradice silné agrárnícké politiky získali rozhodující postavení mezi slovenským venkovským obyvatelstvem. Když se v létě 1945 rozhodovalo o znárodnění průmyslu, dolů a finančních institucí, už tak úspěšní nebyli. Postavili se proti širšímu chápání znárodnění, než stanovil Košický vládní program, jak je prosazovali komunisté ve spolupráci se sociálními demokraty, hájili soukromé a družstevní podnikání, ale v přijatých znárodnovacích dekretech se jim podařilo prosadit velmi málo požadavků. Ve sporech o konfiskáty a národní správy, jak upozorňuje autor, dobyli přece jen více dílčích vítězství.

Vedoucí představitelé KSC se pokoušeli o rozštěpení Demokratické strany již před parlamentními volbami v květnu 1946, jejich prioritou ale tehdy zůstávala diskreditace zakázaných politických stran, zejména agrárníků, se zjevnou snahou převzít jejich značný voličský potenciál. V českých zemích mohli být komunisté navýsost spokojeni, slíbili všechno všem a s převahou zvítězili. K volebnímu úspěchu Demokratické strany na Slovensku, která zde získala dvě třetiny hlasů, výrazně přispěla Dubnová dohoda s katolickou církví, s níž se jako s reálnou silou muselo vždy počítat. To zdůrazňuje i Marek Syrný, když analyzuje předvolební kampaň a příčiny skvělého výsledku demokratů; k textu je připojen přehled volebních zisků strany podle okresů a barevné reprodukce dobových plakátů.

Samostatnou kapitolu věnuje autor také slovenské otázce v politice Demokratické strany. Správu Slovenska řídila Slovenská národní rada a sbor pověřenců, pravomoc ústřední vlády na Slovensku pak byla předmětem četných jednání, při nichž docházelo ke sporům a nedorozuměním. Slovenští demokraté byli stoupeneci rozsáhlé vlastní správy Slovenska a v této představě nacházeli zpočátku četné styčné body se slovenskými komunisty, naproti tomu Češi v Národní frontě směřovali k jednotnému centrálnímu řízení. První „pražská dohoda“, vyjednaná mezi Slovenskou národní radou a československou vládou 2. června 1945, ponechávala

slovenským orgánům značné kompetence; podle demokratů šlo o střední cestu mezi centralismem a federalizací, která mohla sloužit jako dobrý základ definitivního státoprávního uspořádání. Toto jejich očekávání však bylo v dalším vývoji zklamáno. Druhá „pražská dohoda“ ústřední vlády a SNR z 11. dubna 1946 zatím posilovala především postavení prezidenta Edvarda Beneše, jenž měl dosud pro Slovensko omezenou působnost. Výsledky voleb však přiměly komunisty, aby „pružně“ změnili své státoprávní postoje a našli společnou řeč s ostatními českými stranami, s cílem co nejvíce podvázat moc vítězných slovenských demokratů. Odbourávání pravomocí slovenských orgánů stvrzovala třetí „pražská dohoda“ z 28. června 1946, která plně podřídila zákonodárnou činnost Slovenské národní rady a výkonnou moc sboru pověřenců kontrole pražské vlády, jež nyní získala právo schvalovat či zastavovat nařízení těchto nejvyšších slovenských orgánů.

Poněkud zamlžený i po četbě Marka Syrného zůstává postoj Demokratické strany k Sovětskému svazu a slovanské ideji; na jedné straně si podle něj uvědomovali nebezpečí sovětizace Československa, na straně druhé přijímali bez většího odporu prosovětské zahraničněpolitické koncepce. Autor pochopitelně nastiňuje i jejich představy o řešení maďarské otázky, spojené s výměnou obyvatelstva, a územního sporu o přiřazení Horní Oravy a Severní Spiše k Polsku.

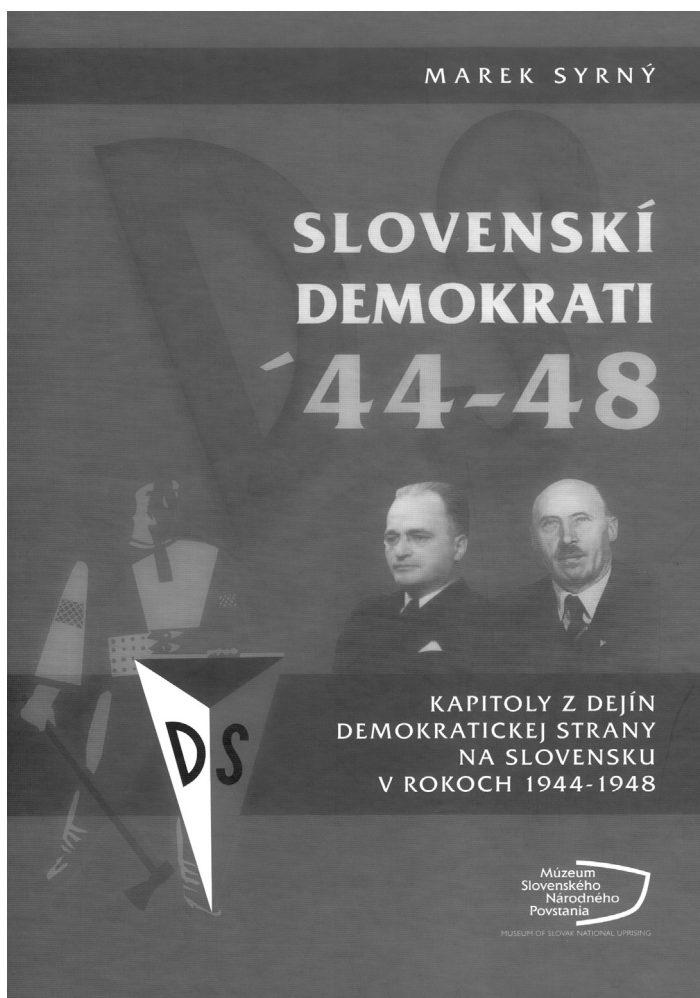
Terčem komunistické propagandy se slovenští demokraté stali pro svůj postoj k poválečným retribuicím, který autor hodnotí jako poměrně uvážlivý a citlivý. Pozornost přitom věnuje zejména klíčovému procesu s Jozefem Tisem a jeho polemické dohře. Zmíněné výpady proti údajným ochráncům válečných zločinců a zrádců ovšem spadaly do povolebního období, kdy komunisté podnikli široce založenou kampaň proti Demokratické straně se záměrem rozbít ji a zničit. Syrný líčí mimoparlamentní způsoby boje, které přitom používali, a popisuje prohlubující se politickou krizi na Slovensku. Zdůrazňuje přitom masové zneužívání Sboru národní bezpečnosti a ministerstva vnitra ke komunistickým mocenským záměrům. Na druhé straně poukazuje na převažující kritické postoje slovenských důstojníků a vojáků ke komunistům a s nimi spjatým partyzánům. Poměry v branně-bezpečnostních složkách na Slovensku by si ovšem zasloužily podrobnější výklad.

Slovenským demokratům se vymstilo, že také oni pouze nečinně přihlíželi k účelovému a nevybíravému počínání bezpečnostních složek vůči činitelům zakázaných politických stran do voleb v květnu 1946, kdy se jich to ještě netýkalo. Sami nátlaku komunistů v létě 1946 a v mnohem brutálnější podobě na podzim 1947 dvakrát odolali, do rozhodujícího střetnutí ale vstupovali s podlomenou sebedůvěrou. Vsadili na jedinou kartu, kterou znali a uznávali – na legální, parlamentní, nebo alespoň prezidentské řešení krize. Únorový způsob porážky je tristní a slovenští demokraté na něm měli nezanedbatelný podíl.

Komplexní pohled na historii Demokratické strany Marek Syrný završuje připomenutím trpkého údělu jejích představitelů a členů po únoru 1948. Ti, kteří zůstali věrni svému demokratickému přesvědčení, skončili v lepším případě v exilu, v horším ve vězení. Většina se však podrobila nové totalitní moci, z obavy před perzekucí se stáhla do soukromí, pasivně a s obavami vzhlížela do blízké budoucnosti. Nástin působení slovenských demokratů ve svobodném světě tvoří epilog knihy.

Marek Syrný vydal přínosnou a potřebnou práci, která pomáhá k celistvějšímu pochopení složitého poválečného období, plného protikladů a zamlžených kontur. Rekapituluje známá fakta, ale také přináší četné nové poznatky, o nichž jsme dosud věděli jen v náznacích či útržkovitě z různých zdrojů. Čtenáři to bezpochyby ocení, i když by někdy přivítali méně popisný a čtivější jazyk.

Krátký a nerovný zápas z let 1945 až 1948 skončil porážkou s osudovými následky, a jinak patrně ani skončit nemohl; to by musel být systém nastaven již v květnu 1945 jinak, což se – i s přispěním slovenských demokratů – bohužel nestalo.

Recenze

Aristokracie střední Evropy na křižovatkách 20. století

Vladimír Březina

HAZDRA, Zdeněk – HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan (ed.): *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století / Der Adel Mitteleuropas in Konfrontation mit den totalitären Regimen des 20. Jahrhunderts*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2011, 347 stran.

Nedlouho po úspěšné mezinárodní konferenci „Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století“, kterou ve dnech 19. a 20. října 2010 uspořádal Ústav pro studium totalitních režimů ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze, vyšel také stejnojmenný sborník. Dějiny české šlechty středověku, raného novověku či 19. století patří už dlouhá léta k tradičním tématům české historiografie. Osudům jednotlivých šlechticů i celých aristokratických rodů ve dvacátém století však dosud historici nevěnovali příliš velkou pozornost, přestože jeho události do nich zasáhly zcela převratným způsobem. Nejenže byli nuceni se vyrovnávat se ztrátou svého doposud privilegovaného postavení či majetku, ale byli konfrontováni se dvěma totalitními režimy, nacismem a komunismem; jeho sociálně nivelizující nároky byly pro „urozenou vrstvu“ zvláště devastující. Není tedy divu, když editoři hned v úvodu kriticky přiznávají, že v tomto prvním pokusu o zmapování terénu nemají ambici činit nějaké shrnující závěry.

Sborník obsahuje celkem třiadvacet statí z pera českých i zahraničních odborníků, které pokrývají časově období od konce 19. do konce 20. století a teritoriálně větší část regionu střední Evropy (konkrétně české země, Slovensko, Rakousko a Německo; jeden příspěvek se týká i Sedmihradska). V prvním článku popsal Hans-Christof Kraus z pasovské univerzity krizi aristokracie po zániku německého císařství v roce 1918, tak jak je zobrazena na stránkách románů Fedora von Zobeltitze. Následující stať z pera Ruberta Quaderera se zaměřuje především na politickou a ekonomickou linii vztahů mezi lichtenštejnských knížectvím, respektive panujícím rodem Lichtensteinů, a nově vzniklou Československou republikou. Známy rakouský historik Lothar Höbelt na příkladu konkrétních osobností zajímavě pojednal postoje aristokracie k nastupujícímu fašismu v Rakousku ve dvacátých a třicátých letech minulého století. Podobnému tématu se ve sborníku věnuje i Peter Wiesflecker, když sleduje osudy příslušníků vybraných rakouských šlechtických rodů Meranů, Attemsů, Windischgraetzů a Auerspergů, jejich adaptaci na nové poměry po zániku rakousko-uherské monarchie, podíl na politickém životě v nově vzniklé rakouské republice i postoje k nacistickému režimu po Hitlerově anšlusu. U nás nepříliš známým, o to však zajímavějším fenoménem sedmihradské šlechty se zabývá Judit Pálová z univerzity v Kluži. Na základě osobních vzpomínek šlechticů zde přibližuje zejména dramatické okamžiky v průběhu a po skončení druhé světové války, kdy podstupovali nucené vystěhování, konfiskace majetku a další perzekuce. Jana Knapíková zaměřila svou pozornost na šlechtickou rodinu Boos-Waldecků z moravských Vizovic. Třebaže rodina zaujala k československému státu výrazně nepřátelský postoj, v místním měřítku byly její vztahy s většinou českým obyvatelstvem až do německé okupace korektní. V následujících letech se však stále více přikláněla k novému režimu a její poválečné vysídlení tak bylo jen zákonitým tragickým vyústěním.

Zánikem šlechtického světa na Slovensku v letech 1918 až 1948 se ve svém článku zabývá Martina Orosová. Bohaté uherské šlechtické rody se ještě dokázaly v jisté míře vyrovnat se zrušením svých privilegií po roce 1918 i s důsledky pozemkové reformy, ale období válečné Slovenské republiky a události následující fakticky pohřbily jejich historické účinkování. Slovenská historiografie podle autorky toto téma dosud hodně opomíjela, což platí i pro případy kolaborace některých aristokratů s německými okupanty. Dita Jelínková se věnuje známější postavě Alfonse Clary-Aldringena, jehož odmítavé postoje vůči Československu, vycházející z bytostně konzervativního založení a spojené také s odporem k majetkovým změnám po roce 1918, postupně přivedly až do řad příznivců nacismu. Tomuto svému přesvědčení pak zůstal věrný až do konce války, což dotvrdil i svým vstupem do NSDAP. Na opačné straně pomyslné barikády se pohybovali šlechtici, kteří vznik nového československého státu akceptovali, třebaže někdy s výhradami, a jako loajální občané působili v tradiční aristokratické službě – armádě. Jak ukázal Zdenko Maršálek, ve srovnání s okolními státy byl sice podíl šlechticů v československé armádě zdaleka nejmenší, přesto se však po okupaci českých zemí mnozí šlechtici přihlásili do jejích zahraničních vojenských oddílů. Tomáš Sterneck zůstal věrný svému dlouhodobému badatelskému zájmu o šlechtický rod Daublebských ze Sternecku,

konkrétně o jeho pražskou větev. Daublebští také zaujímali vůči novému státu kritické postoje, nikdy se ale nesnížili ke spolupráci s jeho nepřáteli a zůstali po celou dobu loajálními občany.

Jedním z aristokratů, kteří se vědomě podíleli na destrukci demokratického Československa a aktivně působili ve fašistických organizacích, byl příslušník starého hraběcího rodu Jindřich Thun Hohenstein. Na počátku okupace patřil k vedoucím představitelům českého kolaborantského sdružení Vlajka a po osvobození byl také po právu za tuto činnost trestně stíhán. Jeho osudům se věnoval Ivo Pejčoch. Převážná většina českých šlechtických rodů a paradoxně také mnohé rody německé, jež s první republikou nesympatizovaly, zůstaly však vůči nacistické ideologii značně ostražitě. Miloš Hořejš detailně zmapoval vzrůstající politický i majetkový tlak, který postupně téměř zcela potlačil sympatie některých (zejména německých) aristokratů k okupačnímu režimu. Vnucená správa pozemkového majetku pak postihla v protektorátu v první řadě nejvýznamnější české šlechtice, signatáře prohlášení věrnosti republice ze září 1938. K hlavním propagátorům konfiskace šlechtických velkostatků a jejich následného využití při germanizaci českých zemí patřili Karl Hermann Frank a Reinhard Heydrich.

Mezi šlechtickými rody zaujímají zvláštní místo rody původem židovské, což byl i případ podnikatelské, až ve druhé polovině 19. století nobilitované rodiny Bauerů. Lucie Láníková na příkladu tří bratrů (Viktora, Petra a Moritze) ukázala, jak dramatické okamžiky první poloviny dvacátého století zasáhly i do jejich osudů. S nástupem nacistů k moci se obtížně vyrovnávali i příslušníci evropských vládnoucích rodů. Slovenský historik Roman Holec porovnal, jakým způsobem se dvě osobnosti z kruhů té nejvyšší aristokracie, jež se v první světové válce postavily na stranu Německa, vypořádaly s jeho porážkou. Zatímco vévoda Carl Eduard von Sachsen-Coburg-Gotha se již od počátku dvacátých let, navzdory blízkým vazbám na britskou královskou rodinu a anglickému vychování, angažoval v nacistickém hnutí, vstoupil do NSDAP a stoupal zde po kariéřním žebříčku, jeho vzdálený příbuzný, bývalý bulharský car Ferdinand von Sachsen-Coburg-Koháry zaujímal dlouho spíše rezervované postoje a teprve později, pod vlivem narůstajících úspěchů nacistů, své názory pragmaticky revidoval.

Komplikovaný případ poválečné restituace majetku Colloredo-Mannfeldů představil velký znalec historie české šlechty Jan Županič. Knížecí rod Colloredo-Mannfeldů se po překonání důsledků změn po roce 1918 a pozemkové reformy velmi úspěšně sžil s českým prostředím a jeho příslušníci také patřili k předním signatářům prohlášení loajality českých šlechtických rodů z let 1938 a 1939. Krátce po vzniku protektorátu uvalily okupační úřady na jejich majetky nucenou správu a perzekuce postihly i přímo některé příslušníky rodu. Po osvobození jim to však osud nijak neusnadnilo; československé úřady v šikanování fakticky pokračovaly, a navíc se Colloredo-Mannfeldové stali cílem nevybíravé mediální kampaně, využívající nepravdivých informací a demagogických argumentů.

Také František princ Schwarzenberg, jemuž věnoval svůj příspěvek Zdeněk Hazdra, patřil k těm aristokratům, kteří se s československým státem naprosto identifikovali. Jeho hodnoty hájil nejen v době okupace, ale také po nuceném od-

chodu do emigrace po roce 1948. Neobyčejný život příslušníka dalšího významného šlechtického rodu Františka hraběte Schönborna, úředníka, vojáka a agenta československé zpravodajské služby, přiblížil Lukáš Nozar. Pohled československých úřadů na konfiskaci majetku knížat z Lichtenštejna v Československu po skončení druhé světové války se stal předmětem zájmu Václava Horčíčky. Osobní vzpomínkou na dva významné moravské aristokraty, Heinricha a Ottokara hrabata Haugwitze, přispěla do sborníku jejich dcera a neteř Johanna El-Kalak-Haugwitzová.

Literární historik Jindřich Pokorný shrnul ve svém článku pomoc, kterou poskytovala československému disentu hraběnka Jacquelina Pillet-Willová v době takzvané normalizace pašováním zakázaných tiskovin a letáků. S pomocí metod orální historie zpracovala Radmila Švaříčková-Slabáková z olomoucké univerzity vzpomínky šlechticů, jejich potomků a také potomků vysoké prvorepublikové buržoazie na odchod do exilu a jejich život mimo vlast. Všimá si zde dvou rozdílných přístupů k nové situaci: jednoho dravého a ctižádostivého, zaměřeného na úspěch a kariéru, a druhého tradičního, zakotveného v křesťanských hodnotách a spojeného s dosažením vnitřní harmonie a spokojenosti.

Naděžda Kubů z Národního památkového ústavu podává přehled snah o veřejné zpřístupňování hradů a zámků na území dnešní České republiky od počátku 19. století do současnosti. Mezi prvními zpřístupněnými objekty uvádí například zámek Frýdlant (1801) a později hrad Karlštejn. Hromadně se začaly veřejnosti otevírat tyto objekty až ve dvacátých letech po vzniku republiky, a zejména po osvobození v roce 1945 v souvislosti s majetkovými konfiskacemi. V této bouřlivé době museli památkáři často velmi obtížně čelit snahám o ryze praktické využití některých cenných staveb a s veškerým nasazením zachraňovat nesmírně cenný mobiliář. Bohužel v tomto období, a v ještě daleko větší míře po roce 1948, docházelo k postupné devastaci mnoha „méně významných“ šlechtických památek a k ničení či rozkrádání jejich vybavení. Po roce 1989 byly sice v souvislosti s majetkoprávními změnami některé objekty navraceny jejich původním vlastníkům nebo jejich dědicům, v naprosté většině však zůstaly veřejnosti přístupné. Třebaže toto období bylo také někdy poznamenáno necitlivým rozprodejem vybavení, jinak se v posledních dvaceti letech stav zámeckých i hradních areálů celkově zlepšuje, ať už jsou v majetku státu, obcí nebo soukromníků. Po skončení druhé světové války se bývalí majitelé více či méně úspěšně pokoušeli o navrácení svých velkostatků, jež jim byly okupačními orgány vyvlastněny nebo k nimž měli pouze omezená vlastnická práva. Jejich peripetie při obtížném jednání s úřady ve druhé polovině čtyřicátých let přibližuje ve sborníku Pavel Dufek.

Šlechta byla a je nadnárodním fenoménem, a proto je zcela přirozené, že se pořadatelé konference snažili o geograficky širší záběr, poskytující možnosti srovnání ve středoevropské perspektivě. Ocenit si zaslouží i snaha o časově rovnoměrné zachycení osudů aristokracie v době, kdy se její svět hroutil pod náporům nového republikánského étosu a extrémních politických režimů zprava i zleva. Ke čtenářům sborníku promlouvají na jedné straně osobní příběhy konkrétních šlechticů nebo jejich rodin, na druhé straně se v něm mohou lépe obeznámit s obecnými vývojovými tendencemi nebo širšími pohledy na danou problematiku. Lze přitom dou-

fat, že se sborník stane pomyslným odrazovým můstkem pro další bádání. Zvláště odboj, kolaborace a vûbec životní strategie příslušníků šlechty za druhé světové války představují dosud fragmentárně zpracovanou historickou látku, provokující k mnohým zajímavým otázkám.

Recenze

Soudobé chorvatské dějiny v zajetí nacionálních přístupů

Jan Pelikán

GOLDSTEIN, Ivo: *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*. Zagreb, Novi Liber 2010, 392 stran.

Analýzu soudobých dějin zpravidla zatěžuje žurnalistická zkratkovitost a neschopnost badatelů oprostít se od většinově přijímaných a politicky, ideologicky či nacionálně podmíněných schémat. Zmíněná teze rozhodně platí pro drtivou většinu historiografické produkce, která se zabývala vývojem Chorvatska v období po kolapsu jugoslávské federace.

Recenzovaná kniha *Dvacet let samostatného Chorvatska* je v tomto ohledu pozoruhodná tím, že její autor si implicitně, ale zcela zjevně kladl za úkol přiblížit nejnovější dějiny chorvatského státu z vědeckého úhlu pohledu, nezatíženého politickým zadáním. A je třeba říci, že vzhledem ke svému širokému badatelskému zaměření, mediálním aktivitám a společenské autoritě měl k naplnění tohoto cíle nezanedbatelné předpoklady. Ivo Goldstein začínal svou vědeckou kariéru jako medievalista. V devadesátých letech publikoval monografie o úloze byzantské říše na jadranském pobřeží a o raně středověkých chorvatských dějinách. Později se zabýval historií Židů v meziválečném Chorvatsku, uznávaná je jeho syntéza chor-

vatských dějin.¹ V posledním desetiletí se začal orientovat na nejnovější národní dějiny, které od roku 2003 přednáší na záhřebské univerzitě. V roce 2008 vydal přehled moderních chorvatských dějin, se kterým má recenzovaná monografie mnoho společného.²

Vzhledem k některým rysům chorvatského politického, ale i vědeckého prostředí je vhodné poznamenat, že ve veřejném životě Ivo Goldstein navazuje na rodinnou tradici. Jeho otec Slavko Goldstein byl jedním ze zakladatelů a v letech 1989 až 1990 prvním předsedou Chorvatské sociálně-liberální strany, první nekomunistické strany vzniklé v Chorvatsku na začátku agonie titoistického režimu. Sám Ivo Goldstein do společenského života často vstupoval (a vstupuje) jako angažovaný humanitní vědec, názorově blízký bývalému chorvatskému prezidentovi Stjepanu Mesičovi.

Výše zmíněné pozitivní předpoklady se však v recenzované knize patřičně nezdůročily, naopak mnohdy představovaly bariéru pro dostatečně heuristicky podloženou a nestrannou analýzu. Obdivuhodná šíře Goldsteinova vědeckého zájmu má zjevně své limity. Chorvatský badatel rozhodně není polyhistorem postmoderní éry, bezpečně ovládajícím jak složité problémy dějin adriatického bazénu v raném středním věku, tak souvislosti vývoje Chorvatska v době nejnovější. Přes obsáhlou a reprezentativní bibliografii, kterou recenzovaná kniha obsahuje, je patrné, že Goldsteinův výklad moderních dějin Chorvatska se spíše než od pečlivé a systematické analýzy příslušných dostupných informačních zdrojů odvíjí od osobních vzpomínek a dobových postřehů. Výklad tak v mnoha pasážích spíše připomíná obsáhlejší žurnalistické komentáře či soubor esejů o chorvatské každodennosti než seriózní vědeckou knihu.

Čtivý text je po formální i obsahové stránce v mnoha ohledech disproporční. Výklad je převážně zaměřen na devadesátá léta, vývoji Chorvatska ve druhé polovině sledovaného období autor věnuje jen necelou pětinu textu. Kapitoly, které se zabývají dějinami Chorvatska po roce 2000, jsou svým charakterem vlastně jen komentovaná chronologií.

Za mnohem závažnější slabinu monografie lze však považovat disproporce tematické. Autor řadu klíčových problémů jen načrtává, mnohé další obchází. V knize tak například nenajdeme rozbor situace v Chorvatsku v závěru osmdesátých let. Goldstein ho nahrazuje výkladem o tom, jak se v tomto období vyvíjela jugoslávská federace, přičemž se podrobně zabývá zejména tehdejší situací v Srbsku. Vyhýbá se tak mimo jiné analýze reálného stavu mezietských vztahů v Chorvatsku těsně před začátkem kolapsu Socialistické federativní republiky Jugoslávie, a ignoruje tedy klíčový fenomén ovlivňující další vývoj země. Tímto způsobem si připravuje půdu pro jednorozměrný, tendenční výklad kauzalit dění v Chorvatsku v době rozpadu jugoslávské federace. V recenzované monografii nalezneme jen kusé poznámky o reálném stavu chorvatské společnosti v devadesátých letech, mnoho se nedozví-

1 GOLDSTEIN, Ivo: *Bizant na Jadranu od 6. do 9. stolječa*. Zagreb, Latina et Graeca 1992; TÝŽ: *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, Novi Liber 1995; TÝŽ: *Židovi u Zagrebu 1918–1941*. Zagreb, Novi Liber 2004; TÝŽ: *Hrvatska povijest*. Zagreb, Novi Liber 2003.

2 TÝŽ: *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb, EPH Liber 2008.

me ani o činnosti opozičních stran a příčinách, proč se za života prezidenta Franja Tudjmana nedokázaly takřka vůbec prosadit. Chybí i relevantní charakteristika podivného politického systému propojujícího demokratické mechanismy se silnými autoritářskými prvky, který v Chorvatsku od vyhlášení nezávislosti fungoval takřka deset let.

Na jednom místě recenzované knihy se lakonicky vysvětluje slabost opozičních stran tím, že přehnaně dbaly na to, aby jejich kritika Tudjmanova režimu nebyla *protistátní* (s. 283). Tento správný postřeh lze v parafrázované podobě uplatnit i při hodnocení Goldsteinovy snahy o alternativní výklad moderních národních dějin. Autor se nechce ztotožnit s oficiózním, radikálně nacionalistickým, až ustašoidním pohledem na moderní chorvatské dějiny. Toto pojetí však odmítá především kvůli jeho extremismu a radikalismu. Nevyvrací, ale naopak se identifikuje s mnoha jeho základními premisami, především s tezí o takzvané srbské agresí. Autor si vůbec neklade otázku, jaký charakter měl ozbrojený konflikt v Chorvatsku v letech 1990/1991 až 1995, a namísto toho předkládá jednoznačnou, v podstatě apriorní tezi o srbském útoku proti samostatnému, mezinárodně uznanému chorvatskému státu. Zcela přitom pomíjí, že se srbská otázka v Chorvatsku nezrodila až těsně před jeho osamostatněním,³ ale že byla jako v podstatě neřešitelný problém v této zemi trvale přítomna minimálně od konce 19. století. V rámci tohoto schématu pak prezentuje – a to v kontradiktorní podobě – i teze vlastní militantnímu chorvatskému nacionalismu. Na straně 76 tak tvrdí, že generace krajinských Srbů byly vychovávány v mýtu o srbském hrdinství. O deset stránek dříve však čtenáře přesvědčuje, že emancipace chorvatských pravoslavných v moderní srbský národ se dovršila teprve za Titovy Jugoslávie.

V tomto duchu se také nese hlavní proud výkladu o vývoji Chorvatska v první polovině devadesátých let. V Goldsteinově pojetí Chorvaté válku vedli jako výsostně obrannou a spravedlivou, zatímco Srbové v ní figurovali jako agresori či vzbouřenci. Goldstein se přitom nepoměrně více zabývá aktivitou Jugoslávské lidové armády⁴ či propagandou bělehradských nacionalistů než formováním a činností chorvatských ozbrojených sil a analýzou vypjatého nacionálního cítění, které bylo jedním z hlavních rysů chorvatského veřejného prostoru po celá devadesátá léta.

Goldsteinův výklad se od autentické nacionalistické chorvatské historiografie odlišuje především kritikou Tudjmanova režimu, kritický odsudek však není zásadní a argumentačně podložený. Franjo Tudjman je v Goldsteinově interpretaci negativní postavou soudobých chorvatských dějin, současně ale také politikem, který nenese zásadní zodpovědnost za rozpoutání konfliktu; autor mu zazlívá, že některými negativními kroky jen přispěl k eskalaci války. Goldstein se na mnoha místech zmiňuje i o válečných zločinech spáchaných chorvatskou stranou. Z kon-

3 Podle Goldsteina, přebírajícího jednu z hlavních tezí chorvatského nacionalistického diskurzu, byly nacionalistické postoje chorvatských Srbů především či takřka výhradně vyvolány propagandou režimu Slobodana Miloševiče a dalších bělehradských nacionalistických kruhů.

4 Kapitola o ní nese příznačný název „JLA: od osvobozené ke zločinecké armádě“.

textu však vyplývá, že většinu z nich považuje za přehnanou pomstychtivou reakci na předcházející excesy srbských ozbrojených formací. Příznačné je v tomto směru jeho tvrzení, že válka v Chorvatsku (tedy v Goldsteinově pojetí srbská agrese) by vypukla i v případě, pokud by byla u moci umírněnější politická formace než Tudjmanovo Chorvatské demokratické společenství (HDZ). Za zmínku stojí i Goldsteinovo hodnocení ústavních změn, které přijal Tudjmanem ovládaný parlament již v prosinci 1990, tedy v době, kdy lokální ozbrojené srážky v Chorvatsku ještě zdaleka nepřerostly ve všeobecný konflikt. Jak známo, tehdy bylo z preambule ústavy vypuštěno konstatování, že státotvornými národy Republiky Chorvatsko jsou Chorvaté a Srbové. Goldstein považuje tento krok „za netaktický, dokonce i hloupý“ (s. 86), vzápětí ale dodává, že zmíněná proklamativní věta stejně neměla žádný právní význam.

Negativními rysy Tudjmanovy éry se Goldstein zabývá především v dalších kapitolách knihy, tedy až poté, co ukončí výklad o průběhu války. Méně zasvěcený čtenář tak snadno nabude dojmu, že ozbrojený konflikt a vnitřní politika autoritářského nacionalistického režimu byly dva navzájem izolované fenomény. V kontextu stanovisek chorvatského liberálně-nacionálního ideového a politického proudu autor Tudjmanovi nejvíce zamlžuje vměšování do války v Bosně a Hercegovině a snahu anektovat teritoria této republiky s většinovým chorvatským osídlením. Prvního chorvatského prezidenta v souvislosti s válkou v Bosně kritizuje za snahu o vytvoření „etnostátu“. Podobné hodnocení však neuplatňuje v případě války v Chorvatsku, kterou Tudjman vedl podle stejných principů.

Jak už jsem konstatoval, líčení vývoje Chorvatska po roce 2000 je v knize nanejvýš stručné až tezovité. Goldstein velmi pozitivně klasifikuje působení Stjepana Mesiče v prezidentské funkci. Zcela přitom pomíjí Mesičovo působení ve vedení Chorvatského demokratického společenství a chorvatského státu na počátku devadesátých let, kdy patřil ke dvěma či třem nejbližším Tudjmanovým spolupracovníkům. Činnost dalších klíčových osobností chorvatské politické scény a jimi vedených stran hodnotí autor jen lakonicky a někdy i protikladně. Goldstein se takřka vůbec nezabývá osudy srbské komunity v Chorvatsku. V pozitivním smyslu sice píše o účasti premiéra Iva Sanadera na oslavách pravoslavného Nového roku, údaj o tom, že se mezi lety 1991 a 2001 počet Srbů žijících v Chorvatsku snížil na třetinu, však ponechává bez komentáře. Osud srbských uprchlíků ho nezajímá stejně jako fakt, že chorvatská samostatnost je neoddělitelně spojena s takřka totálními etnickými čistkami v oblastech bývalé vojenské hranice.

Goldsteinův přehled soudobých chorvatských dějin je napsán čtivým a velmi kultivovaným jazykem. Jistě se i kvůli nedostatku podobných publikací na dlouhou dobu stane hojně využívanou a citovanou příručkou. Chorvatské nacionalistické prostředí Ivo Goldsteina vnímá jako vědce a veřejného činitele, jemuž chybí národní cítění. Jeho kniha však žádný zásadnější obrat v reflexi moderních národních dějin nepřináší. Autor sice usiluje o revizi dosavadního chorvatského přístupu k novodobé národní historii, avšak odchyluje se od ní pouze v jednotlivostech. Jen kopíruje myšlenkový svět chorvatských liberálů (spisovatele Vlada Gotovce či historika Iva Banace), kteří ve sféře vysoké politiky neúspěšně nabízeli svůj nacionalistický

program jako umírněnou alternativu k Tudjmanovu šovinismu. Goldstein i proto nedokáže kriticky zhodnotit podstatu poměrů panujících v Chorvatsku ještě téměř deset let po vyhlášení samostatnosti, jen poukazuje na vybrané a do jeho koncepce zapadající excesy. Jeho kniha tak naznačuje, že chorvatská společnost ještě není zdaleka schopna revidovat stěžejní teze konstruktů soudobých národních dějin.⁵

5 Recenze vznikla v rámci řešení výzkumného projektu Grantové agentury ČR č. P410/10/0136 „Perspektivy západního Balkánu v kontextu jeho politického, národnostního a demografického vývoje v uplynulém čtvrtstoletí“.

Kronika

V cizí uniformě

Lublaňská konference o nucené mobilizaci do wehrmachtu

Zdenko Maršálek

Ve dnech 18. a 19. října 2012 uspořádalo Muzeum soudobých dějin Slovinska (*Muzej Novejše zgodovine Slovenije*) v Lublani mezinárodní konferenci „Mobilizace do wehrmachtu v zemích okupovaných třetí říší“ (*Mobilisation into the Wehrmacht in the occupied lands of the Third Reich*), která představovala vyvrcholení několikaletého výzkumu v tomto směru ve Slovinsku a zároveň pokus rozšířit projekt o širší mezinárodní souvislosti a provést komparaci v evropském měřítku.

Území, která Němci během druhé světové války okupovali a následně přímo začlenili do hranic říše, podrobili tuhé germanizaci. Tak tomu bylo v Alsasku a Lotrinsku, Lucembursku, východních oblastech Belgie, okolí Klajpedy, v západním Polsku a v Pomořanech, ve Slezsku, na Hlučínsku i v Sudetech. Jedním z průvodních jevů se stalo i nucené povolávání velké části mužského obyvatelstva ke službě v německých ozbrojených silách. V každé oblasti lze přitom vysledovat odlišný přístup okupačních orgánů, na druhou stranu byla řada aspektů společných. Také válečný a poválečný osud těchto nedobrovolných vojáků se v jednotlivých zemích lišil, stejná však byla absence této části historie v oficiálních výkladech národních dějin i snaha o její „vytěsnění“ ze společné paměti. Právě zmapování celé problematiky a hledání podobností a rozdílů si vytkl za cíl ambiciózní mezinárodní projekt, jenž slovinská strana v Lublani otevřela.

Význam konference zdůraznili svou přítomností i zástupkyně polského velvyslance a velvyslanec České republiky v hostitelské zemi Petr Voznica. Auditorium

představovali pracovníci výzkumných a muzejních institucí, váleční veteráni a další pamětníci i emeritní historici.

Po úvodních projevech zahájil první pracovní den konference Frederic Stroh z Alasky, jenž popsal situaci na historickém pomezí Francie a Německé říše v referátu „Mobilizace mužů z Alasky a Moselska do wehrmachtu a jejich vzpomínky“. Dva alsaské a jeden lotrinský department, které mezi lety 1871 a 1919 patřily k Německu, byly po porážce Francie v roce 1940 začleněny do říšských žup Oberrhein a Westmark. Usilovná germanizace vrcholila v srpnu 1942, kdy Němci po předchozích přípravách zahájili pravidelné odvozy mužského obyvatelstva do wehrmachtu. Spolu s příslušníky Zbraní SS sloužilo v německé uniformě na sto třicet tisíc Moselanů a Alsanů, z nichž čtyřicet tisíc padlo a dalších šestnáct tisíc zahynulo v sovětském zajetí. Téměř čtvrtině povolanců se nicméně podařilo dezertovat či skrýt před nástupem služby. V době odvodů docházelo také pravidelně k demonstracím frankofilního citění obyvatel. Povolávání místních mužů do wehrmachtu mělo napomoci germanizaci regionu a přinést německé armádě potřebné posily, akce však naopak zesílila protiněmecké averze, a tím i hnutí odporu. Poválečnou paměť ale poznamenala především účast Alsanů z *Waffen-SS* na vyvraždění obce Oradour-sur-Glane. Právě následná paušální obvinění ale přiměla místní společnost k poznání, jak je nutný seriózní výzkum celé problematiky.

Laurent Goedart z Lucemburska ve svém příspěvku „Mobilizace do německé armády v Lucemburském velkovévodství“ upozornil na fakt, že povinná mobilizace v obsazené zemi znamenala jasné porušení haagských konvencí. Okupační politika v Lucembursku probíhala pod heslem *Heim ins Reich*, které germanizaci skrývalo za odkaz na tradiční příslušnost velkovévodství k říši. Nucená mobilizace celkem 10 211 rekrutů zanechala v dějinách malé země citelnou stopu, neboť s ní měla blízkou zkušenost prakticky každá rodina. Následovala diskuse, věnovaná především výstavě, kterou Frederic Stroh krátce před konferencí otevíral ve Štrasburku.

Odpolední blok prvního dne byl věnován nuceným mobilizacím v zemích východní Evropy. Nejprve se dostali ke slovu čeští účastníci, na jejichž vystoupení se opět dostavil český velvyslanec. Zuzana Pivcová z Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu v Praze v hlavních obrysech seznámila posluchače se složitou situací v českých zemích. V referátu „Služba předválečných československých občanů v německých ozbrojených silách“ vysvětlila rozdíly mezi právním postavením obyvatel v Protektorátu Čechy a Morava, v Sudetské župě a na územích začleněných do jiných německých žup, na Hlučínsku a ve slezských okresech a poté vyložila, jak tyto rozdíly souvisely s otázkou vojenské služby. Dále popsala proces výběru a zpravodajského prověřování, které mezi válečnými zajatci z řad československých občanů nuceně mobilizovaných do wehrmachtu prováděli ve spojeneckých zajateckých táborech důstojníci československých exilových jednotek. Na závěr představila obsah příslušných archivních fondů v pražském Vojenském historickém archivu a možnosti jejich využití ke studiu dané problematiky. Zdenko Maršálek z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., přednesl referát s názvem „‘Znovu na správné straně’: Váleční zajatci wehrmachtu ve vojenských jednotkách exilových vlád okupovaných zemí – případ Československa a Polska“. Upozornil

v něm na význam, jaký tito bývalí zajatci měli pro personální a tím i organizační rozvoj exilových armád. Zatímco pro belgické, nizozemské a norské jednotky představovali zajatci jen okrajový zdroj doplňování jednotek, polským a československým formacím na Západě naopak poskytli zásadní posilu. Jejich počty ale dramaticky stoupaly teprve v posledním roce války, a většina nově organizovaných jednotek tak již nestačila zasáhnout do bojů. Význam zajatců v historii zahraničního odboje však byl záměrně vytěsňen, neboť značný počet bývalých vojáků wehrmachtu neodpovídal mytickému obrazu „ideálního odbojáře“. Poté referent chronologicky a tematicky popsal, jak rostl počet bývalých zajatců v československých jednotkách. Nakonec upřel pozornost na problémové okruhy a otázky související se službou bývalých německých vojáků na „správné straně barikády“.

Profesor katovické univerzity Ryszard Kaczmarek v referátu „Poláci v uniformách wehrmachtu v letech 1939 až 1945“ přítomné podrobně seznámil s teritoriálním rozčleněním okupovaného Polska, s důrazem na území bezprostředně začleněná do Německé říše. Dále zpochybnil obecně tradovaný mýtus o tom, že Poláci nekolaborovali se svými okupanty. Ve wehrmachtu a jednotkách SS podle něj sloužil ohromný počet Poláků z obsazených území, přičemž celková čísla zůstávají dosud neupřesněna. Ryszard Kaczmarek také zdůraznil význam rozdělení obyvatel do jednotlivých kategorií podle takzvaného Německého národního seznamu (*Deutsche Volksliste*) pro proces germanizace, ale také konkrétně pro zařazení do vojenské služby ve wehrmachtu. Po „východoevropském“ bloku následovala velmi živá diskuse.

Druhý den konference patřil referentům z hostitelské země a různým aspektům nucené mobilizace do wehrmachtu v jejich vlasti. Po úvodním slovu přednesla svůj příspěvek „Slovinská poezie pod cizími prapory: Písňe a básně nuceně mobilizovaných“ historička Marija Stanoniková. Ve svém výzkumu se soustředila na místa, okolnosti, osobní inspirace a motivy vzniku těchto příležitostných slovesných či hudebně-slovesných děl. Zajímavě vyznělo její srovnání produkce slovinských básníků, kteří byli nuceně mobilizováni do wehrmachtu či slovinské domobrany, s tvorbou příslušníků partyzánských jednotek. Poté vystoupil ředitel slovinského Ústavu pro soudobé dějiny v Lublani Damian Guštin, jenž především pro zahraniční badatele shrnul téma „Nucená mobilizace do německé armády ve Slovinsku“. Po útoku na Jugoslávii v dubnu 1941 bylo území Slovinska rozděleno mezi Německo, Itálii a Maďarsko, což mělo za následek velkou různorodost poměrů v jednotlivých částech okupované země. Oblasti obsazené Němci zůstaly pod civilní správou a jejich přímé začlenění do říše bylo odloženo na poválečnou dobu. Nucené odvody do armády zde započaly v březnu 1942, přičemž existovaly jisté regionální rozdíly v povolávání různých ročníků. Celkem odvodním řízením prošlo na osmdesát tisíc mužů, z nichž někteří zprvu nenastoupili k vojsku, ale k Říšské pracovní službě. V uniformě wehrmachtu nakonec bojovalo asi třicet devět tisíc Slovinců; část z nich prošla výcvikem v severočeských Litoměřicích. Tadeja Tominšeková Čehuličová z téhož ústavu přednesla referát „Oběti v řadách mobilizovaných Slovinců v německých uniformách během druhé světové války ve Slovinsku“. Jak řekla, po několikaleté práci ve zmíněném ústavu tento rok vyvrcholil výzkum obětí druhé světové války a poválečné represe ve Slovinsku. Referentka představila metodologii výzkumu,

terminologické otázky a překážky, které brání jednoznačné identifikaci a kategorizaci jednotlivých obětí. Práci ztěžoval především naprostý nedostatek primárních pramenů, jež se daly jen s obtížemi nahradit například úmrtními listy, a především písemnými a ústními vzpomínkami. Zdá se, že většina obětí přišla o život na východní frontě, přičemž z největší části patří do kategorie nezvěstných, jejichž osud a okolnosti smrti se dodnes nepodařilo objasnit. Oběti z řad Slovinců nuceně mobilizovaných do wehrmachtu je nutné porovnat s celkovými ztrátami slovinské společnosti a chápat je v kontextu širších historických událostí.

Jako další v pořadí vystoupila Monika Kokaljová Kočevarová, hlavní organizátorka konference a bývalá ředitelka Muzea soudobých dějin Slovinska, která seznámila přítomné s projektem elektronické databáze nuceně mobilizovaných do německé armády. První soupisy vznikly již po roce 1946 z iniciativy Červeného kříže, nebyly však nikdy publikovány. Další seznamy připravily organizace válečných invalidů a veteránů. Při kompletaci databáze naráželi odborníci na řadu překážek i případů osobní averze či nechuti. Mnoho bývalých vojáků wehrmachtu nechtělo o svých osudech mluvit či se k službě v německé armádě vůbec přiznat. To se týkalo i vojáků, kteří padli do spojeneckého zajetí a poté vstoupili do jugoslávské armády. Ani vojáci, kteří dezertovali k partyzánům, ovšem nechtěli být zaznamenáni v soupisech bývalých německých vojáků. Databáze, vytvářená od roku 2007, nyní obsahuje okolo šestnácti tisíc personálních záznamů se základními údaji o každé osobě a dosažitelnými podrobnostmi o odvodu a službě ve wehrmachtu. Po této prezentaci referentka ještě přednesla příspěvek Jože Dežmana ze slovinského Národního archivu „Paměť nucené mobilizace ve Slovinsku“, jelikož autor se nemohl osobně zúčastnit. Závěrečná diskuse konference se týkala především slovinské problematiky, přičemž kromě dotazů vystoupili někteří posluchači i s koncepčními projevy.

Program konference zahrnoval i návštěvu Kranje, kde si účastníci mohli prohlédnout památník věnovaný obětem z řad nuceně mobilizovaných a německý vojenský hřbitov a kde také proběhlo setkání se zástupci veteránů. Po návratu do Lublaně byla celá akce zakončena pracovní večeří.

Konference byla zorganizována zdařile a s viditelně značnou finanční dotací. Pořadatelé zajistili dobrou propagaci, především díky osobní účasti velvyslanců České republiky a Polska. Jistou komplikací způsobil jednací jazyk konference. Tím byla původně určena angličtina, posléze však převládla němčina, s ohledem na veřejnost tlumočená do slovinštiny. Tato nepředpokládaná situace ukázala, jak je nutné při podobných akcích myslet i na zajištění prvotřídních tlumočnicků, což se organizátorům podařilo. Právě jejich dokonalý výkon pomohl zachránit časový harmonogram, který byl z důvodu konsenzuálního překladu referátů i diskusních příspěvků vážně ohrožen. Výrazným kladem byla také deklarovaná snaha co nejdříve připravit sborník příspěvků, aby nedošlo ke zbytečné prodlevě.

Konferenci organizátoři zamýšleli jako první krok mezinárodní spolupráce. Referáty především umožnily vzájemné srovnání obecných podmínek v rámci německého okupačního režimu i hledání konstantních a rozdílných prvků v otázce nucené služby v německé armádě. S ohledem na české realie především vynikla nutnost spolupráce s polskými badateli, zvláště pokud jde o oblast Slezska.

Anotace

HAJKO, Jozef: *Nezrelá republika: Slovensko v rokoch 1939–1945*. Bratislava, Slovart 2009, 414 s.

Nestává se často, aby se v českém nebo slovenském žurnalistickém prostředí zrodila kniha, jež může plně konkurovat standardním historickým dílům. Novinář Jozef Hajko v knize *Nezrelá republika* propojuje svůj talent čtivým způsobem zachytit podstatné s poctivou heuristickou prací ve snaze nezaujatě vylíčit jedno z nejvíce kontroverzních období moderních slovenských dějin. Příběh Slovenska za druhé světové války tak v jeho podání může promlouvat k širší veřejnosti stejně jako k profesionálním historikům.

V deseti tematicky uspořádaných kapitolách přibližuje autor politické, hospodářské, kulturní, sociální a náboženské poměry na Slovensku od března 1939 do jara 1945 a plasticky popisuje každodenní život v tomto vazalském státě. Závěrečná kapitola je pak vyhrazena pro nástin „druhého života“ samostatného Slovenského státu (později Slovenské republiky) a jeho současné recepce na Slovensku. Autor vychází z nepočtené, nicméně klíčové slovenské literatury, avšak postupuje za její interpretační rámec. Neztotožňuje se vždy pouze s názory zkušených historiků a neváhá čtenáři nabídnout svůj vlastní závěr, interpretaci, vidění skutečnosti a klást si to-

lik lákavé, avšak „nehistorické“ otázky, „co by se stalo, kdyby“. Právě tento prvek činí z knihy mimořádně přitažlivou publikaci, i když ne všechna Hájkova tvrzení patrně vzbudí souhlas. To se týká třeba jistých snah omlouvat činy prezidenta Jozefa Tisa, bagatelizace vstupu Slovenska do války po boku nacistického Německa a vyhlášení války Spojencům, retrospektivní analýzy česko-slovenských vztahů za první republiky nebo tvrzení, že v době protektorátu pracoval v Německu milion Čechů.

První Slovenskou republiku představuje Hajko jako autoritativní (nikoli fašistický) stát, čerpající inspiraci ze slovenského nacionalismu, konzervativních katolických hodnot a antikomunismu. Důkladně líčí vztahy slovenského prezidenta Tisa ke Svatému stolci a vliv katolicismu na poměry v republice, zejména s ohledem na vysoký klérus. Seznamuje také s řadou významných slovenských osobností a jejich činností v době Slovenského státu, jako byl například Jozef Tiso, Vojtech Tuka, Ferdinand Čatloš, Alexander Mach a Karol Sidor.

Za klíčovou událost válečného období na Slovensku považuje Hajko Slovenské národní povstání, označované v současné slovenské historiografii většinou již jen jako Povstání. Spíše než vystoupení proti nacistickému Německu v něm však vidí boj mezi dvěma domácími politickými proudy, komunistickým a demokratickým. Uvádí, že

povstání podporoval i Edvard Beneš, který věřil, že se rozhoří i v českých zemích. Postoj Jozefa Tisa, jenž v listu papeži Piu XII. označil povstání za spiknutí Čechů a Židů, odráží pochopitelně obavu hlavy státu o osud režimu, jemuž hrozili Sověti zničením. O tom, že byl odhodlán udržet jej za každou cenu, ostatně svědčí i jeho žádost o zásah Německa proti povstání a pacifikaci slovenských poměrů.

Značnou pozornost věnuje Hajko situaci slovenských Židů (respektive židů) za druhé světové války. Toto „bílé místo“ slovenských dějin představuje v autorových očích největší hanbu Slovenského státu, kterou nikterak neospravedlňují Tisovy důvěřivé výroky, že v Polsku bude o Židy dobře postaráno. V takzvané židovské otázce selhal především stát, tvrdí Jozef Hajko, neboť pochybil v základní otázce lidského života. Širší zpracování této problematiky však teprve čeká na detailní archivní výzkum, zejména tajných vatikánských archivů k pontifikátu Pia XII. (dosud byly zpřístupněny fondy do února 1939), z nichž se snad podaří zjistit, nakolik se v řešení „židovské otázky“ shodoval Slovenský stát s Vatikánem a jaké postoje Svätý stolec v této věci vlastně zaujímal.

Kniha obsahuje anglické resumé, jmenný rejstřík a soupis použité literatury. Kriticky bych autora jen upozornil na nezbytnost pracovat pečlivěji s použitou literaturou a odkazovat vždy důsledně nejen na citovanou knihu, ale též na konkrétní stránku.

Marek Šmíd

HOFMANN, Gunter: *Richard von Weizsäcker: Ein deutsches Leben*. München, C. H. Beck 2010, 295 s.

Autorem dosud předposledního životopisu bývalého prezidenta Spolkové republiky Německo Richarda von Weizsäckera, který vyšel v roce jeho devadesátých narozenin, je dlouholetý hlavní zpravodaj týdeníku *Die Zeit*. Ve svých publikacích se tento zkušený autor zabývá významnými politickými

osobnostmi německé historie (mimo jiné sepsal biografii kancléře Willyho Brandta a nejnověji knihu o jeho vztazích s Helmutem Schmidtem) a nedávnými německými a evropskými dějinami.

Kniha sestává z deseti kapitol, které chronologicky popisují životní cestu a veřejné působení Richarda von Weizsäckera. První kapitola je současně úvodem i seznámením s prameny, z nichž autor čerpal. Druhá kapitola „Staří Švábové, noví Prusové“ přibližuje pozoruhodnou historii a společenské postavení rodiny Weizsäckerových. Autor zde seznamuje s významnými osobnostmi rodu – prapradědečkem, který se účastnil revoluce v roce 1848, či pradědečkem Carlem Heinrichem Weizsäckerem, který jakožto církevní historik přeložil Nový zákon do němčiny. Klíčovou roli v životě bývalého spolkového prezidenta ovšem hrál jeho otec Ernst von Weizsäcker, který působil za druhé světové války jako státní tajemník na ministerstvu zahraničních věcí. Jeho postava prostupuje celou knihou, stejně jako Richardův bratr Carl Friedrich von Weizsäcker, vynikající fyzik a politik.

Do doby druhé světové války zavádí čtenáře třetí kapitola. Richard von Weizsäcker byl nasazen na východní frontě, kde pod dojmem hromadného vyvražďování Židů podle vlastních slov změnil svůj pohled na politiku a vládu Adolfa Hitlera. Mezi lidmi, kteří budoucího spolkového prezidenta tehdy ovlivnili a jimž autor věnuje ve svém líčení místo, byl Axel von dem Bussche, jeho spolubojovník a člen skupiny hraběte Clause von Stauffenberga. Hofmann se nevyhýbá rozjímavé otázce, do jaké míry byli vojáci či úředníci informováni o protižidovských aktech nacistického Německa. Na rozhovorech mezi Richardem von Weizsäckem a bývalým spolkovým kancléřem Helmutem Schmidtem přitom ukazuje, že byla často předmětem diskusí již za války.

Čtvrtá kapitola se zabývá jednou ze zlokových událostí v životě pozdějšího prezidenta – norimberskými procesy s nacistickými zločinci, kdy na lavici obžalovaných usedl i jeho otec Ernst von Weizsäcker. Jeho obhajoby se zúčastnili i oba synové. Nako-

nec byl bývalý diplomat v roce 1949 odsouzen na sedm let odnětí svobody za spolupráci na deportaci Židů do koncentračních táborů. Ještě před svou smrtí v roce 1951 stihl vydat memoáry, v nichž se snažil obhájit svou čest. Právě osobnost otce a vzájemné vztahy s ním byly jedním z hlavních terčů kritiky, která později mířila na Richarda von Weizsäckera jako veřejného činitele. Během jeho politické kariéry se tato otázka objevovala stále znovu jako hlavní téma interview.

V kapitolách „Okliky“ a „Východní smlouvy“ líčí autor veřejné působení Richarda von Weizsäckera od založení Spolkové republiky Německo, které po zvolení primátorem Západního Berlína za křesťanskodemokratickou stranu v roce 1981 vyvrcholilo volbou do funkce spolkového prezidenta v roce 1984. Dostávají se přitom do popředí jeho postoje k různým dobovým událostem. Celá sedmá kapitola je pak věnována významné řeči, kterou Richard von Weizsäcker jako nejvyšší představitel státu pronesl 8. května 1985 ke čtyřicátému výročí ukončení druhé světové války. Označil v ní toto datum za den osvobození i německého národa, což vyvolalo v Německu velkou diskusi. Autor poukazuje na rozdílné pohledy představitelů sociálních a křesťanských demokratů na toto téma.

Osmá kapitola s názvem „Jednota“ uvádí do druhého von Weizsäckerova prezidentského volebního období (od roku 1989). Autor se v ní zabývá jak jeho stanoviskem ke sjednocení Německa (charakterizuje ho větou „přál si suverénní Spolkovou republiku, v níž by však nebyl vydán napospas myšlence na historicky vyrostlý národ“, s. 203), tak i snad až příliš ochranářským a vstřícným postojem vůči Polsku, který v německé společnosti nevyvolával vždy pozitivní ohlasy. Poslední dvě kapitoly sledují Richarda von Weizsäckera po uplynutí obou jeho prezidentských funkčních období. Ustoupil z centra politického dění, nadále se ale vyjadřoval k událostem týkajícím se Spolkové republiky: vyslovil například svůj postoj ke Günteru Grassovi po odhale-

ní jeho mládežnického působení v SS a také pronesl své zásadní „Ne!“ k válce v Iráku.

Autor v knize vychází především z rozhovorů v novinách, z dřívějších publikací o Richardu von Weizsäckerovi a také přirozeně z jeho vlastních děl, ať už autobiografických nebo reflektujících německou historii a politiku. Kniha nemá ale seznam použité literatury, chybějí v ní některé důležité údaje o pramenech a autor v textu používá hojně zkratk, které nejsou vysvětleny. Užitečný je sice osobní rejstřík, u některých méně známých jmen však čtenář postrádá alespoň základní biografické informace.

Problematicky se může jevit přerušovaná linie příběhu. Autor neustále odbíhá od jedné události ke druhé, což sice někdy pomáhá k dokreslení situace, většinou ale naopak narušuje plynulý výklad. Kniha Guntera Hofmanna přesto podává poměrně ucelený obraz nejen osobnosti a kariéry Richarda von Weizsäckera, ale i vývoje a postojů německé společnosti od konce druhé světové války do současnosti.

Lucie Horčíčková

KUBÍK, Petr: *Slovensko-talianske vzťahy 1939–1945*. Bratislava, Ústav pamäti národa – Pamäť národa 2010, 355 s.

Český historik střední generace Petr Kubík se ve svém výzkumu specializuje na politické a vojenské dějiny první poloviny dvacátého století. Předkládaná kniha je přepracovanou podobou jeho disertační práce, obhájené na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2010. Autor v ní systematicky sleduje a rozebírá politické, kulturní, obchodní, vojenské a sportovní kontakty Slovenské republiky (resp. Slovenského státu) a fašistické Itálie před vypuknutím a za druhé světové války. Při svém výzkumu těžil v prvé řadě z dokumentů uložených ve Slovenském národním archivu v Bratislavě, Archivu ministerstva zahraničních věcí v Praze a italském Historicko-diplomatickém archivu ministerstva zahraničních věcí v Římě a z dobového tisku.

Opřít se přitom mohl jen o nepočtené slovenské historické práce. Zatímco v české historiografii dosud téměř zcela chybějí novější relevantní studie o Slovensku v období autoritativního Tisova režimu, slovenská odborná literatura se soustředí především na vnitřní vývoj tohoto režimu a život v něm, aniž by si podstatněji všimla jeho zahraničněpolitických vazeb.

Určitá uzavřenost do sebe však není pouze problémem slovenské historiografie, ale též dobovým průvodním jevem Tisova režimu. V době, kdy bylo rozvíjení jeho vztahů s většinou zemí omezené či přímo nemyslitelné a kdy bylo existenčně závislé na nacistickém Německu, se Slovensko snažilo prorazit svou izolaci a poněkud vyvažovat dominantní německý vliv ve střední Evropě navazováním užších pout s Itálií. Právě na ně se zaměřuje Kubíkova novátorská práce.

Vedle politické spřízněnosti obou autoritativních režimů, slovenského a italského, zde přitažlivě působil ještě další faktor, ve slovenském prostředí velmi významný, a to katolicismus. Itálie jako kolébka křesťanské víry a na ní založené civilizace spolu s centrem katolické církve ve Vatikánu tak představovala pro válečné Slovensko přirozeného spojence, zejména do roku 1943. Právě tento mezník, kdy došlo ke spojenecké invazi do Itálie a svržení Benita Mussoliniho, také logicky člení Kubíkův výklad do dvou částí. Autor se přitom nevyhýbá citlivým otázkám minulosti ani příznání limitů historického bádání tam, kde prameny přesnější poznání zatím neumožňují. Dobře prokreslené jsou medailonky vybraných osobností slovenského a italského života (předseda vlády Vojtech Tuka, vyslanec v Itálii Jozef Zvrškovec, diplomat Bohdan Galvánek nebo duchovní a vatikánský diplomat Angelo Giuseppe Roncalli, pozdější papež Jan XXIII., a další).

Kniha je cenným, průkopnickým a dosud ojedinělým příspěvkem českého autora k dějinám našeho východního souseda v období druhé světové války i k dějinám mezinárodních vztahů v tomto období. Její přínos doufejme ocení jak slovenská, tak

česká odborná veřejnost. Rušivě působí snad jen nepříliš kvalitní překlad do slovenštiny s mnoha zbytečnými chybami. Čtenář by zřejmě také uvítal, kdyby hutně, faktograficky bohaté pasáže místy odlehčilo obecnější shrnutí nebo ukázka z dobových dokumentů. Tyto dílčí výtky však nikterak nesnižují celkovou hodnotu Kubíkovy monografie.

Marek Šmíd

MALYPETR, Jan: *Paměti a projevy*. Ed. Renata Kuprová. Praha, Národní archiv 2012, 299 s.

Agrární politik Jan Malypetr (1873–1947) byl výraznou osobností politického života první Československé republiky. Jeho kvality oceňoval Antonín Švehla, v jehož první vládě byl jmenován ministrem vnitra. Poté se stal dlouholetým předsedou Poslanecké sněmovny Národního shromáždění Československé republiky a jeho politická dráha vyvrcholila premiérským křeslem v letech 1932–1935. V těchto funkcích se těšil úctě představitelů demokratických politických stran té doby. Bohužel česká historiografie doposud nevěnovala jeho osobě a veřejnému působení dostatečnou pozornost. O to cennější je právě vydaná edice projevů a pamětí Jana Malypetra. Její koncepce je tím zajímavější, že jsou do ní zařazeny i vzpomínkové texty členů jeho rodiny, manželky Boženy Malypetrové a syna Jiřího, a doslov k ní připojil vnuk Jan Malypetr. Právě tyto egodokumenty upřesňují některé pasáže z vlastních pamětí Jana Malypetra a pomáhají zvláště zorientovat se v rodinných vztazích a poměrech v dobách perzekuce po roce 1945, které tak nemusejí být vysvětlovány v poznámkách, ale jsou vyprávěny přímými účastníky těchto událostí.

Na edici zaslouží ocenit výběr dokumentárního materiálu. Vzhledem k funkcím, které Jan Malypetr zastával, muselo být dosti obtížné vybrat v omezeném rozsahu podstatné materiály, tak aby předkládaná edice poskytovala dostatečný a proporční

obraz jeho veřejné činnosti a názorů a aby tím navíc nebyl zcela zastíněn jeho život soukromý. Archivářce Renatě Kuprové se to povedlo. Publikace také po formální stránce v plné míře splňuje nároky kladené na odborné edice dokumentů. Užitečné jsou stručné biogramy osob, které se v textu vyskytují, a to nejen v poznámkách pod čarou, ale i v osobním rejstříku na konci knihy. V poznámkovém aparátu pak editorka přehledně vysvětluje souvislosti zmiňovaných událostí a důležité osobní vazby. Některé biogramy a poznámky jsou navíc opatřeny genealogickými vysvětlivkami.

Úlohu Jana Malypetra v politickém životě první republiky i jeho osud za okupace

a krátce po válce v úvodu edice popisuje historik Jaroslav Rokoský, který se dlouhodobě zabývá dějinami agrární strany. Jeho text je koncepčním příspěvkem k dosud nepsané biografii Malypetra a vyznívá jako memento osudu, jenž potkal některé dřívější politiky v období třetí republiky. Anotovaná edice vydaná Národním archivem pomůže badatelům při studiu politických, hospodářských, společenských, ale také kulturních poměrů první Československé republiky i doby válečné a bezprostředně poválečné.

Jindřich Zajíc

Summaries

A Hot Spot of the Cold War: An Introduction to the Set of Articles on the German Question, 1945–90

Vít Smetana

This introduction to the thematic set of articles in the current issue of *Soudobé dějiny* presents the individual contributions and provides information on how and why they were written and first presented. The five selected essays are on the German question, which during the Cold War was one of the sites of great tension in the rivalry of the two superpowers and their allies. The articles are reworked versions of papers given at the international conference ‘Dropping, Maintaining and Breaking the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe Twenty Years Later’. The conference was held, on 19–21 November 2009, to mark the twentieth anniversary of the collapse of the Communist régimes in central and eastern Europe. It was organized by the Institute of Contemporary History, Prague, with the Cabinet Office of the Czech Republic and with assistance of students from the Institute of International Studies, at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. The reworked versions of most of the papers will be published this year as *Weaving and Tearing Asunder the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe from Beginning to End* in the Harvard Cold War Studies Book Series of Rowman & Littlefield. In 2011 *Soudobé dějiny* published the articles by David Holloway, Csaba Békés, Alex Pravda, Thomas Blanton, Svetlana Savranskaya, and Mark Kramer in Czech translation, with an introductory report on the conference and its results in the context of current research in the thematic set ‘Nekonečný příběh s náhlým koncem: Studená válka 1945–1989’ (A Never-ending Story with a Sudden Ending: The Cold War, 1945–89), *Soudobé dějiny*, 18 (2011), nos. 1–2, pp. 11–195. Another four articles, written by William Taubman, Silvio Pons, Bernd Schäfer, and James G. Hershberg, have been published in the periodical *Dějiny a současnost* (History and the Present) in the thematic set ‘Konec studené války:

Rozpad sovětského impéria' (The End of the Cold War: The Break-up of the Soviet Empire), *Dějiny a současnost*, 33 (2011), 5, pp. 26–43.

Articles

Looking Back on the History of the Berlin Wall Twenty Years after Its Fall

Hope M. Harrison

The Berlin Wall symbolized in concrete the global Cold War conflict between Communism and dictatorship, on the one hand, and democracy and freedom, on the other hand. The desire of East Germans to live in a free market economy with democracy, freedom of thought, and freedom of movement spurred a mass exodus westwards via West Berlin, which led to the building of the Berlin Wall in 1961. This essay addresses the question of what we have learned in the past two decades about these historic events since the opening of formerly closed Communist archives in Moscow, Berlin, and elsewhere. It also assesses how the passage of time has affected the views of Germans about the Berlin Wall and the history surrounding it.

A close examination of now available documentary evidence shows that East German leader Walter Ulbricht was absolutely essential to the building of the Berlin Wall and to the harsh border régime that developed with it. The building of the Wall is a clear part of German history and cannot be deflected onto the Soviets/Russians, although they too definitely share the blame. The second part of the article examines the ongoing German process since 1989 of coming to terms with the history of the Berlin Wall and with responsibility for the Wall. It deals with the developments in reappraising the SED dictatorship and the commemoration of its victims as well as specific projects connected with the legacy of the Berlin Wall such as the creation of the Berlin Wall Memorial and its gradual expansion.

Neutrality for Germany or Stabilizing the Eastern Bloc? New Evidence on the Decision-Making Process of the Stalin Note of 1952

Peter Ruggenthaler

The Stalin Note of 10 March 1952 has long been an intensively debated, even fiercely contested, topic among Cold War historians. The core of this debate was constituted by the question of whether Stalin's proposal to the Western powers to allow the unification of Germany in exchange for its neutrality was made in earnest.

If this was the case, then the United States, the United Kingdom, and France could be at least partly blamed for refusing the proposal and thus for endorsing the continued division of Germany.

The author of this article has carried out extensive research in various Soviet archives to trace the origins of the Note and to reveal its true purpose in the overall context of Soviet policy towards Germany. By doing so, he has dispelled some of the widespread myths surrounding the nature of the process of making Soviet foreign policy in the last years of Stalin's life. He clearly demonstrates that regarding Germany, no decision was made by the Politburo without the approval of Stalin, even during his long absences from the capital. He also shows that although the origins of the Stalin Note can be traced to East Germany and Walter Ulbricht, the East German leadership played no significant role in wording the note itself.

Based on his extensive research, the author concludes that far from being a serious plan to achieve the unification and neutralization of Germany, the Stalin Note instead provided a comfortable cover for the integration of East Germany into the Eastern bloc. While ostentatiously criticizing the remilitarization of West Germany and the Western reluctance to compromise, the Soviet leader had decided long before receiving the answer of the Western powers to his note that the only tenable course for East Germany was the building of socialism and full absorption of the country into the Eastern bloc. Thus, the Stalin Note cannot be considered anything more than a propaganda manoeuvre, although very well executed as far as deception of the general public was concerned.

The German Problem and Security in Europe: Hindrane or Catalyst on the Path to 1989/90?

Oliver Bange

In this article the author focuses on a question of very high importance for the Cold War period in Europe – the question of divided Germany and its role in maintaining the status quo in Europe, and later, in changing this very same status quo. He argues that the 'German question', though originally a hindrance that increased tensions between East and West, gradually evolved into one of the areas where the East-West division slowly began to crumble.

The author demonstrates that in the 1950s and 1960s, especially the Soviet Union tried to keep the possibility of a unified, neutralized Germany open, despite the fact that it somewhat undermined the legitimacy of the Berlin government. This unified and neutralized Germany would provide a cordon sanitaire for the Eastern bloc, which would place an effective barrier between the East and the West while at the same time removing the need for a strong military build-up in the region and enabling the Soviet Union to focus on other pressing matters. For the West, however, such a prospect was unacceptable since a unified Germany still constituted a threat, while at the same time the 'neutralization' of the country would play directly into

the hands of the Soviets. Thus, the Soviet efforts being unsuccessful, the Kremlin finally approved the building of the Berlin Wall and with it the lasting division of Germany into two states, a reality so much sought after by the Communist leadership in Berlin.

Willy Brandt's Ostpolitik brought a significant new element into play. Now the attempts at rapprochement, and eventually unification, were coming from the two German states themselves, particularly from the Federal Republic. It was Ostpolitik, together with the structures that gradually developed within the framework of intra-German co-operation, which eventually paved the way for the reunification of the two German states. This was made possible not only by the changing international situation and the collapse of the Communist governments in Central and Eastern Europe, but also by the ability of the German politicians to convince their counterparts in the East and the West that unified Germany no longer constituted a threat. It can therefore be argued that whereas in the 1950s and 1960s the German question constituted a hindrance to the détente between East and West, in the 1980s it became a catalyst of changes in the superpower relationship and the geopolitical makeup of Europe.

Germany and East-Central Europe, 1945–90: The View from London

Anne Deighton

This essay first examines the leading role of Britain over the division of Germany in 1945–49, and then considers its less vital role in Eastern Europe (with Czechoslovakia as a case study), showing that it was closer to being an observer than an initiator of policy. While the British could make a strategic difference over at least part of Germany's future, they knew that the fate of Eastern Europe was essentially contingent upon the broader development of East-West relations, and concluded that it would be futile, and possibly counter-productive, not to accept the Soviet Union's influence over this area as a fait accompli.

In 1989, on the other hand, serious diplomats and observers of British power knew that this time the UK's role would not be central even in Germany. So what mattered was how the UK positioned itself for the post-Cold War era. Prime Minister Margaret Thatcher, who allowed emotion to outweigh realpolitik and principle, did not understand this. Somehow, the cumulative effect of relative economic decline, loss of empire, and membership of the EEC left the British unable to formulate and stick with any consistent and workable strategy; thus they became followers rather than leaders.

Eastern Europe was, sadly, a lost cause for London in the Cold War years. And even though British policy towards the region did shift in the late 1980s, it was strategically of secondary importance as the Soviet Union's European empire started

to unravel. It was only in its support of EU enlargement to the region in the 1990s that the UK was able to act more sympathetically and expansively.

The German Question as Seen from Paris

Georges-Henri Soutou

The German question was one of the important areas of French foreign policy throughout the Cold War period. There were different views as to whether German reunification should be permitted, and, if so, under what conditions and within what timeframe. Whereas the politicians of the early decades of the Cold War did not have to solve the question while the Iron Curtain divide persisted, President François Mitterrand found himself in the late 1980s facing a series of rapid dynamic changes, which forced him to adjust his policies and come up with new solutions.

In his article the author shows how Mitterrand's position and approach gradually developed as a result of changing circumstances. The French President placed a lot of trust in the Soviet Union and its leader, Mikhail Gorbachev, seeing the Kremlin once more as a counter-balance both to the United States and to resurgent Germany (thus retaining the longstanding 'double security concept' of French foreign policy). With this strategy proving to be a failure, and with the prospect of reunification looming ever closer in the autumn of 1989, Mitterrand had to devise new approaches to cope with the situation. His ultimate decision to allow the reunification of Germany (or, more precisely, not to oppose it openly) went hand in hand with the decision that the European Community must be strengthened to integrate the whole of Germany into the Western bloc. This solution was acceptable to Chancellor Helmut Kohl as well and thus the reunification could proceed with much greater haste than Mitterrand had originally anticipated.

The author provides a detailed analysis of the motives and objectives behind Mitterrand's moves and decisions. He also shows, however, that Mitterrand's often finding himself unable to keep pace with events was frequently because of the inaccurate reports he received from his advisers and French diplomats abroad. Yet, despite this lack of information, Mitterrand was able to realize what was happening in Germany and the consequences of these events faster than, for example, Margaret Thatcher and other Western politicians.

On the Eve of War: Russian-Georgian Relations, 2001–07

Emil Souleimanov

This article seeks to demonstrate that, with increasing US involvement in the affairs of the South Caucasus, relations between Russia and Georgia had permanently

taken a turn for the worse as early as autumn 2001, when this process accelerated. In that sense, even the change in government in Georgia was not decisive, when, in late 2003, as a consequence of the Rose Revolution the moderate President Eduard Shevardnadze, a former Soviet foreign minister, was forced to resign and power was taken over by the pro-American politician Mikheil Saakashvili, who made Georgian membership in NATO and the EU an aim of his assertive foreign policy – in accord with the prevailing mood in Georgian society and his own overall orientation. The author focuses on how these deteriorating relations were reflected in disputes over the penetration of armed anti-Russian Islamist rebels into Georgian territory and their subsequent elimination, and in debates over the presence and removal of Russian military bases in Georgia, accompanied by massive American military assistance to the Georgian government. He also seeks to show that the short war between Moscow and Tbilisi in 2008 should be seen as the logical culmination of the long-lasting and escalating conflict between Moscow and Tbilisi, a conflict that was determined more by structural factors than personal ones and in which none of the sides showed a willingness to retreat from its position. In these circumstances it was just a matter of time before the ‘diplomatic war’ would lead to an armed confrontation.

Discussion

Some Comments on Persecution and Repression Practised by the Communist Régime

Jaroslav Cuhra

This article discusses some of the usual ways of perceiving political repression and persecution in Communist Czechoslovakia, including the implicit identification of these phenomena with violence carried out by the State Security Forces (Státní bezpečnost – StB) and in show trials. The author advocates dealing with these phenomena complexly, in their various forms, in their ways of being expressed, their contexts and aims, by means of the stories of victims and perpetrators, in reflections, and in the consequences for the behaviour of Czech and Slovak society. He points out the often over-simplified use of statistics about the number of people sentenced for political crimes, which has created an exaggerated picture of acts of political repression in the 1950s, compared to which the 1960s are almost too easily perceived as a period of political liberalization, a judgement that is, from the perspective of political repression by means of the courts at least to the mid- 1960s, unwarranted.

A Hard-boiled, Watery Review

Jan Rataj

The author takes issue with Martin Franc's review, 'Nedotažená syntéza: První vysokoškolská učebnice dějin Československa 1948–1989' (Half-baked: The First University Textbook on the History of Communist Czechoslovakia) published in the previous issue of *Soudobé dějiny*, 19 (2011), 2, pp. 316–22, of Jan Rataj and Přemysl Houda's *Československo v proměnách komunistického režimu* (Prague: Vysoká škola ekonomická and Nakladatelství Oeconomica, 2010). Franc's review, according to the author, is the kind that seeks to belittle the work and 'knock out' its author(s). The author rejects the reviewer's criticism of the allegedly unclear periodization and structural imbalance of the book, and he finds the reviewer's criticism of his interpretations to be merely a collection of impressions, aversions, and new stereotypes. Together with his co-author, his aim was, he argues, to write a history and political-science textbook for university students, which would offer a broad background of the people and institutions of the time; it was not their purpose, he states, to make an encyclopaedic scholarly synthesis, a fact that the reviewer has failed to take into account.

Reviews

Lawless Law

Jakub Rákosník

Bobek, Michal, Pavel Molek, and Vojtěch Šimíček (eds), *Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Masarykova univerzita and Mezinárodní politologický ústav, 2009, 1005 pp.

In his long review of this publication, whose title translates as 'Communist Law in Czechoslovakia: Chapters from the History of Lawlessness', the reviewer states that this is a serious volume, which is certain to become a key work on Czechoslovak legal history of the years 1948 to 1989. His criticisms should therefore not be seen to outweigh the obviously positive aspects of the book. The weaknesses, he believes, are, however, the undefined basic terms with which the authors of the volume operate, as well as the problematic criteria of the selection of its authors, the intentional omission of older scholars, and mainly the presence of the 'delegitimizing discourse' in relation to the Communist era, the aim of which is to unmask the régime, to show its perverse aspirations, and to condemn it morally. The reviewer characterizes and assesses the contributions one by one. He appreciates in particular

the conceptual essays in the first part of the book, which discuss the legal system of Communist Czechoslovakia and its development. He then makes an appeal for a social history of Communist law in the sense of ‘lived law’, which still awaits its author.

A Great Democrat Unjustly Trampled Upon?

Petr Anev

Rokoský, Jaroslav. *Rudolf Beran a jeho doba: Vzestup a pád agrární strany*. Prague: Ústav pro studium totalitních režimů and Vyšehrad, 2011, 912 pp.

What the reviewer appreciates about the work under review is that its author has depicted the political career of Rudolf Beran (1887–1954), head of the Agrarian Party from the mid-1930s onwards and Czechoslovak Prime Minister during the Second Republic) in connection with the fate of his party. He also appreciates that the author has considered in depth a number of thorny questions and themes, which other historians have so far mostly avoided. On the other hand, the reviewer finds that the author offers an excessively personal view, overly sympathetic towards Beran. Moreover, his conception of the Third Republic (May 1945 to February 1948) as an undemocratic régime is, the reviewer argues, largely untenable, and displaying a marked bias against the Beran trial after the war.

Four Turbulent Years for Slovak Democrats

Jaroslav Rokoský

Syrný, Marek. *Slovenskí demokrati '44–48: Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2010, 403 pp.

According to the reviewer, the author has stuck to diligent archive research and has endeavoured fairly and comprehensively to chart out the birth, activity, and demise of the Democratic Party, the largest non-Communist party in Czechoslovakia in the brief period between the end of the Second World War and the Communist takeover. He recapitulates the well-known facts, but also provides much new information, though readers would probably have appreciated a less descriptive, livelier style.

Aristocrats of Central Europe at the Crossroads of the Twentieth Century

Vladimír Březina

Hazdra, Zdeněk, Václav Horčíčka, and Jan Županič (eds). *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století / Der Adel Mitteleuropas in Konfrontation mit den totalitären Regimen des 20. Jahrhunderts*. Prague: Ústav pro studium totalitních režimů, 2011, 347 pp.

The volume under review comprises articles based on papers from a conference of the same name, which was organized by the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague, together with the Faculty of Arts, Charles University, Prague, on 19 and 20 October 2010. With one exception, the articles published here concern the history of the nobility in the Bohemian Lands, Slovakia, Germany, and Austria. Readers will, according to the reviewer, learn on the one hand, the personal stories of certain noblemen and noblewomen or their families, and, on the other hand, become better acquainted with more general trends of development and broader views on the topic.

Contemporary Croatian History in the Thrall of National Approaches

Jan Pelikán

Goldstein, Ivo. *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*. Zagreb: Novi Liber, 2010, 392 pp.

The title of the book under review translates as ‘Twenty Years of Croatian Independence’. The author is a respected Croatian scholar of medieval and, more recently, contemporary Croatian history. The book is remarkable for the author’s efforts to take a scholarly approach unburdened by politics. In that respect it differs from most other works of history published in Croatia. Moreover, according to the reviewer, it is written in a lively, elegant style. Nevertheless, the interpretation is still not free of national stereotypes. The author’s criticism is aimed mostly at the régime of Franjo Tuđman, and is seriously imbalanced in terms of the space devoted to the various topics and periods.

*Chronicle***In Foreign Uniform: A Ljubljana Conference on Conscription into the Wehrmacht**

Zdenko Maršálek

This is a report on the international conference ‘Mobilisation into the Wehrmacht in the Occupied Lands of the Third Reich’. The conference was held by the National Museum of Contemporary History, Ljubljana, on 18 and 19 October 2012. It presented the results of several years of Slovene research on the topic and was also an attempt to expand the project to include the international context and make contrasts and comparisons with other European countries.

Contributors

Petr Anev (b. 1986) is a scholar in the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague. His main area of research is the history of Czechoslovak politics from 1918 to 1948, particularly the history of the Agrarian Party and the National Labour Party.

Oliver Bange (b. 1964) is an historian in the Military History Research Institute of the German Army (Militärgeschichtliches Forschungsamt der Bundeswehr), Potsdam. In the past he worked, for example, at the Political Science Institute (Institut für Politische Wissenschaft), Aachen, the London School of Economics, and the University of Mannheim. His chief research interest is security policy in Europe from the 1960s to the 1990s, particularly in connection with the West German *Ostpolitik*, the process of détente, and the Helsinki process. Recently, he has also focused on the security and military policy of East Germany. Apart from numerous articles, he has also published *The EEC Crisis of 1963: Kennedy, Macmillan, de Gaulle and Adenauer in Conflict* (Basingstoke, 2000).

Vladimír Březina (b. 1974) is a senior research works in the Brno branch of the Institute of Contemporary History. His research areas are Czechoslovak history after 1945 with a focus on Communist agriculture policy and collectivization, the history of the early modern period and regional history. Together with Jaroslav Pospíšil he published *Jankovice: Historie a současnost obce* (Brno, 2011).

Jaroslav Cuhra (b. 1971) is a senior research worker in the Institute of Contemporary History, Prague, and he also lectures at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His area of specialization is post-war history of Czechoslovakia, particularly church history, the standing of Christians and the churches under the Communist régime, repression by means of the courts in Communist Czechoslovakia, and the status of Czechoslovakia in the Eastern Bloc. He is the author of *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972* (Prague, 1997), *Proces s 'ilegální Křesťanskodemokratickou stranou' v roce 1961* (Prague, 1997), *Církevní politika*

KSČ a státu v letech 1969–1972 (Prague, 1999) and *Československo-vatikánská jednání 1968–1989* (Prague, 2001), and co-author of Part IV of the textbook *České země v evropských dějinách*, covering the period from 1918 to the present (Litomyšl, 2006).

Anne Deighton is Professor of European International Politics at the Department of Politics and International Relations, Oxford University, where she is also a Fellow of Wolfson College. Her principal research interests are the Cold War, the historical development of European integration, security after the Cold War, and British foreign policy. Her publications include *The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War* (Oxford, 1990 and 1993), *Britain and the First Cold War* (Basingstoke, 1990), *Building Postwar Europe: National Decision-Makers and European Institutions, 1948–63* (Basingstoke, 1995 and 2002), and, as editor, *Western European Union 1954–1997: Defence, Security, Integration* (Oxford, 1997), with Alan S. Milward, *Widening, Deepening and Acceleration: the European Economic Community 1957–1963* (Baden-Baden, 1999), with Victor Mauer, *Securing Europe? Implementing the European Security Strategy* (Zurich, 2006), with Gérard Bossuat, *L'Union européenne, acteur de la sécurité mondiale – The EC/EU: A World Security Actor?* (Paris, 2007). She contributed a chapter 'Britain and the Cold War, 1945–1955', in *The Cambridge History of the Cold War*, Pt I (Cambridge, 2010).

Hope M. Harrison is Associate Professor of History and International Affairs at the Elliott School of International Affairs, George Washington University, Washington, D.C., where she was Director of the Institute for European, Russian & Eurasian Studies, 2005–09). Her areas of expertise include the history of the Cold War, Russian and German foreign policy, and German reunification. She served on the National Security Council in the White House as Director for European and Eurasian Affairs with responsibility for US policy towards the eastern Mediterranean, the Caucasus and Central Asia. She is the author of *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961* (Princeton, 2003), which was published in an expanded edition in German, *Ulbrichts Mauer: Wie die SED Moskaus Widerstand gegen den Mauerbau brach* (Berlin, 2011).

Zdenko Maršálek (b. 1966) is a research worker in the Institute of Contemporary History, Prague. He specializes in the military history of Czechoslovakia and central Europe, 1918–45. With Petr Hofman he is the co-author of *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii* (Prague, 2011).

Jan Pelikán (b. 1959) is a Docent in the Institute of World History, Charles University, Prague. He specializes in the modern history of the Balkans, especially the region of the former Yugoslavia. His publications include *Jihoslovenská krize: Kořeny a souvislosti* (Prague, 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1956* (Prague, 2001), and *Jugoslávie a Pražské jaro* (Prague, 2008), and, as co-author, *Dějiny jihoslovenských zemí* (Prague, 1998).

Jakub Rákosník (b. 1977) is a Docent and Secretary in the Institute of Social and Economic History, Charles University, Prague. His main research area is modern social history, the history of the welfare state, and social theory. His publications include *Odvracená tvář meziválečné prosperity: Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938* (Prague, 2008), *Sověťizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů Československa 1945–1960* (Prague, 2010), and, with Jiří Noha, *Kapitalismus na kolenou: Dopady velké hospodářské krize na československou společnost v letech 1929–1934* (Prague, 2012).

Jan Rataj (b. 1951), an historian and political scientist, is a Professor in the Department of Political Science, at the Faculty of International Relations, the University of Economics, Prague. He also lectures at Metropolitan University, Prague. His main research interests include Czech political history of the nineteenth and twentieth centuries, particularly the extreme right, the development of the Communist movement, and Czech-German relations. His publications include *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939* (Prague, 1997) and, with Přemysl Houđa, *Československo v proměnách komunistického režimu* (Prague, 2010).

Jaroslav Rokoský (b. 1969) is a research worker in the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague, and is also a research worker in the Department of History, at the Faculty of Arts, Purkyně University, Ústí nad Labem. His area of specialization is the modern history of the Bohemian Lands, particularly the first Czechoslovak Republic, and the history of Agrarian Party. Among his publications is the *Rudolf Beran a jeho doba: Vzestup a pád agrární strany* (Prague, 2011).

Peter Ruggenthaler (b. 1976) is an historian at the Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Klagenfurt. The focus of his research is forced labour in the Third Reich, Soviet foreign policy, particularly towards Germany and Austria, and the Cold War. Among his publications are *‘Ein Geschenk für den Führer’: Sowjetische Zwangsarbeiter in Kärnten und der Steiermark 1942–1945* (Graz, 2001 and 2002), with Stefan Karner, *Zwangsarbeit in der Land- und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939–1945* (Vienna and Munich, 2004), and *Stalins großer Bluff: Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung* (Munich, 2007). In 2006–08 he was coordinator of international research project, *The Prague Spring*, which resulted, among other things, in the essay volume, *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968* (Lanham, 2009), which he edited together with Günter Bischof and Stefan Karner.

Emil Souleimanov (b. 1978) is a research worker in the Department of Russian and East-European Studies in the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His research is primarily on the Caucasus, Russia, and Turkey.

Georges-Henri Soutou (b. 1943) is Professor Emeritus at the Sorbonne (Université Paris IV), where for twelve years he was Director of the Centre Histoire des Relations internationales et de l'Europe. As a leading expert on the history of international relations in the twentieth century he has held a number of academic posts and other positions, including Chairman of the Institut de France, Centre de Recherches humanistes. The focus of his research is international relations during the First World War, French-German relations, and the Cold War. His publications include *L'or et le sang: Les buts de guerre économiques de la Première Guerre mondiale* (Paris, 1989), *L'Alliance incertaine: Les rapports politico-stratégiques franco-allemands* (Paris, 1996), *La Guerre de cinquante ans: Les relations Est-Ouest, 1943–1990* (Paris, 2001), *L'Europe de 1815 à nos jours* (Paris, 2007), with Wilfried Loth, *The Making of Détente: Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965–75* (London, 2008), with Basil Germond and Jussi M. Hanhimäki, *The Routledge Handbook of Transatlantic Security* (Abingdon and New York, 2010), and *La Guerre froide 1943–1990* (Paris, 2011).

Contents

A Hot Spot of the Cold War: Germany, 1945–90

Vít Smetana	A Hot Spot of the Cold War: An Introduction to the Set of Articles on the German Question, 1945–90	405
-------------	--	-----

Articles

Hope M. Harrison	Looking Back on the History of the Berlin Wall Twenty Years after Its Fall	408
Peter Ruggenthaler	Neutrality for Germany or Stabilizing the Eastern Bloc? New Evidence on the Decision-Making Process of the Stalin Note of 1952	435
Oliver Bange	The German Problem and Security in Europe: Hindrance or Catalyst on the Path to 1989/90?	457
Anne Deighton	Germany and East-Central Europe, 1945–90: The View from London	472
Georges-Henri Soutou	The German Question as Seen from Paris	489
Emil Souleimanov	On the Eve of War: Russian-Georgian Relations, 2001–07	511

Discussion

Jaroslav Cuhra	Some Comments on Persecution and Repression Practised by the Communist Régime	531
Jan Rataj	A Hard-boiled, Watery Review	537

Reviews

Jakub Rákosník	Lawless Law	544
Petr Anev	A Great Democrat Unjustly Trampled Upon?	554
Jaroslav Rokoský	Four Turbulent Years for Slovak Democrats	560
Vladimír Březina	Aristocrats of Central Europe at the Crossroads of the Twentieth Century	566
Jan Pelikán	Contemporary Croatian History in the Thrall of National Approaches	571

Chronicle

Zdenko Maršálek	In Foreign Uniform: A Ljubljana Conference on Conscription into the Wehrmacht	576
-----------------	--	-----

<i>Annotations</i>	580
--------------------------	-----

<i>Summaries</i>	585
------------------------	-----